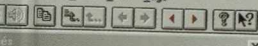

A MAGYAR NYELV AZ INFORMATIKA KORÁBAN

um GIB - 14000 szavas értelmező - nyelv

reg Találkozó Nézet Állapot Súgó

Lezár ☒ F7-Nyitva marad ☐ F8-Új

címző:

nyelv

14000 szavas értelmező - nyelv

nyelv

nyeles
nyelöcső
nyelv
nyelvel
nyelvel

nyelv in -ek, -et, -e

1. Az izlésnek és (embertől) a beszédnek a szerve. Lóg a -e: nagyon fáradt. Fel van vágva a -e: bőrszedő.

2. (kül-ekben) az embernek ez a szerve mint a pletykázás, a megszólás jelképe. -ére vette a falu, a város: rossz hírt keltek, csipőse -e van, szívesen megszól másokat, vigyáz a -ére: megfontoltan beszél, a rossz nyelvek, a rosszindulatú emberek szerinti.

3. Az emberi közlésnek hangokból, szavakból, mondatokból álló eszköze. A magyar ~ kel legközelebbi rokona a vogul és az osztják ~. Ir, olvas, beszél, ért vmilyen -en.

4. Nem nyelvi jel(zés)ekből álló jelrendszer. Megtanulta a süketnémák -ét. A zászlók, a virágok, a színek, a szárnyak -e.

5. A harang, a csengő -e (= ütője). A mérleg -e: a) mutatója, b) (árv) olyan tényező, amely vmit eldönt.

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

nyelvi in -ek, -et, -e

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN
NEMZETI KULTÚRA

A magyar nyelv az informatika korában

A magyar nyelv az informatika korában

Budapest 1974
Magyar Tudományos Akadémia

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián
VII. A nemzeti kultúra az informatika korában
A magyar nyelv jelene és jövője

Szerkesztő
Glatz Ferenc

Olvasószerkesztő
Balogh Margit

Programvezető
Ritoók Zsigmond

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián
VIII. A nemzeti kultúra az informatika korában
A magyar nyelv jelene és jövője

A magyar nyelv az informatika korában

Budapest 1999

Magyar Tudományos Akadémia

© Angelusz Róbert, Balázs Géza, Bánréti Zoltán, Benkő Loránd,
Deme László, Fábián Pál, Glatz Ferenc, Grétsy László,
Hunyady György, Kiefer Ferenc, Kontra Miklós, Marx György,
Michelberger Pál, Pomogáts Béla, Pusztai Ferenc, Ritoók Zsigmond,
Szépe György, Tardos Róbert, Terestyéni Tamás, Tölgyesi János

ISBN 963 508 161 8

ISSN 1585-4477

Kiadja
a Magyar Tudományos Akadémia.
A kiadásért felel: Glatz Ferenc, az MTA elnöke
Szedés, tördelés: az MTA Történettudományi Intézetének kiadványcsoportja
Vezető: Burucs Kornélia
Borító: Horváth Imre
Tördelő: Csányi Attila
Nyomdai munkálatok: Áldási és Németh Nyomda Bt.
Felelős vezető: Németh József
Megjelent 17,5 (A/5) ív terjedelemben, 2500 példányban

Tartalom

RITOÓK Zsigmond: Előszó	9
GLATZ Ferenc: Tézisek a magyar nyelvről	13

I. rész

AHOGYAN TERMÉSZETTUDÓSOK LÁTJÁK

MICHELBERGER Pál: Nemzeti nyelv a tudományban: múlt–jelen–jövő	19
A nemzetközi tudományos élet nyelvi tendenciái 19 • Az egységes tudományos nyelv hatása a társadalomra és a gazdaságra 21 • Az egységes tudományos nyelv hatása a nyelvekre 21 • Az egységes tudományos nyelv hatása a tudomány fejlődésére 23 • Hogyan tovább? 25 • Összefoglalás helyett 26	
MARX György: Tudomány kettős kötésben	29
Egyetemes és nemzeti 29 • Szólni a nagyvilághoz, szólni a magyarsághoz 31	

II. rész

AHOGYAN NYELVTUDÓSOK LÁTJÁK

BENKŐ Loránd: A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében	35
Nyelvszemlélet és a nyelvi változások értékrendje 35 • A nyelvművelés és a történeti nyelvészet 42	
DEME László: Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai	49
Elvi kérdések (elméletieskedés nélkül) 49 • Egy kutatási munkálat tervezete (a megvalósíthatóság reménye nélkül?) 51 • A társadalmi feladat (és a társadalmi feladata) 55	
BALÁZS Géza: Nyelvstratégia	57
A magyar nyelvstratégia, a nyelvművelés kerete 57 • A nyelvstratégia vonzáskörébe tartozó nyelvtudományi alapkutatások, felmérések, vizsgálati szempontok 58 • Egy modern nyelvstratégián alapuló nyelvművelés fő irányai 63 • Cél: a teljes kommunikáció 68 • Nemzetközi összevetés 70	

FÁBIÁN Pál: A nyelvművelés feladatai	73
Szaknyelvművelés 73 • Az anyanyelvi nevelés nehézségei 75 • A helyesírás megőrzésének feladata 76 • Gyengülő nyelvművelés – romló nyelvi kultúra 77	
GRÉTSY László: Anyanyelvünk, bizakodva	79
Nyelvi hiteles helyet! 80	
POMOGÁTS Béla: Nyelvújítás az ezredfordulón	83
PUSZTAI Ferenc: Magyarul és magyarul	91
Anyanyelvünk távlatai 91 • Nyelvi többközpontúság 93 • A szak- nyelvek és a köznyelv távolodásáról 95	
KONTRA Miklós: Anyanyelv, diszkrimináció, oktatás	99
A cigány mint anyanyelv 99 • A határon túli magyar nyelvről 100 • A nyelvhasználatba történő beavatkozásról 103	
BÁNRÉTI Zoltán: Az anyanyelvi nevelés modernizációjáról	105
A tradicionális nyelvoktatás hibái 105 • Remények a tradíció meg- haladására 108 • A program továbbépítéséről 114	
SZÉPE György: Szakemberek és beszélők együttműködése	119
a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben Az Akadémia szerepvállalása 120 • Hat tétel a magyar nyelvhasználat- ról 121 • Mit tehet a Magyar Tudományos Akadémia ezen a téren? 127	
KIEFER Ferenc: Néhány gondolat a nyelvi technológiákról	129
A magyar nyelv modernizációja 130 • A korszerű szótárkészítés 131 • A beszélt nyelv vizsgálata 132 • A magyar nyelv leíró nyelvtanáról 133	

III. rész

AHOGYAN TÁRSADALOMTUDÓSOK ÉS INFORMATIKUSOK LÁTJÁK

HUNYADY György: A nyelv szerepe a nemzeti azonosságtudatban	137
Nemzetfogalmak 137 • A nemzetbe tartozás kritériumai a közgondol- kodásban 138	
TÖLGYESI János: A számítógéppel és az internettel kapcsolatos fogal- mak útja a köznyelv felé	143
A tömegkommunikáció változásai 143 • A kulturális-nyelvi hatások az informatika korszakában 146 • A mikroszámítógépek terjedése és nyelvi birtokbavétele 146 • Az internet 151 • Zárzó helyett 153	

TERESTYÉNI Tamás: Adatok a magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapotáról	155
Funkcionális írástudatlanság 155 • Idegennyelv-tudás Magyarországon 165	
ANGELUSZ Róbert-TARDOS Róbert: A számítógépes és az internet-kultúra magyarországi elterjedésének adatai	177
A számítógép és az internet társadalmi diffúziója 177 • A hozzáférés eltérő esélyei 181 • Néhány adalék a számítógép társadalmi fogadtatásáról 185	
Summary	187
A kötet szerzői	195

Előszó

Az emberi művelődés olyan heves, gyors ütemű változásban van, mint történelme során még soha. Valószínűleg nem volt még század, amely oly számos, az emberek hétköznapi életét közvetlenül is befolyásoló felfedezést tett volna, mint a most lezáruló. E változások között valószínűleg nem a legjelentéktelenebb az ismeretek tárolásának és az érintkezés eszközeinek tökéletesedése, az ismeretek továbbadásának és általában az érintkezésnek a felgyorsulása, amit röviden *informatikai forradalomnak* nevezünk.

Mindez tudati változásokat von maga után, sajátos módon két ellentétes irányban, egyfelől az egyetemes és egyetemesítő, másfelől a helyi (csoport-, lakóhelyi, területi, egy országhoz, esetleg földrészhez kapcsolódó) tényezők felerősítése irányában. Az érintkezési lehetőségek egyetemessé válása pedig egyfelől a különbségek, szellemi határok, helyi hagyományok, nemzeti különállások stb. elmosódása irányában, másfelől éppen ezek felerősödése, az egyetemességben való szóhoz juthatása irányában hat, hiszen az érintkezés kétirányú folyamat, s a fejlődés mindkét irányának lehetőséget biztosít.

Lévén, hogy az érintkezés legfontosabb eszköze a nyelv, ebben az összefüggésben vizsgálendő a nyelvek és nyelvjárások, a „kis” és „nagy” nyelvek kérdése is. A tudományos, a műszaki, a diplomáciai életben erős „egynyelvűsödési” irányzat figyelhető meg, mert ez nagymértékben megkönnyíti az egyetemes érintkezést, ez az egy nyelv pedig az angol, részint az Amerikai Egyesült Államok csúcshatalmi helyzetéből kifolyólag, részint azért is, mert az érintkezést sok vonatkozásban meghatározó vagy szabályozó informatika szaknyelve az angol. Ez az „egynyelvűsödés” kihat a külön („helyi”) nyelvekre a behatoló idegen szavak és idegen mondatszerkezetek formájában, ami az érintkezés említett kétoldalúsága folytán felveti e folyamatok megítélését a befogadó („helyi”) nyelv szempontjából: romlása-e ez a nyelvnek vagy gazdagodása, vagy közömbös? Lehet-e, kell-e ezzel szemben fellépni? Lehet-e, kell-e a nyelv alakulását befolyásolni a „helyi” (nemzeti) nyelvnek az idegen hatásokkal szemben való védekezésével (magyarosítás, nyelvművelés)?

Ez részben tudományelméleti kérdés. Már a múlt század derekán volt olyan irányzat, amely a nyelvtudományt természettudománynak tartotta, s Magyarországon is voltak ennek képviselői. Később ez a felfogás eltűnt, de a

századvégtől kezdve fokozatosan érvényre jutott az az elmélet, amely szerint a nyelvtudomány elsődleges feladata a nyelvnek mint működő rendszernek a leírása, nem történetének nyomozása, s ennek nyomán ismét előkerült a nyelvtudománynak természettudományként való értelmezése. Mivel a természettudományok feladata a természetnek mint működő rendszernek a leírása, s a rendszer összefüggéseinek feltárása, nem pedig a jelenségek értékelése, ebből következik, hogy a nyelvtudománynak sem kell értékelnie. A nyelvtudomány nem beszélhet a nyelv romlásáról, hiszen ehhez valamilyen nyelv-állapotot mértéknek kellene tekintenie, amihez képest romlás a változás. Ebből következőleg a nyelv szabályozása nem nyelvtudományi feladat. A másik felfogás viszont éppen abból indul ki, hogy a nyelv állandó változásban van, ennél fogva történeti jelenség, vagyis a vele foglalkozó tudománynak történeti tudománynak kell lennie, s mint ilyen, lényegénél fogva értékelő, hiszen már a jelenségek leírásában értékel: mit tart lényegesnek, leírásra érdemesnek, mit nem, s azt, hogy a nyelv állagában (hangállományában, szó-készletében, szerkezetalkotásában), a működő rendszerben mi lényeges, azt a történetiség, a viszonylagos állandóság mutatja meg. Ezek a – viszonylagos – állandóságok azok az értékek, amelyeket állandóságuk viszonylagosságának tudatában is védeni, s a nyelvet ebben a szellemben befolyásolni kell, nem tagadva a változásnak, amennyiben az gazdagodást jelent, a lehetőségét sem.

A nyelvhez való viszony azonban nem csak tudományelméleti kérdés. A nyelvi érintkezés egyik formája az írásbeliség, illetőleg az olvasás. Érintkezésbeli műveltségünk egyik égető kérdése a *funkcionális olvasni nem tudás*. Aki nem tud könnyen olvasni, kívül marad a magasabb művelődés lehetőségén, viszont minél közelebb áll az a szöveg – melyet olvasni kell – anyanyelve hangállományához, szókészletéhez, szerkezeteihez, annál könnyebben fog olvasni. Ahhoz tehát, hogy a korszerű műveltség könnyen elsajátítható legyen, szükséges a mai világ megfelelő anyanyelvi leképzése, egyszerűbben szólva: az *idegen elemek magyarosítása*. Ez éppen a világ, az érintkezési esz-közök és a velük kapcsolatos szókincs gyors változásai miatt rendkívül nehéz, de aligha mellőzhető közművelődési feladat. Pedig az „olvasni tudás” nemcsak ennyiből áll, hanem beletartozik a nyelvi tudatosság, a nyelvtan (a működő rendszer) alapos ismerete és a stílus iránti érzékenységek is.

Az érintkezés kétirányú folyamat voltából következőleg azonban a „helyi” (nemzeti) nyelv is hat az egyetemesre, nem feltétlenül úgy, hogy az lényeges elemeket átvesz, hanem úgy, hogy tudomásul vesz. Tudomásul vesz a tudományos kutatásban, vizsgálat tárgyává tesz korábban figyelmen kívül hagyott „helyi” (nemzeti) nyelveket (adott esetben a magyárt), államszövetségek (Európai Unió) esetében pedig hivatalos iratok oda-vissza fordítását szorgalmazza. Ehhez a megfelelő tudományos, illetve nyelvi-technológiai előkészítéstről a „helyi” nyelvek, adott esetben a magyar beszélőinek maguknak kell gondoskodniuk.

Végül a nyelvi érintkezés kérdése összefügg a nemzeti azonosságtudatnak mint a közösségi tudat egyik formájának kérdésével is. Hogyan függ össze nyelv és nemzeti azonosságtudat? Milyen az azonos nyelvet beszélők nemzet-tudata a más nyelvet beszélő csoportok viszonyában az egy azon állam határain belül és azon kívül? Milyen történelmi érzékenységeket érint valamely nyelv használata vagy annak korlátozása többségi nyelv és kisebbségi nyelv vonatkozásában? (Amely nyelv az egyik államban többségi, az a másikban kisebbségi lehet!) A nemzet mint közösségi forma nem látszik túlhaladottnak, ezt éppen a nyelvvel kapcsolatos vizsgálódások mutatják. Az azonosságtudatban a nyelvnek változatlanul meghatározó szerepe van. Kerülendő viszont, hogy mindezek a tényezők a tudományos vizsgálatokban mint megbélyegzési lehetőségek mutatkozzanak meg („hazafiatlan nyelváruló”, illetve „szűkkeblű nacionalista”).

A viták folynak, néha szenvedélyesen is. Egy ilyen vita fóruma volt a Magyar Tudományos Akadémián még 1997. június 30-án rendezett, a *Tudomány és magyar nyelv* című konferencia. E kötet részben az itt elhangzott előadásokra építkezve tájékoztat a legvitatottabb kérdésekről. Nem akarja azokat eldönteni, csupán felmutatni bizonyos lehetőségeket, esetleg veszélyeket is.

1999. május

Ritoók Zsigmond

GLATZ FERENC

Tézisek a magyar nyelvről*

1. A jövő Európájából

Mi olyan Európában, olyan 21. században akarunk élni, amelyben mind a nagy, mind a kis nemzeti-nyelvi kultúrák megtalálják helyüket. Szerintünk Európa jövője a nyelvi, szokásrendi sokszínűség és az erre épülő polgári türelmesség.

2. Az anyanyelv kettős funkciójáról

Az anyanyelv a társadalmi érintkezés legáltalánosabb eszköze. A társadalmi, technikai-kulturális fejlődés tükré, és mint ilyen, folytonos korszerűsítésre, karbantartásra szorul. Ugyanakkor az anyanyelv a nemzeti-szokásrendi hagyományok őrzője, a nemzeti azonosságtudat letéteményese. Mint ilyen, folytonos ápolásra szorul. Az anyanyelvi érintkezés a jövő Euróájában is általánosan elfogadott lesz. Ez képezi az oktatás, a törvények, a szépirodalom nyelvét és a helyi emberi-társasági érintkezés általános eszközét.

3. Az informatika korának kihívásairól

Korunkban felértékelődik az ismeret, a szakértelem. Az ismeretek szabad áramlásának – megszerzésének és továbbadásának – feltétele a közlés és az értes pontossága. Korunk új igényeket támaszt az érintkezési kultúrában.

4. A polgár versenyképessége

Az anyanyelv korszerűsítése és a nyelvi képzettség erősítése a polgár versenyképességének feltétele a jövő világgazdaságában és egyetemes kultúrájában. A kis nyelvi kultúrák tagjai könnyen hátrányba kerülhetnek a nagy nyelvi kultúrákban született egyénekkal és közösségekkel szemben. Ezért mindent

---

* Az Akadémia elnöke 1996. augusztus 1-jén a Magyar Tudósok Világtalálkozóján jelentette be, hogy az MTA programot dolgoz ki a magyar nyelv modernizálására, értékeinek őrzésére. A „Magyar nyelv az informatika korában” címmel kapott helyet e téma a stratégiai kutatások keretében, amelyre a kormány az Akadémiával 1996. október 11-én kötött megállapodást, az Országgyűlés pedig 1996. december 20-án határozatban hagyta jóvá a stratégiai kutatások programját. 1997. június 30-án került sor az Akadémián a program nyitóülésére, amelyen az elnök ismertette az itt közreadott téziseit a magyar nyelvről.

el kell követni, hogy a kis nyelvi kultúra tagjai minden szakmában, a köznap élet minden területén korszerű anyanyelvi érintkezési eszköz birtokában legyenek. Az anyanyelvi hagyományok őrzésének, korszerűsítésének kérdése ezért társadalmi és gazdasági kérdés is.

5. Az állam feladatairól

A nagy nyelvi kultúrák többsége felismerte a korszerűsítés kényszerét. Hatalmas magántőkék mozdulnak a nyelvet hordozó technikák világszínvonalra emelése érdekében. A kis nyelvek korszerűsítési programja sohasem történhet üzleti alapon: nem kifizetődő befektetés. Ezért itt az adófizető polgárok forintjaira kell támaszkodni. Az állam feladata, hogy a költségvetés eszközeivel polgárainak nyelvi kultúráját őrizze, színvonalát emelje, mind az állam többségi, mind kisebbségi nyelvi kultúráihoz tartozó közösségei esetében.

6. Program az anyanyelv korszerűsítésére

Készüljön átfogó program a magyar anyanyelvi kultúra ápolására, korszerűsítésére. Terjedjen ez ki a technikai-műszaki élet, az igazgatás, a szépirodalom, a tudomány, azaz a beszélt nyelv egészére. E program szenteljen különös figyelmet az anyanyelvi oktatásnak, az általános és szakirányú ismeretközlés fórumainak, a rádiónak, a televíziónak, a napisajtónak. E program kidolgozására vállalkozzék a Magyar Tudományos Akadémia.

7. Program a nyelvápolásra

A kormány, illetve az Országgyűlés hívjon létre olyan közalapítványt, amely kiemelten támogatja a nemzeti-nyelvi kultúra hagyományait összefogó és azokat életben tartó vagy korszerűsödni segítő kézikönyvek megalkotását mind a nyomtatott, mind az elektromos médiában, támogassa a hagyomány-őrző civil kezdeményezéseket.

8. A tudományos kutatásról

A közpénzeken fenntartott tudományos műhelyek – intézetek, tanszékek – kiemelten foglalkozzanak a magyar nyelv és a magyar államban élő kisebbségi nemzetek nyelvének, hagyományainak tanulmányozásával, korszerűsítésével.

9. Az idegen nyelvek tanítása

Nagyobb figyelmet az idegen nyelvek tanítására, tanulására! A kis nyelvi kultúrák elemi érdeke, hogy bekapcsolódjanak a világ szellemi, anyagi, kulturális életébe. A jövő században a nagy közvetítő nyelvek (angol, arab, francia, kínai, német, orosz, spanyol stb.) ismerete az egyéni képzés-boldogulás, a termelés fejlődésének feltétele lesz. Ezért is az államnak megnövelt költségvetési eszközöket kell fordítania mind az iskolai, mind az iskolán kívüli idegen nyelvi képzésre.

10. A többségi és a kisebbségi nyelvi kultúrákról

Térségünkben az államhatárok és a nemzeti szállásterület határai soha nem estek egybe. A jövőben sem fognak. Ezért az itt élő államoknak be kell látniuk, hogy a területükön élő minden nyelvi kultúra művelése az állampolgárok összességének és a térség egészének érdeke. A színvonalasan képzett polgár versenyképes munkavégző és egyben kulturált, ember- és környezetbarát közösséget képez. Az államok nemzetközi szerződésekben garantálják a nemzeti kisebbségek anyanyelvi művelésének teljességét. Az államok közösen vegyenek részt az anyanyelvi kultúrák fejlesztésében. A térség értelmiségije indítsanak mozgalmakat, hogy államaikban minden anyanyelvi kultúra ápolása és korszerűsítése a kirekesztés mellőzésével erősödjék.

Rhogyan
természettudósok látják

MICHELBERGER PÁL

„Nemzeti nyelv a tudományban: múlt-jelen-jövő?”

*„...mert minden nemzet a maga nyelvén
lett tudós, idegenén sohasem.”*

*(Bessenyei György: Egy magyar társaság
iránt való jámbor szándék)*

A Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szövetsége, az MTESZ felkérésére 1996 júniusában a fenti címmel előadást tartottam a *Magyarok millecenáriumi tudóstalálkozóján*. Az előadás alapgondolatait a *Járművek, Mezőgazdasági Gépek* folyóirat egyik szerkesztőbizottsági ülésén parázs vitában fogalmaztuk meg: nem engedhető meg, hogy anyagi okokból a magyar nyelvű tudományos cikkek, tanulmányok közlése megszűnjék, mert ennek beláthatatlan következményei lehetnek a társadalomra, a magyar nyelv használatára, sőt a tudományok közéletre is.

Ez a vita – de az idézett előadás sem – nem volt alkalmas arra, hogy sokoldalúan elemezzük ezt a témát, és – valljuk meg – felkészültségünk (nyelvészeti, nyelvtörténeti és tudománytörténeti ismereteink) sem kielégítőek e bonyolult témakör tudományos elemzéséhez. Ezért kérem, hogy az olvasó bocsássa meg egy laikus alább közlendő gondolatait. A témakör szakszerű feldolgozása mind az egyetemes tudománynak, mind a nemzeti nyelvek további életének csak hasznot hozhat.

A nemzetközi tudományos élet nyelvi tendenciái

A magamfajta idősebb kutató az utóbbi 30–50 évben alapvető és radikális változásokat tapasztal a nemzetközi tudományos közéletben. Ezek a változások elsősorban technikai jellegűek (az informatika eszközeinek és módszereinek megállíthatatlan és robbanásszerű elterjedése), de kísérő jelenségként (nem kis részben az informatikai változások kényszerhatására) radikális nyelvi változások is bekövetkeztek.

- A nemzetközi konferenciákon – a korábban szokásos két-három előadási, illetve vitanyelv helyett – jelenleg szinte kizárólag angolul lehet előadni és vitatkozni. A többi nyelv használatát a szakmailag többnyire gyenge színvonalú és igen költséges szinkrontolmácsolás kiszorította. Ezt a tendenciát tovább erősítette, hogy a fiatalabb kutatók ma már világszerre – anyanyelvük mellett – többnyire csak angolul beszélnek.
- A nemzetközi tudományos testületekben (bár alapszabályaik szerint esetleg 2-4 hivatalos nyelvet is elfogadnak) munkanyelvként szinte kizárólag angolt használnak. 1974-től veszek részt a francia alapítású 50 éves szövetség FISITA (Fédération Internationale des Sociétés d'Ingenieurs des Techniques de l'Automobile) tanácsának a munkájában, de 1980 után az angol mellett hivatalos francia és német nyelven már senki nem szólalt fel, a kongresszusi előadások szövegét csak angolul lehet benyújtani és az előadást is angolul kell megtartani. Az újabb alapítású tudományos testületek (pl. a holland kezdeményezésű International Association for Vehicle System Dynamics) kezdettől fogva ragaszkodnak az angol nyelv kizárólagos használatához.
- A korábban több nyelven is publikáló, nemzetközi szerzőgárdára támaszkodó folyóiratok zömében áttértek az angol használatára. (A Magyar Tudományos Akadémia actái, pl. az *Acta Technica Hungarica* korábban angolul, franciául, németül és oroszul fogadott el közleményeket. Az 1970-es évektől kezdve azonban a nyomdai és lektorálási nehézségekre hivatkozva csak angol kéziratokat fogadunk el közlésre. Két-három évig ez zavarta a szerzőket, ma már azonban teljesen természetesnek tekintik.)
- A multinacionális cégek – függetlenül a tulajdonostól és a telephelytől – a műszaki és kereskedelmi életben angolul tárgyalnak és leveleznek. Két jellegzetes példát említhetek a saját szakmai területemről:
  - Európa egyik legnagyobb haszongépjármű-gyártója a hollandiai bejegyzésű, de olaszországi központú IVECO. A cég fő tulajdonosa a FIAT-csoport, gyárai Németországban, Franciaországban és Olaszországban vannak. Az igazgatás, kutatás, műszaki fejlesztés és a kereskedelmi levelezés nyelve angol, Torinóban az igazgatóság ülésén csak angolul tárgyalnak, jóllehet az igazgatóság tagjai zömében olaszok.
  - A KNORR Bremse Ag. telephelyei Európa és Amerika különböző államaiban helyezkednek el müncheni központtal. A műszaki fejlesztés nyelve természetesen angol (egészen addig, amíg a kutatás és fejlesztési vezetők értekezletén részt vevő mérnökök közül az egyetlen német és olasz el nem távozik, utána a maradék öt már magyarul is tárgyalhat).

Az egységes tudományos nyelv hatása a társadalomra és a gazdaságra

Az egységesülő tudományos (és gazdasági, kereskedelmi stb.) nyelv nagymértékben megkönnyíti a társadalmi érintkezést és a tudományos, gazdasági és kereskedelmi kapcsolatokat. Az egységes nyelv – párosulva a közlekedés és hírközlés, informatika rohamos fejlődésével (repülés, e-mail) – látszólag lecsökkenti a glóbusz méreteit. A tévénéző a világ majd minden országában ugyanazt a hirdetést látja, és az üzletekben is hasonló az árukínálat. A nyelvi egységesülés mellett fogyasztásbeli, sőt gondolkodásbeli egységesülési folyamatok is megindultak. Ezzel párhuzamosan azonban szívéosan tovább él a helyi hagyományok, szokások rendszere is, amely élesen megkülönbözteti az egyes régiókat egymástól.

Az egységesülés és különbözőség harca nem dőlt még el. A múltbeli történelmi példák közvetlenül nem érvényesek a jelenre. Az egykori Római Birodalom rákényszerítette egységes nyelvét az alávetett népekre, de a középkorban ez az egységes nyelv differenciálódott, sőt Bizáncban a latin helyébe ismét a görög lépett. Nyugat-Európában a latin egyházi, tudományos és államigazgatási nyelvként maradt fenn, lehetővé téve a papok, tudósok, hivatalnokok nemzetiségüktől független érintkezését. A parasztok, iparosok, kereskedők, szolgák viszont nem tudtak latinul, őket kizárta a középkor társadalma a nemzetközi érintkezésből és természetesen a tudományból is.

Korunk új latinja az angol – amellet, hogy elősegíti a tudományos, államigazgatási, gazdasági, ipari és kereskedelmi kapcsolatokat – vajon nem zárja-e el a középkorhoz hasonlóan a széles néprétegeket a tudományos ismeretektől, az egyéni kapcsolatteremtéstől más nemzetbeliekkel? Sőt, tovább folytatva a gondolatmenetet: a társadalom szétválása egy angolul is beszélő elit kisebbségre és egy csak anyanyelvét beszélő többségre nem fogja-e ez utóbbiakat kizárni saját sorsuknak irányításából?

Természetesen ez a kérdéskör igen összetett, felkészült szociológusokra vár az egységes kommunikációs nyelven kívül az informatikai robbanás hatásának az elemzése is, hiszen a jövő társadalmát elsősorban ez utóbbi fogja alakítani.

Az egységes tudományos nyelv hatása a nyelvekre

Ha az egységes tudományos nyelv egyúttal egyetlen tudományos nyelvet enged meg, akkor az ettől eltérő nemzeti nyelvek elszegényednek. Megszűnik a nemzeti nyelvű tudományos irodalom, szűkül a tudományos ismeretterjesztő irodalom, leépül az alapfokú és gyengül a középfokú oktatás. (A felsőoktatás feltételezhetően az elit számára angolul hozzáférhető marad.) A nemzeti nyelvek szókincse a tudományos kifejezések eltűnése miatt zsugorodik.

A nemzeti nyelv további erózióját a tudományos nyelv kiesése után a hivatali nyelv elangolosodása, majd a szakmai nyelvek eltűnése fogja fokozni. A nemzeti nyelv visszaszorul a templomba és a konyhába. Ezt a folyamatot egy korábbi beszélgetés során „elcsángósodásnak” neveztem. A kifejezést nem tartom pejoratívnak, mindössze megnevezni akartam egy nyelvi jelenséget, amelyet az idegen nyelvű közegben élő nemzetiségeknél lépten-nyomon tapasztalhattunk. A jelenség nemcsak a magyar népcsoportoknál fordul elő, hanem fordított értelemben a Magyarországon élő nemzetiségeknél is. A mindennapi és egyházi fogalmakat anyanyelvükön (németül, szlovákul stb.) mondják, az államigazgatási és tudományos kifejezéseket viszont magyarul használják.

A jelenség természetesen a szórványban élőknel figyelhető meg a legpregnansabban. Számos magyarul kitűnően beszélő kollégám – ha az egyetemi tanulmányait külföldön végezte – nem vállalkozik magyar nyelvű tudományos előadásra, szégyenli nyelvi szegénységét. A nemzetközi kapcsolatok megélénkülése, a gyakoribb hazalátogatás, magyar nyelvű szakkönyvek külföldre jutása enyhített ezen az 1990 előtt sok tekintetben tragikus helyzeten.

Az angol kifejezések elterjedése a nemzeti nyelvekben nem rontja okvetlenül a nyelveket. Minden nyelv kölcsönöz és kölcsönzött a szomszédaitól. Talán az angol nyelv az egyik legnagyobb kölcsönző, hiszen kelta gyökerekből nőtt ki germán és latin hatásra, de hajdani gyarmatbirodalmának szinte minden országától is kölcsönzött kifejezéseket. A magyar nyelvet sem rontja például a „lézer” szó használata, hiszen ez lefordíthatatlan betűszó (bár korábban a betűszavak, rövidítések lefordítására is találhatunk példát: kft., rt. a német GmbH, illetve AG helyett). A „shop” és a „shoppingolni” torzszülemény pedig 1-2 évtized alatt éppúgy kikopik a magyar nyelvből, mint ahogy gyermekeink már nem értik a tovaris és nacsalnik kifejezéseket, pedig ezek is divatszók voltak. A történelem nagy léptékben is bizonyítja nyelvünk öntisztulását: a török hódoltság következtében használt több mint ezer oszmán-török szóból a 20. századra alig néhány tucat maradt meg a magyar nyelvben.

Az egységes tudományos nyelv azonban nemcsak a más nemzeti nyelvekre hat, hanem rontja az angolt is. A sok, nem angol anyanyelvű tudós közismerten nem angolul beszél, ír, hanem egy ún. „broken English”-t használ. A született angol tudósokat ez zavarja. Sokszor emlegetik: „Jó önöknek, magyaroknak, az önök nyelvét nem rontja az egész világ. Bezzeg az angolt bárki kerékbe törheti.”

Az amerikaiak, ausztrálok már kevésbé érzékenyek a nyelvi hibákra, hiszen hazájuk lakossága számos nemzet bevándoroltjaiból alakult ki, és ezért maguk is hajlamosak a tört angolt beszélni. Végül egy megjegyzés az egységes, angol tudományos nyelvről. A középkor latinja az ókori auktorok latinjának némileg egyszerűsített, de egységes latinja volt. Az angol nyelv azonban élő, állandóan változó nyelv, a tudományos nyelv folyamatosan bővül. A tudo-

mányos munka hol Európában, hol Amerikában, hol Ázsiában teremt új eredményeket, és ezzel új kifejezéseket, új nyelvi fordulatokat. Ez az egységesüléssel szemben ható differenciálódási folyamatokat is elindít. A brit, az amerikai és az ausztrál angol már ma sem egységes, még kevésbé tekinthető annak az indiai, pakisztáni vagy dél-afrikai angol. Ez az elkülönülés megállíthatatlan, számos alkalommal személyesen tapasztaltam, hogy az angol és amerikai kollégák nem tudtak megegyezni egy-egy szöveg részletében, pedig anyanyelvük egyaránt az angol volt.

Az angol, a jelenkor új latinja tehát nem töltheti be maradéktalanul a középkor latinjának a szerepét, nem az egyetlen tudományos nyelv, hanem a tudományok közvetítő nyelve.

Az egységes tudományos nyelv hatása a tudomány fejlődésére

A tudományos gondolkodásban, felfedezésekben és azok alkalmazásában, elterjedésében a beszélt és írott nyelvnek meghatározó szerepe van. Kétségtelen, hogy anyanyelvén minden kutató árnyaltabban és pontosabban tud fogalmazni, mint idegen nyelven. A középkor latinja ugyan igen egyértelmű fogalmazást tett lehetővé, de a holt nyelv végső soron gátolta a tudomány fejlődését, túlságosan tisztelte az ókori auktorokat, tudományos kutatás helyett inkább a reá maradt művek ismertetésére, magyarázatára szorítkozott.

Nem véletlen, hogy a modern természettudományos gondolkodás azzal a Galileivel kezdődött el, aki fő művét latin helyett olaszul írta. A latin természetesen Galilei után még hosszú ideig létezett mint az egyetemi oktatás és a tudomány nyelve (Newton latinul írta a „Principiá”-t), sőt nálunk Magyarországon közigazgatási nyelvként még a múlt században is használták. A 19. és 20. században azonban a nemzeti nyelvek kiszorították a klasszikus latint, és a tudományos élet korábban elképzelhetetlen, robbanásszerű fejlődését segítették elő. A tudományos ismeretterjesztés, a népszerű folyóiratok a társadalom szinte minden rétegét érdekeltté tették a tudományos kérdések megismerésében, bár ezt a folyamatot időnként meg-megszakítja az áltudományos nézetek felbukkanása, az irracionális térhódítása.

Az egységes angol tudományos nyelv élő nyelv, ezért nem valószínű, hogy a latinnál tapasztalt megmerevedés, stagnálás ismét bekövetkezne. A nem anyanyelvként angolul gondolkodók azonban sosem lesznek képesek olyan árnyalt és pontos fogalmazásra, mint a született angolok. A tudós társadalom két részre fog szakadni: angol anyanyelvű elit tudósokra és nem angol anyanyelvű másodrendű tudósokra. Ez eleinte csak a kifejező készségen vehető észre (a nemzetközi konferenciák vitáin már ma is tapasztalható ez a nyelvi megosztottság), később azonban ez kihathat a gondolkodásra is, és végső soron a tudományos eredményekre is. Pedig nem biztos, hogy az elit tudósok

tehetségebbek a másodrendű tudósoknál, csak szerencsésebbek, mert anyanyelvüként beszélnek az angolt.

Az egész világ tudományos közléte szempontjából igen káros, ha az angolul nem beszélő széles tömegeket eleve elzárjuk a tudományos karrier lehetőségétől. Senki nem tudja eldönteni, hány Newton vagy Einstein képességű tehetség kallódott, kallódik el, holott a társadalom egyre szaporodó problémáinak megoldásához zseniális tudósokra lenne szükségünk. A falusi ingerszegény környezetben felnövekvő gyermekek eddig is hátrányban voltak, egy újabb nyelvi gát felépítése szinte teljesen elszigetelné a széles tömegeket a tudománytól. Az egységesülő világban egyre inkább megosztott (kettévált) társadalom alakulna ki.

Az egységes tudományos nyelv a tudományos gondolkodást is egysíkúvá torzítja. A nemzeti nyelvek eltérő logikája a problémák tudományos megközelítését többdimenzióssá (térbelivé) teszi, hiszen a nyelvi logika visszatükröződik a tudományos gondolkodás logikájában is. A sok nyelven épülő, építkező tudomány teljesebb rálátást biztosít a társadalomnak a problémákra. (Valami olyasmit jelent a többnyelvűség a tudományban, mint a biodiverzitás az élővilágban.) Néhány gondolattal szeretném alátámasztani a nyelvi sokszínűség hasznát:

- Pacsai Imre nyelvész kollégámtól hallottam a különböző nyelvek mellérendelő fogalomalkotásáról. A jelenség legelterjedtebb a kínai nyelvben, és nyilván a képirás egyszerűbb jeleinek összeírásával alkotott bonyolultabb fogalmak megnevezésére szolgál. (A mellérendelő fogalomalkotás kisebb mértékben természetesen más nyelvekben is megtalálható, például a magyar *test + vér = testvér*, vagy a latin *res + publica = res publica*.) Az új összetett fogalom természetesen kapcsolatban áll összetevőivel, de nem azok egyszerű összege, hanem valamilyen más, esetleg magasabb rendű fogalom. A kínai filozófia tömörsége és gondolati gazdagsága nagymértékben e mellérendelő szerkezetnek köszönhető.
- Az európai nyelvek és a betűírás fejleszti az analízáló készséget. A képirás fogalomjelölése ezzel szemben a szintetizáló készség kialakulását segíti elő. Nem véletlen, hogy a matematikai analízis klasszikus eszközét a differenciál- (és integrál-) számítást Newton, tehát európai tudós alkotta meg, míg a kínai filozófiát inkább a szintetizálásra, az egységben látásra hajlamos gondolkodás fejlesztette ki.

A mérnöki problémákkal foglalkozók számára nyilvánvaló, hogy a feladatok megoldásához mindkét készségre – tehát analízálásra és szintézisre is – szükség van. A múltban a mérnöki feladatokban az analízis (esetleg a sorozatos analízis) dominált. A jelenkorban azonban (a számítógépeknek köszönhetően) az analízis gondjai csökkentek, és a szintézis jellegű feladatok kerültek előtérbe, ezzel a szintetizáló készség szerepe megnőtt.

- A magyar nyelv kibontó jellegű, az indogermán nyelvek viszont a fogalom magját ragadják meg. Ez tükröződik a névhasználatban (magyar: családnév után a keresztnév; európai nyelvekben fordítva), a postai címzésben (magyar: földrész, ország, tartomány, város, utca; európai nyelvek fordítva). A számítógépes kereső programok – talán nem véletlenül – kibontó jellegűek, a nagy dobozból haladnak egyre beljebb a mag felé. Az internet működése – mivel a mindenkori szabad utakat használja fel – már ettől eltérő logikát mutat.
- A mássalhangzós írások (pl. az eredeti, pontozatlan héber és arab) az írástudókat sokszor rejtvényfejtésre készítetik. Az ilyen írást olvasni tudó személyek általában mélyebben gondolkodóvá válnak, hiszen az olvasás csak a teljes szövegösszefüggés megértése útján lehetséges. (A magyar nyelvben pl. a *gr* betűcsoport a magánhangzók helyének és magasságának jelölése nélkül jelölhet egér-t, ígérő-t, agár-t, Gerő-t és még legalább 40-féle eltérő jelentésű szót.) Nem véletlen szerintem, hogy számos Nobel-díjas tudós zsidó vallású (vagy származású) volt, és így fiatal korában az anyanyelvén kívül (ami adott esetben akár a magyar is lehetett) megismerkedett a héber írással is, és az ezzel együtt járó elmélyültebb gondolkodással. (Az arab tudomány hasonlóan gazdag teljesítményt mutatott fel a középkorban, bár ennek a nyelven és az íráson kívül egyéb, itt nem részletezhető okai is voltak.)

Hogyan tovább?

Mi történjen a jövőben? Tudjuk-e befolyásolni a jövőt, vagy kialakul egy új „középkor”, a latin helyett angol tudományos nyelvvel? (És természetesen ezzel a társadalom kettészakad elitekre és a tv képernyőjét bámuló passzív tömegre.)

Úgy vélem, nem ez az út. (Az elit sem egyértelműen elit, és a „tudományos angol” sem a született angol nyelve, remélhetőleg a társadalom zöme sem elégszik meg a tv képernyőjével.)

Az európai rektorkonferencia egyik ülésén az egyik holland egyetem rektora javasolta, hogy minden egyetemét végzett polgár Európában váljék háromnyelvűvé, eredeti anyanyelve mellé tanulja meg a három európai nyelvcsalád (latin, germán, szláv) két, a saját anyanyelvétől különböző tagjának a nyelvét. Eltekintve attól, hogy Európában létezik még finnugor, török, kelta, baszk, örmény és grúz nyelvcsalád is, az alapgondolat jó, a soknyelvűség a tudományos életben és a mindennapi életben is előnyös. A soknyelvűség szükségtelenné teheti a rossz fordításokat. A jó fordításhoz ugyanis (a műszaki életben) a nyelvtudáson kívül még szakmai ismeretek is szükségesek. (Például a német *Nutzfahrzeuge* angol megfelelője *commercial vehicle*,

amerikai változata communal vehicle, francia megfelelője pedig a vehicule utilitaire és vehicule industrielle között ingadozik, a magyar haszonjármű a német eredeti tükörfordítása. A példát még az autóiparban dolgozó, mindhárom nyelven beszélő mérnökök beszélgetése során jegyeztem fel. A négy mérnök közül egy francia, egy német és kettő angol anyanyelvű volt.)

A többnyelvűség legkitűnőbb példáit Izraelben, a Technionban láttam. A Technion (a haifai műegyetem) alapítói a század elején Németországból és az Osztrák–Magyar Monarchiából származó tudósok voltak, és ennek megfelelően az első oktatási nyelv a német volt. Az 1930-as években – érthető okokból – áttértek az angolra, majd Izrael hivatalos megalakulása után az ivritre (a modern héberre), ma is az ivrit a hivatalos oktatási nyelv. De minden oktató, akivel találkoztam, tudott angolul, majdnem mindenki tudott oroszul, és természetesen a legtöbb professzor (beleértve a rektort is) tudott magyarul. A Technion ezzel a soknyelvűségével ma a világ legjobb egyetemei közé tartozik.

Kérem a tisztelt olvasót, ne értsen félre! Nagyon hasznos az angol mint tudományos közvetítő nyelv. Mindent elköttem annak érdekében, hogy a Budapesti Műszaki Egyetemen angolul is folyjék mérnökképzés (magyar és külföldi hallgatóknak egyaránt hozzáférhető), de azért is küzdöttem, hogy a magyar és az angol mellett legyen francia, német és orosz nyelvű mérnökképzés is, elsősorban a magyar hallgatók nyelvi fölkészítésének érdekében. Az angol nyelvű képzés több mint tízéves, a francia, német és orosz nyelvű képzés ötéves tapasztalatai kedvezőek, érdeklődő hallgatók minden évfolyamon akadnak. Oktatóink aktívan használják az idegen nyelveket, kapcsolataink a külföldi társegyetemekkel igen szorosak, és eddig még anyagilag is fenn tudtuk tartani az idegen nyelvű képzést, jöllehet a művelődési tárca az orosz nyelvű robottechnikai képzéshez adott pénzügyi kereten kívül semmilyen anyagi vagy erkölcsi támogatást nem nyújtott.

A jövőendő Európában (ha az egyesült Európa nem kíván az USA epigonja lenni) a többnyelvűség és többkultúrájúság jelentheti a többletet. Ehhez az ötnyelvű mérnökképzés talán egy szerény hozzájárulás az egyébként minden jövőendő magyar mérnöknek kötelező két nyelvvizsga mellett.

Összefoglalás helyett

Az előző gondolatmenet folytatásaként megfogalmazhatjuk a legfontosabb teendőinket:

1. Továbbra is meg kell őrizni a nemzeti nyelvek szerepét a tudományban (közigazgatásban, szakmákban, művészetben stb.), mert a társadalom minden rétegével csak anyanyelvükön tarthatjuk fenn az élő kapcsolatot, és csak az

anyanyelven történő gondolkodás vezethet el jelentős, új tudományos (művészeti stb.) eredményekhez. Ehhez vissza kell állítani az oktatásban a szóbeli és írásbeli vizsgák rangját (szemben a tesztkérdésekkel), mert a szakmai szatosság és a nyelvi igényesség kölcsönösen feltételezik egymást.

2. A felsőfokú végzettséghez megkövetelt idegen nyelvi vizsgát fokozatosan át kell terelni a középiskolákba és az érettségi vizsga részévé kell tenni. Az egyetemek, főiskolák a második (esetleg harmadik) idegen nyelv használatát gyakoroltassák. Ehhez folytatni kell az ötnyelvű mérnökképzést (a háromnyelvű orvosképzést stb.), és el kell érni, hogy hallgatónk 5–10%-a legalább egy szemesztert külföldön hallgasson. Sokat segíthet ebben az egyetemek közötti kétoldalú kapcsolatok kihasználása, valamint a nemzetközi hálózatokhoz (pl. német–francia együttműködés) történő csatlakozás.

3. Elő kell segíteni a nemzeti kisebbséghez tartozók anyaországbeli tanulmányait. A teljes képzéssel szemben előnyben részesíteném a 2–3 szemeszteres részképzést, mivel a kétnyelvűség az adott országban az eredményes működés feltétele.

Egyetemes és nemzeti

Egyesedinek tűnhet a szöveg. De az a tartalom, amit tartunk – Kossuth is megpróbált. Azt fordítottam, hogy a fordítás meg van kördőlt a szép magyar vers kultúrával. A szövegben és az angol nyelvű szövegekben vannak egymással szembeeső gondolatok. A magyar más nyelvű fordítás az angol vagy az amerikai és angol fordítás egy fordítás. Milyen kell lenni egynek? Azon magyarok számára, Kossuth János, aki az az egyetemes nyelvű fordításban született, majd Amerikában megalkotta a szöveg egyetemes fordítását (amely már sokkal érthetőbb, mint a magyar és fordítások). Ez a fordítás, amit ma már általánosan használunk, az a fordítás, egy fordítás.

A magyar nyelvű fordításban azonban nagyobb megértés van, és az az, amit egy angolnak vagy fordításnak, hogy a magyar nyelvű fordítás sokkal több, mint a fordítás. Nem csoda, hogy oly sok a híres magyar fordítás.

Gröner, George Los Angeles professzor, mondta volt, hogy a tudomány olyan, mint a szöveg fordítás, az az, amit fordításnak is lehetne megnevezni.

MARX GYÖRGY

Tudomány kettős kötésben

Koestler Arthur, aki Pesten született és a nagyvilágban a legolvasottabb magyar író, ezt írta jó barátja, *József Attila* halálhírére:

„A glóbus furcsa helyén, egy alig pármilliónyi kis országban meghalt egy költő. A magyarok az egyetlen nép, amelynek szomszédságában nincsenek nyelvi rokonai. Ezért a legmagányosabbak Európában. Talán ez a magány magyarázza létük rendkívüli intenzitását. Vad tehetségek robbannak szét tűzijátékszerűen Magyarország szűk horizontja fölött. Utánuk csak a törmelékeket lehet gyűjtögetni. A reménytelen egyedüllet érzése táplálja a magyarok kreativitását, teljesítékényszerét és hisztériáját. Magyaroknak lenni kollektív neurózis. Egy magyar génusz, mint József Attila, süketnémának születik Európa számára. Habozva írom le, mert Európa nem tudja leellenőrizni, hogy ez a *József Attila*, aki a vonat alá vetette magát a 47° északi szélesség és a 18° keleti hosszúság köreinek metszéspontján, Európa legnagyobb lírai költője volt.”

Egyetemes és nemzeti

Egyszerűnek tűnhet a válasz: *„Le kell fordítani!”* De tudjuk – Koestler is megpróbálta *Adyt* fordítani –, hogy a fordítás meg sem közelíti a szép magyar vers kulturális utalásainak és eredeti nyelvi zeneiségének szavak egymásutánját szétfeszítő üzenetét. A magyar más nyelv, mint az angol vagy az amerikai. Ha angolul tartunk egy előadást, másként kell járatni agyunkat, mint magyarul szólva. *Kemény János*, aki itt, az egyik szomszéd utcában született, majd Amerikában megalkotta a számítógépek basic nyelvét (amit már többen értenek, mint a magyart) és megteremtette az e-mailt (amit ma több fiatal használ, mint a tollat) így fogalmazott:

„A magyar gyerekek számára annyival könnyebb megtanulni olvasni és írni, mint egy angolnak vagy franciának, hogy a magyar gyerekeknek sokkal több idejük jut a matematikára. Nem csoda, hogy oly sok a híres magyar matematikus.”

Grüner György Los Angeles-i professzor mondotta volt, hogy a tudomány olyan, mint a szex. Azért fejlődött ki, mert szükséges az emberiség fennmar-

dásához. Ám a tudományt mi a kutatás öröméért csináljuk, közben nem annak praktikus hasznán jár a fejünk szakadatlanul. Ez kifejezi a tudomány kettős kötődését: az egzakt természettudomány nemzetközi vállalkozás, az egyetemes emberi kultúra egyik alkotóeleme. Olyan kiterjedt és szerteágazó, hogy hazánk nem tudhat egy teljes magyar fizikát felépíteni. (Ha ezt megkísérelné, lemaradna a nemzetközi gazdasági versenyben.) A fizikusok ezt úgy mondják, hogy a magyarországi fizika szubkritikus méretű, önmagában nem növekedőképes, nemzetközi függőségben van. Ezért oly nagy a kísértés – főként a legalkotóbb fiatal kutatók körében –, hogy angolul írjanak és kommunikáljanak, Amerikába vitorlázzanak, mert ott nagyobb az esély, hogy szakmailag megértik és méltányolják újszerű eredményeiket.

A magyar kutatásokat a magyar nép finanszírozza; nagymértékben a tudománytól függ országunk jövője. Tömörítve: a tudomány a fiatalság jövője, a 20. század által gyermekeinkre hagyott (gazdasági, ipari, energetikai, külkereskedelmi, környezeti) problémákat a 21. század csak a tudományra támaszkodva oldhatja meg. Az Angol Fizikai Társaság részére egy bizottság *Sir Arnold Wolfendale* királyi csillagász vezetésével jelentést készített a tudomány társadalmi elfogadtatásáról. Ez a jelentés hangsúlyozza: azoknak a kutatóknak, akik közpénzekből kapnak támogatást, erkölcsi (majd hivatali) kötelességük, hogy munkájuk eredményét megismertessék a közösséggel. Ezért a magyar tudománynak is kommunikálnia kell a magyar néppel, annak széles rétegeivel, elsősorban az értékrendjüket most alakító, jövőérzékeny tizenévesekkel. Ezt kifejező, meggyőző magyarsággal lehet és kell megtenniük.

Teller Ede 18 évesen hagyta el Magyarországot, most 90 éves. Ebből 50 esztendő t hazájától elszigetelten élt át. Ő vallotta be, hogy tud beszélni angolul, de gondolkozni, fejben szorozni – és álmodni – csak magyarul képes. A hatvanas években egyik kaliforniai előadását hallgattam, közben amerikai kollégáim kértek, fordítsam nekik Teller angolul – magyaros kiejtéssel – tartott előadását. A kilencvenes években viszont pesti hallgatóim jegyezték meg: bárcsak pesti professzoraik beszélnének oly kifejező magyarsággal, mint Teller Ede, amikor előad. Bámulatos és hatalmas a szép magyar nyelv kifejező ereje, hatása a magyar fiatalokra.

Mi, akik itt vagyunk, azért nem maradtunk Nyugaton, mert szépen és meggyőzően csak magyarul tudunk szólni az emberekhez, a fiatalokhoz. Magam tapasztalom, hogy a fizikusok magyar nyelvű folyóirata (*Fizikai Szemle*) milyen (példányszámán messze túlmenő) hatást fejt ki széles körben: diákok szemléletét növeli, összekapcsolja a határon (Óperencián is) túli magyar fizikusokat a magyarsággal. Teszi ezt azáltal, hogy *magyarul* szól a mai tudományról. Lehet, hogy fiatal kollégák megharagszanak rám, de kötelezővé tenném a szép magyar nyelven megírt, magyar szavakat választékosan használó disszertációt minden tudományos fokozat elnyeréséhez. Nagyon lehet szeretni a magyar nyelv különleges gazdagságát, így a tárgyas igeragozást.

A világon semmilyen más nyelven nem lehet egyetlen szóba tömöríteni azt, hogy *szeretlek*. Kulturális célzásainkat, kifejező képeinket csak itt értik. Tanítottam a bécsi egyetemen, Ázsiában, Afrikában, Ausztráliában, Amerikában. Tapasztalatból tudom, hogy viccet szőni az előadásba (viccel magyarázni a mondanivalót) nagyon hatásos előadói fogás itthon, de óriási a kockázata idegen kultúrkörben. (Megtörtént, hogy egy angol professzor fanyar angol viccel fűszerezte tokiói előadását. A vicc elmondása 3-4 percet vett igénybe. A japán tolmács mosolyogva fordított egy fél percig, mire óriási nevetés és tapsvihar tört ki. A meghatott angol úr előadás után megkérdezte kollégáit: hogyhogy ilyen tömören kifejező a japán nyelv. Kiderült, hogy a tolmács ennyit mondott: *A professzor úr egy érthetetlen történetet mesélt, kérem: ne vessenek és tapsoljanak*. De mi itthon néhány szóból jól megértjük egymást.)

Szólni a nagyvilághoz, szólni a magyarsághoz

Az egzakt tudomány tehát kettős kötésben van: amerikaiul kell beilleszkednünk a világ tudományába, kultúrájába, amerikaiul kell (kulturális, tudományos, következképp gazdasági) megbecsülést kívánnunk hazánk számára, ezen múlik népünk jóléte (hazánk hitelképessége és piacképessége) is. Viszont magyarul kell szólnunk a társadalomhoz, megköszönve támogatását és bemutatandó a jövő trendjeit, az emberi kultúra értékeit, a modern tudomány szemléletét, a csúcstechnikát. Ez a kettős kötés szép és gazdagító: egyszerre lehetünk magyarok és az emberi kultúra integráns, azt továbbépítő tagjai. Ebből lehetőségek tárulnak föl és erkölcsi kötelességek adódnak. Erről még egy pár szót:

A fizika nemzetközi nyelven nem angol, hanem amerikai. Az oxfordi angol – amit iskoláinkban angolórán oktatnak – a normann származású arisztokrácia nyelvéből eredt. Az amerikai viszont plebejus utcanyelv, amelyet a szegénység miatt kivándorolt angolszász munkásréteg beszélt. Ezért a fizika amerikai nyelve kifejezően szemtelen, a (helyesírási) szótárak szabályainál fontosabbnak tartja a közvetlen megértést. Például a *kvark* szörnyen tudományosan hangzik mifelénk, pedig etimológiája olyasmire utal, hogy ezt a fogalmat józanul nem lehet felfogni, csak illuminált állapotban. Amikor az amerikai (nemzetközi) szakirodalom *bájos* és *csábos* kvarkokról beszél, ezzel kutatásuk csábító vonzását fejezi ki; nem szabad félnünk ezt a magyarban is megtenni.

Mondanivalóm további példákkal is alátámasztható. A szoba levegőjében részecskék röpködnek össze-vissza. Nem sorakoznak olyan glédában, mint egy szabályos kristályban. Ezt a kusza állapotot az amerikai (nemzetközi) szaknyelv e szóval illeti: *disorder*. Ez a gyermekek szókinscében is meglévő kifejezés azt jelenti: *rendetlenség*. Diákoknak sem kell magyaráztatni. Hát akkor miért nagyképűsködjének tankönyveink e szóval: *molekuláris rendez-*

zetlenség? – A DNS-molekula alakja angolul *double helix*, magyarul: *kettős csavar*. Miért használjuk a hamis *kettős spirál* elnevezést? (A dugóhúzó és a csigaház csavart vonala térbeli, mint a DNS-molekula. A spirál pedig egy fokozatosan kifelé kanyarodó síkgörbe, mint a spirálkódnek látszó galaxis fényképe.) – Angolórán a színt (normann-francia előkelősködéssel) csak így szabad írni: *colour*. De ezt a számítógép nem érti, ő csak a plebejus angol-szász-latin szót fogadja el: *color*. Talán utalhatnának erre angoltanáraink. Ne feledjük: a magyar fiatalokat a rock és a computer tanította meg angolra!

Azért söpörhetek saját házam táján is. A matekórán *tizedesvesszőt* kell használnia a diáknak, miközben az egész világ és minden számítógép csak a sor aljára írt *tizedespontot* érti meg. Tankönyvekben tiltott a ferde törtvonal, például $1/2$, de a számítógép csak ezt fogadja el, a vízszintes törtvonallal nem fog számolni. – Egy nagy kérdés: hogyan fogja a jövő megoldani étkezetes betűink írását a kibontakozó nemzetközi informatikai forradalom korában. Itthon nem tudok róla, de San Diego-ban az egyik számítógép neve-címe: *Eotvos*, hála *Kuti Gyula* professzornak. Külföldi magyarok sokat üzennek haza magyarul számítógépen; sajnos, csúnyán inkonzisztensen jön át az ékezetlen szöveg. Pedig egyszer régen a távírdák már megoldották volt az ékezetes betűk egységes átírását...

Nem jelentené magyarságunk feladását, ha európaiságunk is élne tudatunkban: azzal lennének magyarabbak, hogy a nagyvilággal is kommunikálunk, nekik is bemutatandó a magyar géniusz, a magyar kultúra erejét. Másrészt a magyar tudományos nyelvnek sem kell (latin, angol, amerikai szavakkal, nyakatekertten képzett magyar szószörnyetegekkel teletűzdelten) nagyképűsködni, inkább szóljunk kifejező képgazdagon a magyarokhoz.

Nem állhatom meg, hogy ne tegyek egy kitérőt. Az angol bankókon Newton és Faraday képe látható, az olaszok Galileit, a görögök Démokritoszt, a lengyelek Kopernikuszt, a franciák Curie-t, a dánok Bohrt szerepeltetik, hogy nemcsak hazájuk fiait, de az odalátogató külföldieket is emlékeztessék: mit adott örökbecsűt országuk az egyetemes emberi kultúrának. Itthon viszont Petőfi Sándor és Ady Endre után Bartók Béla képe is eltűnik a magyar bankjegyekről, hogy helyüket régmúlt századok uralkodói foglalják el. Nem tudom, kinek volt ez a javaslata: a Magyar Nemzeti Banké, a politikáé, esetleg az Akadémia valamelyik testületé? En valahogy úgy érzem: a magyar ezres eszmei értékét növelte volt, ha a határon pénzt átváltó külföldinek hirtelen eszébe ötlik: *Bartók Béla magyar volt!* Nem hiszem, hogy Bartók (a 20. században) kevésbé volt magyar, mint a (14. században) nagy hatású Anjou Károly királyunk. Bartók Béla teljesen magyar tudott lenni annak ellenére, hogy magyar népdalban gyökerező zenével az egész világhoz szólt.

A tudomány kettős kötésben van: egyszerre kell magyarul szólunk a magyar néphez és bemutatnunk a magyar alkotásokat a nagyvilágnak, ami azonban nem fájdalmas ellentmondás, hanem szép kötelesség.

BENKŐ LORÁND

A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében

Néhány olyan közleményemben,¹ amely kifejezetten a mai magyar nyelv állapotának és változásának problematikájához, illetőleg nyelvművelésünk tágabb értelemben vett ügyéhez kapcsolódik, két, egymással összefüggő tézist igyekeztem előtérbe állítani. Az egyik az, hogy az anyanyelv sajátos, kifejezetten rá vonatkozó tematikájának, illetőleg az ehhez kapcsolódó stúdiumoknak a nyelvtudományon belül kivételes a helyzete és a szemléleti igénye. A másik az, hogy az anyanyelv jelen életével kapcsolatos kérdések megítélésében a történeti szemléletnek, a történeti nyelvészet elvei és közelítési módszerei alkalmazásának különleges szerepe van, amely magával a pusztán nyelvreírással nem meríthető ki, nem pótolható.

E tézisek tüzetesebb alapozását, körüljárását az említett cikkekre hivatkozással itt tehát nélkülözhetem. A továbbiakban a témakörnek két elvi jellegű, de persze gyakorlati kihatású kérdését kívánom előtérbe állítani, éppen azokat, amelyek anyanyelvünk mai állapotának és változásának problematikájában s egyszersmind anyanyelvünk gondozásának, pallérozásának, tehát nyelvművelésünknek az ügyében alkalmasint a legsarkalatosabbaknak, legkényesebbeknek, legvitatottabbaknak mondhatók, de a történeti nyelvészet oldaláról való értelmezésük éppen anyanyelvi mivoltuk, súlyuk miatt föltétlenül kívánatos.

Nyelvszemlélet és a nyelvi változások értékrendje

Az első kérdés: *van-e a nyelvi jelenségeknek értékrendje, különös tekintettel a jelenségek változásának nyelvtudományi értékelhetőségére?* A második, mely sok tekintetben az első függvénye: *lehet-e beleszólása a nyelvtudománynak a nyelvi változások menetébe, értékrendjük tekintetbevételével irányíthatja-e ezeket „külső”, tudatos nyelvtudományi befolyás?*

A válaszokat kissé messziről kell kezdenünk. A nyelv szemlélete – a *szemlélet* szót most teljesen köznap, köznyelvi értelmében véve: a nyelvhez, különösképpen az anyanyelvhez való általános viszonyt értve rajta – alapvetően hármas minőségű. A nyelvet használók – és rendszerint csak anyanyelvüket ismerők – nagy tömegeivel kapcsolatban nyelvszemléletről beszélni voltaképpen nem lehet: legtöbbeknek az élet ügyes-bajos dolgaival küszködve kisebb gondjuk is nagyobb annál, hogysem nyelvi kérdésekre odafigyeljenek, különösen, hogy ilyenekről ítéletet alkossanak. Ők tehát a nyelvi értékek észlelése kérdésköréből nyugodtan kiiktathatók. Vannak azonban a nyelvet használó társadalom tagjai közül, a tapasztalat szerint nem is kevesen, akik anyanyelvük ügyei iránt, különösen ha új, változó jelenségek ütnek meg fülüket, jobban vagy kevésbé érzékenyek, egyéni készségeik, hajlamaik különböző szintjein. Ezeknél *laikus nyelvszemléletről* beszélhetünk. Végül adott az a jóval szűkebb, zártabb kör, amely a nyelv dolgaival a tudomány változó, folyton fejlődő eszközeivel, tudatosan és célirányosan foglalkozik. Ezeknél érvényesül a nyelvre való látásmódnak az a fajtája, amelyet *nyelvtudományi szemléletnek* nevezhetünk.

A fenti elkülönítés persze túlságosan merevnek tűnhet, hiszen a valóságban nem mindig ilyen élesek a határok, sőt esetenként szinte egybe is mosódhatnak. A gyakorlatban például a nyelv dolgai iránt behatóbban, jó értelemben „műkedvelő” módon érdeklődő, a nyelvről szóló ismeretanyagot a nyelvtudomány eredményeiből mintegy másodkézből többé-kevésbé akár el is sajátítható laikusnak, és mondjuk egy még kevésbé tapasztalt, kezdő kutatónak a nyelvszemléletében számos közös vonás is fölmerülhet. De a nyelvtudománynak módszerbelileg, tematikailag rohamosan osztódó, az anyanyelv problematikájától távolabb került részterületeiről kutató nyelvésznek is több tekintetben másféle lehet éppen az anyanyelv-szemlélete, mint például egy magyar nyelvtörténésznek. Ott vannak továbbá az anyanyelvvel mint közlési vagy éppen művészi eszközzel hivatásszerűen élők növekvő számú sorai, élükön a szépírókkal, „a szó mestereivel”, akiknek nyelvszemlélete megint külön kategóriát képezhet, eltérve mind az érdeklődő laikusokétól, mind a nyelvészekétől. A nyelvi jelenségek értékének megítélésében azonban mindezeket túlmenően mégis csak két fő nyelvszemlélet: a laikus és a tudományos áll leginkább szemben, ennek a szembenállásnak minden gondolati és cselekményi következményével.

A laikus nyelvszemlélet

A laikus nyelvszemléletben a nyelvi rendszer és a nyelvhasználat közti különbség általában föl sem merül, illetőleg az értékítélet itt legtöbbszörre ad hoc használati észleletekből vonódik el, alakul ki. A laikus nyelvi ítélet jellemzője pedig, hogy – a nyelv változó, valamint „logikátlan” voltát kevésbé fölfogva

és tolerálva – legtöbbször két vonatkozásban az ellenkezés oldalára áll: egyfelől az újonnan felmerült, korábban nem hallott jelenségek észlelésekor, másfelől a kivételekre való rádöbbenéskor. Az egyes jelenségekhez, azok változásaihoz vagy kivételeihez fűződő ítéletalkotás az objektív nyelvi ismeretek kisebb-nagyobb hiányai miatt legtöbbször igen erősen szubjektív is, azonkívül végletes, a nyelvileg jó és rossz, helyes és helytelen kizárólagosságával. Sőt, ha a laikus szemléletű egyén a nyelvészhez fordul netalán segítségül, onnan is e végletességekben várja a feleletet, s csodálkozik, ha ezt nem ilyenképpen kapja meg. Mindezek ellenére a nyelvtudomány e laikus értéktételek megismerése, sőt bizonyos mértékű számbavétele elől nem zárkózhat el, különösen nem, ha ezek tömegesebben, egybehangzóan jelentkeznek. Az elzárkózás nemcsak azért nem volna célszerű, mert ezek az általában jó szándékú észleletek az anyanyelv kifejezett megbecsüléséből, szeretetéből, féltéséből fakadnak, hanem azért sem, mert sokszor egybehangzó tömegességük jelzésértékű lehet az anyanyelvi közszokás, a tömegízlés óhaja irányából, akár az ellenkezés, akár a pártfogás, javaslat tekintetében. Ez a „kollektív szubjektivitás” alátámasztó vagy cáfoló jelleggel hathat a nyelvész esetleg egzaktabb, objektívebb alapokon nyugvó értékmegállapító kísérletére.

A nyelvtudományi szemlélet

Az anyanyelv mai jelenségeinek nyelvtudományi, közelebbről nyelvtörténeti szemlélete más lehetőségeken és adottságokon nyugszik. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy nyelvünk mai állapota és változása, vonatkozzék ez akár a nyelvre mint közlési rendszerre, akár ennek használatban való működésére, a nyelvtörténetst igen közről érinti és érdekli. Egyfelől azért, mert a történeti nyelvészet nem csupán a múlt nyelvének tudománya, hanem mivel tematikájában a nyelvi változások tana, e változások pedig – még ha egyesek idővel meg is rekedhetnek, le is záródhatnak – általában folyamatosak, eljutnak a jelenig, tartalmazzák, egybefoglalják előzményeiket, zajlanak a jelen „belső” mozgásában, a dinamikus szinkroniában, sőt jelen mivoltukban, jellegzetességeikben akár a jövő felé is mutathatnak (vö. nyelvi prognosztika). A történeti nyelvészet tehát múlt, jelen és jövő szervesen összefüggő foglalat. Másfelől a jelen nyelvének állapota és mozgása a működő nyelv közvetlenül észlelhetősége folytán a történeti nyelvész számára „elevenen” jelzi, demonstrálja az egyes változások természetét, ütemét, törvényszerűségeit, s ennek folytán komoly tanulságokat hordoz a kérdéses változás minden időszakának megítélhetőségére.

A történeti nyelvész nyelvszemléletében mindenekelőtt a nyelvnek mint közlési rendszernek és mint a közlésben felhasznált rendszer működésének/működtetésének az objektív vizsgálati igénye dominál. Ez határozza meg feladatkörét is: *tudománya eszközeivel megismerni mindazt, ami a nyelvben*

és a nyelvvel történik állapota és változása egymást feltételező összefüggéseiben, különös figyelemmel a nyelv mozgására, változási folyamataira.

E keretben a nyelvtörténésznek meghatározott sorrendű feladatai vannak, amelyeket eléggé kötött egymásutánban, de a vizsgált nyelvi anyag nyújtotta adottságok, lehetőségek függvényében kell, illetőleg lehet teljesítenie. Mindenekelőtt szükséges a kérdéses változás körébe vonható nyelvi anyag birtokbavétele, a múlt viszonylatában a filológia eszközeivel, a jelenében a megfigyelés és eredményeinek szinkron leírása jegyében. A következő fázis a nyelvi változás jellegzetességeinek, törvényszerűségeinek megállapítása. Ezt követheti – amennyiben lehetséges kibogozni – a változás magyarázata, indítékainak, okának és céljának földerítése. Végezetül következik – amennyiben erre objektívabbnak vehető fogódzók módot adnak – a változás értékelése a nyelvi rendszer vagy a nyelvhasználat nagyobb egységeibe, adott esetben egészébe ágyazásával, azokhoz való viszonyításával.

E menetnek tárgyunk szempontjából szükségesnek látszó részletezéséből kitűnhetett, hogy ahogy a változásvizsgálat halad előre, úgy csökken a teljes véghezvitel lehetősége, illetőleg eredményeinek biztossága. A kérdés tulajdonképpen az utolsó fázisnál válik kényessé: kell-e vagy éppen szabad-e a nyelv tudományos vizsgálatában azt a cezúrát áttörni, ahol a nyelvi anyag teljes objektivitással kezelhető volta véget ér, illetőleg a szubjektív ítéletalkotás kapui legalábbis megnyílnak. A nyelvtörténész mindenesetre itt kerülhet a nyelv problematikájával az egzakt kutatási szándékokon túlmenő viszonyba, és elsősorban a jelenkori nyelv jelenségei megítélésében itt „keveredhet bele” először a nyelvművelők táborába, legalábbis a nyelvművelés elvei kimunkálóinak sorába.

A nyelvtudomány történetének tanúsága szerint a nyelvészek ebben a kérdésben régóta nincsenek teljesen egyező véleményen. S bár a nyelvtörténészek – aligha véletlenül – általában inkább hajlottak a nyelvrendszerbeli és nyelvhasználati változások értékelésére is, és e vonatkozásban a tagadás elve a leíró nyelvtudomány művelői között erősödött föl egyre jobban, a nyelvtörténészek maguk sem vallottak e tekintetben egységes álláspontot. Anyanyelvünk kutatástörténete is bőven mutatja ezt. Részletesebb áttekintés nélkül is hadd utaljak arra a klasszikusnak vehető példára, ami két kimagasló nyelvtörténészünk, *Gombocz Zoltán* és *Bárczi Géza* nézetkülönbségében mutatkozik. Azért utalnék éppen rájuk, mert ők e kérdéskörrel nemcsak kutatási gyakorlatukban szembesültek, hanem elvi nézeteiket is kifejtették.

Gombocz munkásságában, a nyelvi változásokat érintő kutatási eredményeiben hiába keresnénk értékelő megjegyzéseket. Nem létezett számára e kérdés még módszertanának² problémafölvetéseiben sem, ellenben kifejtette lényegében kételkedő álláspontját a Magyar Nyelvtudományi Társaság közgyűlésének elnöki megnyitójában,³ ahol a nyelvművelői értékelés viszonyító alapjainak hiányáról, illetőleg sokféleségéről szólt, a „helyes” és a „helytelen” két

végletét legföljebb a közszokással megegyező vagy ellenkező nyelvi tényekben látva. Bárczi viszont ismételten, több könyvében, tanulmányában⁴ adott hangot annak az igen határozott véleményének, hogy a nyelvi jelenségek és nyelvi változások kellő óvatossággal és szakszerűséggel igenis értékelhetők, s ezért a nyelvtörténeti munkálkodásnak, a változások vizsgálatának az értékítélet szerves része vagy legalábbis természetes velejárója lehet. Bárczi a nyelvtudomány történetére utalva még olyan tekintélyekre is hivatkozott, mint *Otto Jespersen* vagy *Ferdinand Brunot*, akik a nyelvtörténész feladatkörébe nagyon is belefoglalták a nyelvi változások értékelését és az értékek tudatos ápolásának szükségességét.

A magam véleményét *A nyelvi változások értékrendje* címen a történeti nyelvészet elvi kérdéseiről szóló összefoglalásomban⁵ igyekeztem kifejteni. Felfogásom e kérdéskörben Bárczi álláspontjához áll közelebb. A témához azonban néhány kiegészítő megjegyzést mégis tanácsosnak látok hozzáfűzni, ahol szükséges, egypár, anyanyelvünk mai mozgását, változását érintő rövid példával is szolgálva a felvetetekre.

Hogy a nyelvtörténeti szempontú értékelést fűszerező néhány mai nyelvi példa nehogy elvi félreértést okozzon, mindenekelőtt szeretném megjegyezni a következőket. A nyelvi változások az élő, működő nyelvben, a használat szintjén zajlanak, s csak eredményeik rögzülnek „szilárd” nyelvi rendszerre, ezért a példák általában a nyelvhasználati szintre értendők. Továbbá a változások szűkebb vagy tágabb részrendszerek elemeiként, tehát jórészt nem egyedi esetekként folynak le, ezért egy-egy egyedi példa sok ugyanabba a változási körbe tartozó esetet képvisel. Végül a nyelvi változások jó része nagyobb időtávlatok folyamatában zajlik, ezért a mai nyelvi változásjelenségeknek túlnyomórészt megvannak a történeti gyökereik.

A nagyobb rendszerösszefüggések kölcsönösen befolyásoló folyamatai párhuzamosan hozhatnak nyereséget jelentő, pozitívan értékelhető és veszteséget eredményező, negatív értékű változásokat. Például nyelvünkben az igeképzés visszaszorulása nem független az igekötők felszaporodásától és fordítva: veszteség az egyik, nyereség a másik oldalon. Évszázados gyökerű változások mennyiségi mutatói jelenhetnek meg a ma nyelvében összeszűkülve (lényegében veszteséggként) vagy erősen kiterjeszkedve (lényegében nyereséggként). Így az összetett szavak egy évezrede még nagyon ritkán termelődtek ki nyelvünkben, lassú, fokozatos szaporodásuk csak az utóbbi évszázadok terméke, robbanásszerű kiterjedésük pedig a legújabb nemzedékek szeme láttára folyik. Sok tekintetben pozitív fejlemény ez, nyeresége nyelvünknek, bár vannak kedvezőtlen, negatív következményei is.

Általános megjegyzésként bocsátanám előre azt is, hogy a nyelvi változás magyarázata – bár a nyelvtörténeti vizsgálatokban alapvető a fontossága – nem pótolja, nem pótolhatja a változás értékelését. A nyelvi jelenségre magyarázatot adni, vagy azt legalább megkísérelni a nyelvtörténésznek min-

denképpen kötelessége, még ha eredményessége függvénye is annak, hogy vannak-e rá nyelvrendszerbeli és nyelvhasználatbeli fogódzók. Az értékelés ügye azonban már egy másik terep, ott közel sem felvethető igény még a megkísérlési kötelezettség sem, csupán a magyarázathoz jól illeszthető lehetőség, különösképpen akkor, ha a nyelvtörténész anyanyelvét vizsgálja, melynek dolgaira nem a kívülálló hívös közömbösségével tekint, hanem ügyét az alkalmazott nyelvtudomány irányában is segíteni akarja. A nyelvi változás történeti magyarázata annyiban természetesen szoros összefüggésben van az értékeléssel, hogy a megfelelően kidolgozott, a változás körülményeit, indítékeit jól feltáró magyarázat a megítélésnek nemcsak az objektivitását, hanem a megbízhatóságát is szilárdítja.

Az értékelési szempontok nem lehetnek egyoldalúak, nem lehetnek csak egy irányban, egy viszonyítási síkon érvényesítendőek. A megítélés fő vezérlő elve magától értetődően a funkcionalitás: annak számbavétele, hogy a változás előzmény–következmény viszonyában (pl. *nála* > *nálánál*) a két alak adott használati helyzetben hogyan tölti be közlési szerepét. A mérlegelés történhet a közlés praktikuma, célirányossága, gazdaságossága, hatásossága, egyértelműsége, esztétikuma, expresszivitása, stílaritása, szituációbelisége és még megannyi más szempont figyelembevételével. Ezek persze csak szükség és lehetőség szerinti variációk, figyelembevételük egyszerre nem vihető végbe, és az értékelésben az adott közlési helyzet szerint van vagy lehet hierarchiájuk. Egy-egy értékelési szempont erőltetett kiragadása a többi tekintetbevétele nélkül csak gyengítheti a hitelességet. A kezdőbetűre rövidítéseknek, betűszóknak a létrejötte például kétségkívül segíti a közlés gazdaságosságát, s modern világunkban, a mindennapi közlés stílus szintjén ezek főként az írásban, de sokszor az élőszóban is közlési értéket képviselhetnek: *tv* (tévé), *tb* (tébé), *kft.* (káéfté), *s. k.* (eská), *k. p.* (kápé) stb.; MTA, ENSZ, SZOT, FTC stb. (bár magasabb stílus szinten alkalmazásuk már aligha kaphat mindig ilyen egyértelmű minősítést). Viszont mai nyelvünk egyik rohamosan terjedő jelenségeként, főleg a szakzsargonok közszínterre vitelekora legkülönbözőbb, csupán a bennfentesek által ismert rövidítések szinte hemzsegnak a szövegekben. Ezeket egyoldalúan az ökonomikus nyelvhasználat nyereségének tartani már semmiképpen sem lehetne.

A nyelvi változás megítélése természetesen egyértelműbb, biztosabb, ha két vagy akár több közlési szempont alapján lehet a változást minősíteni. A jelen magyar nyelvben rohamosan terjed a korábban *-zik* végű igék *z*-jének affrikálódása: *hibádzik*, *mentegetődzik*, *csókolódzik*, *kölykedzik* stb. A változás hangrendszerünk színesedése, variálódása szempontjából föltétlenül kedvező: szaporítja egy viszonylag ritka fonémánkat, növeli a hangzatossá tevő geminációt, azonkívül expresszívebbé, érzelmekeltőbbé teszi a kifejezést, arról nem is szólva, hogy egy *rángatózik* > *rángatódzik*-féle kettősség általában a nyelvhasználat, főként pedig a stílus változatosabbá tételét is segítheti.

A nyelvi változás értékelését mind pozitív, mind negatív irányban nagymértékben befolyásolja a változás eredményének felhasználási módja, illetőleg szintje, mert a keletkező új elemek használati jellegzetességei visszahatnak rendszerelemekként való megítélésükre is. E tekintetben tehát a használók stílusérzéken sok múlik, vihetik kedvező vagy kedvezőtlen irányba is az új nyelvi elemek mérlegelési lehetőségeit. Mai nyelvünkben a köznévi képzésnek úgyszólván egyedül megmaradt, sőt erősen terjedő – egyébként becéző keresztnéveink: *Józsi, Kati, Lajcsi* stb. analógiájára kifejlődött – formái, a *nagyi, nyugi, vacsi, jogsi, röpcsi*-féle alakulatok alacsonyabb nyelvi szinteken, a familiáris nyelvben, a diák- és gyermeknyelvben friss, színesítő, hangulatot keltő, pozitív nyelvi elemeknek bizonyulhatnak, ha megmaradnának itt; magasabb nyelvi szinteken azonban negatív, stílustalan képződményekké fokozódnak le, s ez nyelvi értéküket önmagában is rontja, amihez sablonszerű tömegesedésük további általános negatívumot is kapcsol.

A nyelvtörténeti alapú, szemléletű értékítélet kialakítása – mint látható – bonyodalmas feladat, sőt nem is valami hálás munka, így a nyelvésznek ez ügybe való belekeveredése egy kis kényelemmel meg is volna takarítható. A belekeveredés szükségessége abban mutatkozik meg mégis leginkább, ha a laikus szemléletből fakadó „nyelvhelyességi” nézetekkel szembesítjük. Márpedig ez a szembesítés elkerülhetetlen, hiszen a nyelvi jelenségek laikus értékelése, főként anyanyelvi viszonylatban, sokfelől visszhangzó társadalmi tünet, és – ahogy már szó volt róla – nemcsak számos téveszmét tartalmazhat, hanem ezeket akár nyelvközösségi dogmává is emelheti.

Itt van például a *nem kizárt, nem megoldott, nem kifizetett*-féle igeneves szerkesztésmódnak az utóbbi egy-két évtizedben az állítmányi használatban (*Ez az ügy nem elintézett*) elharapódzott divatja. Ezek az alakulatok még meglehetősen kitekert voltukban is hozhatnának talán némi variációs kifejezési pluszt, csak az a nagy baj, hogy gyökeres „tisztogatással” szorították ki nagy hirtelen, szinte már teljesen, a használatból a *nincs kizárva, nincs megoldva, nincs kifizetve, nincs elintézve* formákat. Lépten-nyomon hallani, hogy ha az utóbbiak netalán mégis ajkukra jönnek, hogyan javítják ki, igazítják helyre magukat a beszélők bocsánatkérően, „rossz magyarsággal”, „helytelenül” stb. önbíráló kitételekkel, a közösségi tudatba mindinkább szétszórva, terjesztve e nyelvi babonát. A nyelvtörténész észleli annak veszélyét, hogy ezt a kifogástalan „magyarságú”, nyelvjárásainkban és irodalmi nyelvünkben is évszázadok óta élő szerkesztésmódot a hamis közvélekedés teljesen elpusztíthatja, világos értékvesztést hozva anyanyelvünkbe.

Persze a laikus nyelvi hiedelmek a nyelvtörténeti értékítélettel azonos eredményre is vezethetnek, még ha szemléleti megközelítésük eléggé eltérő szempontú is. Az úgynevezett *-suk/sük*-ölestről például a nyelvtörténész tudja, hogy egészen természetes fejlődés, analógiás hatás eredménye, mely egyes nyelvjárásainkban „szép” múltra tekinthet vissza, s a köznyelvbe is

nyelvjárási szintről szivárog be; kedvezőtlen nyelvi változásként csak azért ítélné meg, mert egyes igeragozási kategóriákban egybemos két különböző funkciót, a felszólítást és a kijelentést. A laikus negatív értékelésében más meggondolás munkál: mint eleve hibás, korcs, „mucsai” nyelvi szüleményt ítéli el, s a műveletlenség általános tüneteként tekinti. Az efféle egybeesés végeredményben szerencsés, mert nem kerül ellenhatásba, sőt két oldalról is – a nyelvművelésbe kivételéssel és a társadalmi közítélettel egyaránt – magában hordja a jelenség köznyelvi visszaszorulásának esélyét.

A nyelvművelés és a történeti nyelvészet

Azzal, hogy a történeti nyelvész – amennyiben erre vizsgált anyaga módot nyújt – munkafolyamatában elérkezik a nyelvi változások, tárgyunk esetében a jelenkor nyelvi mozgása értékelésének színterére, még saját munkaterületén, kompetenciáján belül marad, azaz a nyelvről szóló megállapításain, véleményén túl még nem avatkozik bele a nyelv életébe. Ezen a lényegében véve még mindig passzív jellegű, csupán megállapító szerepű ténykedési körön akkor lép túl, ha aktív, cselekvő módon befolyásolni is akarja anyanyelve alakulását, és vizsgálati eredményeire támaszkodva ajánlásokat, javaslatokat is tesz, tanácsokat is ad egyes nyelvi formák használatára, más nyelvi formák esetében pedig kifejezett fenntartással, sőt óvással (nem tiltással, mert erre nincs módja!) él használatukkal szemben. Ez az aktivitás ugyan szerves folyamánya, következménye a nyelvi formák értékére vonatkozó, egzakt vagy kevésbé egzakt ténymegállapításnak, mégis a cselekvésnek egy új minősége: az anyanyelv ügyének a tudomány viszonylag zárt köréből való átvitele a közélet, szorosabb értelemben az anyanyelvi közélet területére. Ez az utóbbi cselekedet már az úgynevezett nyelvművelő, nyelvápoló tevékenység, kifejezetten gyakorlati, alkalmazott nyelvészeti szinten.

Abban a kérdésben, hogy a nyelv tudatos fejlesztése, elsősorban természetesen az anyanyelvre vonatkozóan, mennyire tartozik bele a nyelvész feladatkörébe, illetőleg egyáltalán beletartozik-e, a nyelvtudomány művelői között a változások értékelésének ügyével szemben, ahol a teoretikus érvelés jobban teret kapott, már inkább a kijelentések, még inkább a gyakorlati cselekvés terén mutatkoztak különbségek. A magyar nyelvtudomány történetében is főként a magatartás volt az a színtér, ahol az álláspontok különbségei vagy azoknak legalábbis az árnyalatai felszínre kerültek. E tekintetben magától értetődően az anyanyelv kutatóinak, tárgyunk szempontjából azon belül is főként a történeti nyelvészeknek az álláspontja a leginkább figyelemre méltó, hiszen az általános nyelvészeket, valamint a más: rokon vagy idegen nyelvek kutatóit e kérdéskör a dolog természeténél fogva kevésbé foglalkoztatta.

Simonyiék századfordulós nemzedékét nem is számítva, akik számára az anyanyelv fejlődésébe a tudomány részéről tudatosan alakító beavatkozás magától értetődő feladatnak számított, s ezt igen széles tevékenységi körben, a helyesírás modernizálásától a szókincsfejlesztésig gyakorolták is, a magyar nyelvészeti hagyományok századunk egész folyamán figyelemre méltó tanulságul szolgálnak. Nyelvtörténészeink java része, ha különböző jelleggel és mértékben is, magára vállalt az anyanyelv tudatos alakításának körébe vágó feladatokat. A kimondottan nyelvművelő munkát mindenekelőtt a *Magyar Nyelvőr* szolgálta, de a *Magyar Nyelv* is jócskán kivette belőle a részét: mindkét folyóiratban jeles szerzők egész sora – rendszerint nyelvtörténeti alátámasztással, illetőleg látásmóddal – mondott aktív nyelvfejlesztésnek szánt, részben ajánló, részben nem javasló célzatú véleményt a jelenkor egyes nyelvi jelenségeiről. Jellemző mozzanat, hogy amikor a többé-kevésbé dilettáns, műkedvelő nyelvművelés elharapódzásának ellensúlyozására 1932-ben a *Magyarosan* című folyóirat megindult, jeles nyelvtörténészeink egész sora állt a nyelvi helyzetet, illetőleg mozgását befolyásolni igyekvő, vezérlő, tanácsadó, biztató vagy bíráló közleményeivel anyanyelvünk aktív művelésének szolgálatába, ha úgy tetszik, avatkozott be az akkori nyelvi folyamatokba. Körükből elegendő felhozni *Zolnay Gyula*, *Zsirai Miklós*, *Csűry Bálint*, *Szinyeyi József*, *Bárczi Géza*, *Szabó T. Attila* nevét. Érdemes viszont megemlíteni, hogy 1939 és 1944 között, mikor e folyóirat átmenetileg a túlzott purizmus és egyéb szélsőségek irányába hajlott, az említettek legtöbbje szüneteltette itteni publikációit. 1945 után, a *Magyarosan* további rövid életében (megszűnt 1949-ben) már az akkor még ifjabb – néhány tagjában ma is élő – nyelvtörténész-nemzedék is bekapcsolódott a nyelvművelés munkájába, mely aztán az 1950-es évek közepe óta más keretekben – a *Magyar Nyelvőr*ön kívül sok egyéb kiadványban, majd tömegkommunikációs színtéren is – kapott újabb lendületet.

Amellett, hogy konkrét nyelvművelő munkásságával, sok-sok cikkel, tanulmánnyal igyekezett előbbre vinni a magyar nyelvművelés ügyét, nyelvtörténészeink közül *Bárczi Géza* volt leginkább az, aki nálunk a nyelv változási folyamataiba való beavatkozásnak, pontosabban a nyelvhasználati szokások változtathatási esélyeinek a kérdéseivel elvileg is foglalkozott, megokolva e tevékenység szükségességét és kijelölve annak útjait-módjait.⁶

Részben vagy látszólag ellentétes tudományos vonulatot képviselt kiváló történeti nyelvészeink egy másik része. *Gombocz Zoltán* mellett *Melich János*, *Pais Dezső*, *Mészöly Gedeon*, *Horger Antal*, *Kniezsa István* stb. nem vagy alig-alig írt nyelvművelő jellegű tanulmányt. Esetleges elvi álláspontjuk mellett ezt sajátos nyelvtörténeti munkaterületük is magyarázza. Mégis itt jórészt nem az anyanyelv aktív művelésével való ellenkezésről van szó. *Melich* és *Pais* például a *Magyar Nyelv* Levélszekerény rovatában igen számos apró nyelvhelyességi kérdésben mondott javasló vagy ellenző véleményt, vagy

adott éppen tanácsot; Mészöly többnyire irodalmi nyelvi-dialektológiai tárgyú közleményeiben, vitáiban szolt helyeslően vagy hibáztatóan jelenkori nyelvi tünetekről; stb.

Persze a történeti nyelvész jól tudja, hogy a nyelvi változások menetét, minél szélesebb nyelvrendszerbeli részlegekről, illetőleg minél elterjedtebb használati módokról van szó, annál kevésbé lehet döntő módon megváltoztatni, legfőjebb benne itt-ott némely mozzanatok befolyásolását megkísérlni. Hiszen a nyelvi folyamatnak és mindenkori állapotnak megvannak a maga külső, a nagy hatókörű társadalmi-történeti viszonyoktól függő és belső, a nyelv közlési rendszer mivoltából következő jellegzetességei és törvényszerűségei, melyek a változás és működés alapvető, objektív meghatározói. A nyelv élete leglényegesebb jegyeiben tehát folyik a maga sajátos útján. De a nyelvtörténész tudja azt is, hogy aligha van olyan adott, önálló társadalom számára anyanyelvként működő és szolgáló nyelv, amelynek életét tudatos „beavatkozások” ne érték volna használó társadalmuk egyénei vagy akár csoportjai részéről is, még ha e befolyásolások társadalmanként, illetőleg nyelvenként különböző helyzetekben, különböző szükségletekből és célokból fakadtak, és különböző jellegűek, méretűek, időtartamúak voltak is.

Mivel a nyelv fejlődését irányító és mindenkori állapotát meghatározó tényezők mind a nyelvi rendszert, mind használatát illetően hatások és ellenhatások örökös küzdelméből tevődnek össze, a nyelvek életébe való külső beavatkozások az adott körülményektől függően sokrétűek, mondhatni többirányúak lehetnek: nemcsak egyes nyelvi értékek kibontakozásának előmozdítására vagy akár pusztá fentmaradásának segítésére irányulhatnak, hanem az értékek ellenében ható változási erők fékezésére, az értékvesztéstől való óvásra is. A tudatos ténykedésnek ez a kettőssége magától értetődően jár együtt: a féltő, visszatartó igyekezet sem „nyelvellenes” vagy „fejlődésellenes”, illetőleg csak akkor válna azzá, ha kifejezetten nyelvi értékek ellenében akarna hatni.

A tágabb értelemben, általában nyelvművelő, közelebbről főként anyanyelvművelő tevékenység maga is sokrétű, s nemcsak a nyelvész az aktív szereplője. A nyelvek története azt tanúsítja, hogy az írásbeliség színvonala a maga társadalmi tekintélyével – fejlesztésének saját belső gerjesztésén túlmenően – nagymértékben hatott az élő, beszélt nyelvhasználatra is, s e tekintélyi befolyás élén mindenkor a nyelvben is esztétikai értékeket képviselő szépirodalom állott. A szépírók részben ösztönösen, részben azonban tudatosan nagyon is beavatkoztak a nyelvek, elsősorban természetesen anyanyelveik alakulásába, hatáskörük eredményessége nem egy vonatkozásban messze felültulta minden más ilyen, a nyelv életébe „kívülről” történő beavatkozás hatását. Ez is nyelvművelés a javából, csak annak egy speciális fajtája. De a nyelvtudomány maga is – a történeti koroknak megfelelően természetesen más-más színvonalon és jelleggel – többféleképpen szolgálhatta és szolgálja a

nyelv kívülről történő, tudatos alakításának ügyét, például a nyelvi sztenderd formálásával, nyelvtanok, szótárak, helyesírási szabályzatok stb. kodifikáló, normalizáló, szabványosító törekvéseivel. Magától értetődően ez is nyelv-művelés, csak annak megint egy másik vetülete. Az írók és a grammatikusok összefogása együtt is bőven teremtett olyan tudatosan vezérelt nyelvi mozgalmakat, amelyek belenyúltak az anyanyelv fejlődésmenetébe; elegendő a magyar nyelvújítás eredményeire gondolni, de persze más nyelvekére is, a nagyok közül például a franciáéra, a németére, a kicsik közül a csehére, horvátéra stb.

Nem védhető tehát az az álláspont, hogy a nyelvi fejlődésre nem lehet kívülről, tudatos törekvésekkel hatni, mivelhogy a nyelv halad, fejlődik „magától” is. Ez a nézet még annak tekintetbevételével sem lehet helytálló, hogy a történeti helyzetek változásával a beavatkozást kiváltható nyelvi helyzetek is átalakulnak. Föl lehetne ugyan vetni, hogy például a szépirodalom révén már megteremtődtek az anyanyelvek legmagasabb szintű formái, hogy a nyelvi sztenderdek már úgyis agyonszabályozták a nyelvet; hogy a szó szorosabb értelmében vett nyelvújítások kora már lejárt, a modern élet rohanásának következtében a nyelvi fejlődés sodrása már nem tűr meg ilyeneket. De éppen a társadalmak, következésképpen a nyelvek életének a jelenkorban óriási méretű felgyorsulása veti föl az új meg új nyelvi változások problémáit, még a nyelvi sztenderd kereteiben is, hát még a nyelv más belső változataiban, a csoportnyelvekben, szaknyelvekben stb., ahol a robbanásszerű kiterjeszkedés nap mint nap állít elő új nyelvi jelenségeket, a globalizációt kísérő nyelvi interferenciának, a világnyelvek – elsősorban az angol – nyomásának a felgyorsulásáról nem is szólva. Azt is meg kell gondolni, hogy a külső hatások, beavatkozások előbb emlegetett régebbi módjai ma már nem mind működnek múltbeli szerepükben, lehetőségeik közt, nem mindig elegendők, nem eléggé hatékonyak a nyelvfejlődésre gyakorolható befolyásukban. A szépirodalom jó része, például a maga modern nyelvi formáiban gyakran szertelen stílus-törekvéseivel többé-kevésbé elszakadt már az anyanyelvi közhasználattól, arra továbbfejlesztő hatása ezért legalábbis erősen meglazult. A nyelvi normalizáló törekvések a sztenderd fejlődésének akár már fékezői is lehetnek, a többi nyelvhasználati változatban meg éppen ellenkezőleg, szinte megoldhatatlan feladatok elé állítódnak. Nagy nyelvújítási mozgalmak kibontakozásának sem igen vannak meg ma már a társadalmi és nyelvi feltételei.

Az idő haladtával nem véletlenül alakultak tehát ki, és működnek már évtizedek óta egyre inkább a nyelvi változásokba való tudatos, külső beavatkozásoknak azok a formái, amelyek más módozatokat kívánnak meg, vagy legalábbis ilyeneket is igényelnek mindazokra az anyanyelvi helyzetekre, folyamatokra nézve, amelyekben bizonyos nyelvi elmozdulások segítségét vagy fékezését az anyanyelvhez fűződő társadalmi érdekek szükségessé tehetik.

A nyelvi folyamatokra való ráhatásnak, a kedvezők segítésének és a kedvezőtlenek fékezésének feladatát itt már elsősorban a nyelvtudománynak kell – a történeti nyelvészetnek a nyelvi változások értékítéletére is erősen támaszkodva – magára vállalnia, az anyanyelv ápolásának ügyét a gyakorlati cselekvés, a nyelvművelő munka színtereire vinnie, nem hagyva szabadon a teret a laikus nyelvszemlélet alapján fogant, bár legtöbbszörre jóakarátú, a szakszerűséget mégis jobbra nélkülöző „nyelvvédő” megoldásoknak. Az már más kérdés, hogy a nyelvi változások értékelésében tevékenyen részt vevő nyelvész maga is vállal-e gyakorlati nyelvművelő feladatokat, egy lépéssel megint túlmenve szakmai munkájának értékelő fázisán, vagy csupán addig jut el, hogy a nyelvi változások vizsgálatának értékelő jellegű eredményeit a gyakorlati nyelvművelés számára felkínálja.

Magától értetődő, hogy a nyelvi változásokat értékelő munka megállapításai és azokat a gyakorlatban hatni, kivitelezni törekvő nyelvművelő munkának az eredményei nem mindig fedik egymást, mert a nyelvi változásokat befolyásoló más, erősebb tényezők a nyelvművelés minden dicséretes szándékát keresztülhúzzák, meggátolva a kedvezőnek ítélt változások „külsőleg” segített kibontakozását, a kedvezőtlennek ítélteteket pedig a nyelvművelés minden ellenkezése dacára diadalra vive. Aligha lehet vitás például, hogy hangrendszerünk alakulása szempontjából mind a variációs skála bősége, mind az akusztikai hatás esztétikuma, mind a tartalmi funkcionalitás tekintében szerencsés lett volna, ha a zárt *ë* megtartásáért huzamosan küzdő nyelvművelő igyekezet sikerre vezethetett volna. Mégis, más hatóerők másképpen döntöttek: így azoknak, a magyar nyelvi sztenderd kialakulásában nagy szerepet játszó nyelvjárásoknak a befolyása, amelyekben a kétféle magyar *e* nyílt *e*-be esett egybe, vagy helyesírásunk alakulásában a két fonéma azonos jelölésének gyakorlata mint gátló tényezők erősebbeknek bizonyultak a tudatosan beavatkozni akaró igyekezetnél. Még nem lehet felmérni, meg tudja-e gátolni a nyelvművelő befolyás vonatkozó névmási rendszerünk alakulásában az *aki*-nek napjainkban viharos gyorsasággal terjedő használatát az *amely*, sőt már az *ami* rovására. Pedig nyilvánvaló, hogy nem bizonyulna szerencsésnek, ha anyanyelvünknek ez a funkcionális szempontból lényeges megkülönböztető szerepű és nyelvi változatosságot is képező sajátossága összebonyolódna, illetőleg elveszne; az analógiás ráhatások meg a nyelvhasználati pongyolaság azonban, sajnos, nagy befolyásoló ellenerők. A mai szóbeli, de különösen írásbeli fogalmazásokban egyre gyakrabban tűnik föl a birtokos jelző *-nak/-nek* ragja elhagyásának a rövid birtokos szerkezetekből (*Szőke Pál barátai*) a hosszabb, bonyolultabb szerkezetekbe (*Szőke Pál az ügybe belekeveredett, sok zaklatáson keresztül ment, mellette kitartó barátai*) való behatolása. A változást az analógia érvényesülése könnyen magyarázza, mégis kérdéses, hogy ezt az értelmi zökkenők előidézése miatt semmiképpen nem szerencsés változást meg lehet-e akasztani, s nem az át nem gondoló,

hevenyészett fogalmazási szokások elburjánzása fogja-e ez utóbbi szerkesztésmódot szélesen elterjeszteni. Annak viszont már semmi esélye sincs, hogy külső ráhatással meg lehetne fordítani – mondjuk – a (kiejtve) *eggyelőr*-nek *egyenlőr*-vé változását, mely változás a működő analógia erős hatására alig két-három évtizede bontakozott ki.

Mint e néhány példából is kitűnik, a nyelv változási folyamataiba „kívülről” való beavatkozás, bármennyire alátámasztható volna is szükségessége vagy legalábbis hasznossága, nem mindig hoz kézzel fogható eredményt: a dolog természeténél fogva járhat sikerrel és végződhet kudarccal. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy nem minden nyelv helyzete kívánja meg egyformán és azonos módon a fejlődéséről való aktív gondoskodást, sőt a nyelvek sorsa alakulásának különbségei miatt akár egyazon nyelven belül időben is változhatnak e szükségletek. És nem utolsósorban teljesen világos az is, hogy ha a különböző nyelvek értéke elvileg egyforma is, adott anyanyelvi közösség számára idegen nyelvek irányában másként merül föl a fejlődésükbe való beavatkozás lehetősége, illetőleg lehetetlensége, mint az anyanyelvre nézve, amely az értékek tekintetében más szemléletet, éppen hogy kiemelt odafigyelést igényel. Semmilyen nyelvi körülmény nem adhat azonban igazolást olyan álláspont számára, amely a nyelv, főként az anyanyelv alakulásának befolyásolási lehetőségét vagy éppen szükségességét általában, elvileg tagadja, s különösképpen nem védhető e nézet, ha a befolyásoló tényezők közül éppen a nyelvtudomány szerepét akarja kirekeszteni.

A nyelvész nemcsak közlési eszközként használja anyanyelvét, mint a nyelvközösség bármely tagja; nemcsak szereti, becsüli, félti azt saját és közössége szellemi kincseként, mint anyanyelvi öntudattal is bíró személy; nemcsak egyénileg is formálja, változtatja, ha van nyelvi alkotó készsége, mint ahogy teszik például a szépirok, hanem „belülről” ismeri problematikáját, fejlődési jellemzőit, törvényeit, mint kutatásának kimondott tárgyát. E minőségében a tudomány oldaláról, szakmailag is szolgálni tudja azt az ügyet, amely iránt, legalábbis elvileg, minden anyanyelvét bíró ember felelősséggel tartozik, anyanyelvének kutatója számára pedig ez a felelősség még hatványozottabban áll fenn. A nyelvész szolgálni tudja az ügyet nemcsak egzakt kutatásaival, szerzett ismereteinek rögzítésével, nyelvi szemléletének hűvös tárgyilagosságával, hanem ismereteinek birtokában anyanyelvének nyújtott segítségével, fejlesztésében részéről kifejezhető aktív részvétellel. Ebben a szolgálatban, a konkrét, tudatos anyanyelvművelő munkában tud fontos, alkalmasint nélkülözhetetlen részt vállalni az anyanyelvét kutató történeti nyelvész is, részben a változó nyelv folyamatainak értékelésével, részben, ha hajlama és készsége van rá, gyakorlati nyelvművelő közreműködésével. Híven azokhoz a hagyományokhoz is, amelyeket a magyar nyelvtudomány története oly meggyőző erővel, konkrét eredményekkel tud példázni mindenki számára.

Jegyzetek

- 1 Anyanyelv és társadalom. *Új Írás*, 1978. pp. 102–108.; Nemzet és anyanyelv. *Tiszatáj*, 1989/9. pp. 81–88.; Szynobság a nyelvhasználatban. *Magyar Nyelvőr*, 1994. pp. 377–385.; Többközpontú-e a magyar nyelv? *Magyar Tudomány*, 1996. pp. 310–318.; Anyanyelvünk ügye és az értelmiség felelőssége. *Magyar Tudomány*, 1997. pp. 1246–1251.; Anyanyelvi örökségünk. Szükség van-e magyar nyelv művelésre? *Valóság*, 1998. 10. pp. 77–84.
- 2 Gombocz Zoltán: *Nyelvtörténeti módszertan*. Budapest, 1922.
- 3 Gombocz Zoltán: Nyelv helyessége és nyelvtudomány. *Magyar Nyelv*, 1922. pp. 1–11.
- 4 Pl.: Bárczi Géza: A nyelvi változások értékelése. *Magyar Nyelv*, 1996. pp. 129–134.; *Nyelvművelésünk*. Budapest, 1974., passim, de különösen pp. 25–30.; A magyar nyelv jelleme. *Magyar Nyelv*, 1975. pp. 257–268.
- 5 Benkő Loránd: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest, 1988. pp. 259–269.
- 6 Bárczi Géza: A nyelvművelés elvi kérdései: *MTA I. Osztályának Közleményei*, 1952. pp. 420–426.

DEME LÁSZLÓ

Az anyanyelvészet fogalma és társadalmi feladatai

Nyelvészetről szólván, kezdjük érdeklődésének tárgyával: magával a *nyelvvél*! – Az ember gyermeke biológiailag embernek születik, de valóban emberré azzal válik, hogy – először közvetlen, majd szélesebb – környezete megismerteti vele a világot, annak részleteit s ezek bonyolult viszonyait, mozgását, működését; átadván a közösség új tagjának a társadalom (s rajta keresztül az emberiség) addig megszerzett ismereteit, tapasztalatait. Ennek az átadásnak nem épp egyetlen, de kétségkívül leghatékonyabb eszköze a nyelv, amelynek szavai rögzítik a valóság elemeiről kikristályosított fogalmakat, nyelvtani eszközei ezek kapcsolatait, használati szabályai pedig az egymás megértésének és – ami nem kevésbé fontos – a magunk megértetésének közösen kialakított formuláit.

Elvi kérdések (elméletieskedés nélkül)

A nyelv tehát egyszerre kapcsol a valósághoz és az azt megismertető közösséghez, mint az emberi beszédtevékenység eszközrendszere. Ám a tevékenység maga, meg a tevékenység során születő eredmény már nem nyelv, hanem *beszéd*, illetőleg egységnyi megjelenési formájában: szöveg. Minthogy azonban minden emberi beszéd valamilyen nyelv anyagából és törvényei szerint épül fel, az emberi beszéd – formája és megformáltsága oldaláról nézve – *nyelvhasználat*, funkciója felől közelítve pedig kommunikáció, mégpedig annak legemberibb formája: nyelvi kommunikáció. Hogy az emberi társadalmak a kommunikációs képességnek ezen a fokán állnak, ilyen eszközével bírnak, s egyedeiket ennek segítségével kapcsolják magukhoz, azt a *nyelviség* kifejezéssel jelölhetjük. Ezek szerint a nyelviség – mint tény és adottság – arra épül, hogy az emberi nem egységei, az együttélés alapját jelentő mikrotársadalmak, olyan eszközt fejlesztettek ki és használnak fel, amely a felhalmozódott tapasztalatokat mentális úton átadhatóvá-átvehetővé teszi, mint-hogy segítségével a spontán önkifejezés szolgáltatja tájékoztatás – a valóságot

elemeiben, részleteiben és szerkezetében is tükrözni képes – ábrázolássá vált.

Ám „a” nyelv nem létezik, miként „a” társadalom sem; csak konkrét nyelvek vannak és azokat kialakító és használó mikrotársadalmak. És „a” nyelv mindenki számára az *anyanyelve*, amelynek segítségével az őt körülvevő mikrotársadalom biológiai embernek született állapotából mentálisan emberré emelte, humanizálta; elsajátíttatván vele saját, történelmileg kialakított fogalomvilágát, szemlélet- és gondolkodásmódját; s így képessé téve őt arra, hogy a maga szűkebb közösségének, utána a vele/velük azonos nyelvet használóknak (majd ezen is túllépve, akár az egész emberiségnek) ismeretanyagát elsajátíthassa, s ennek (ezeknek) közegében a sajátjainak átadásával gazdagíthassa is. Az anyanyelv így az egyénnek, de az azt öröklő, használó és továbbalakító mikrotársadalomnak a számára is, a valóság tükrözését és észlelését közvetlen, áttétel nélküli szolgálója, s ennyiben egyénnek és közösségnek egyaránt az *önazonosságát* jelenti.

Mindebből az következik: a mikrotársadalomba belenövekvő egyén, amikor látszólag szavakat tanul, valójában a környezete által történelmileg kialakított és az objektív valóságot kollektív érvénnyel tükröző fogalomvilággal ismerkedik; mikor pedig beszélni tanul, a külvilág tényeiről és eseményeiről való ítéletalkotás formáival ismerkedik, hogy megértse a másokét, és megalkothassa a sajátjait. Így hát ismeretanyaga és gondolkodásmódja egyaránt az őt humanizáló *környezet* függvényében, annak történelmi előzményei szerint alakul ki és rögzül benne, minthogy számára a kollektív szubjektivitás objektív adottságot jelent; az anyanyelv így számára egyben „anyaszemlélet” és „anyag gondolkodás”.

A nyelv tehát, mint eszköz, és a nyelvhasználat, mint tevékenység, alapvetően és mélységesen társadalmi meghatározottságú; ezért eszközeit és szabályait úgy kell *ismerni*, hogy minél pontosabban értsük, vehessük át az eddigi ismereteket, és tehessük közkinccsé a magunkéit, amelyekkel azok gyarapíthatók. Korántsem mindegy hát, hogy értjük-e egymást, és jól értjük-e egymást; hogy nyelvi burokból öltöztetett megnyilatkozásunk pusztán önkifejezés marad-e, vagy tájékoztató és befolyásoló tényező mások számára. A nyelv közös kincs, de a nyelvhasználat *egyéni* tevékenység, megnyilatkozásaink hatékonysága a közszokáshoz való alkalmazkodás fokának függvényében áll.

Az emberiség s az azt alkotó mikrotársadalmak fejlődésének már korai fókán kialakul a valóságnak a köznapinál mélyebb megismerésére és megértésére törekvő megközelítésmódja: a tudomány. A *tudomány* a valóságról szerzett igazolt ismereteknek rendszerbe foglalt együttese; a tudományos kutatás a valóság valamelyik részletének megismerésére, a szerzett ismeretek igazolására és rendszerezésére irányuló emberi tevékenység.

A tudományos kutatás az emberi megismerésnek történelmileg és társadalmilag egyaránt *kötött* terméke és egyben tényezője, s így nem független az

adott kor és adott közösség általános ismereti szintjétől, s nem marad hatás nélkül annak további alakulására sem. Tehát helyzetét és szerepét tekintve egyaránt *funkcionális* beágyazottságú. Ez azt is jelenti: a szaktudományoknak – akár természeti, akár társadalmi jelentőséggel foglalkoznak – fő feladatuk a valóság általuk vizsgálat alá vett jelensége, részlete belső törvényeinek feltárása, s nem kevésbé az így szerzett ismereteknek a gyakorlat, illetőleg a további fejlődés számára *alkalmazhatóvá* formálása.

Helyesen állapítja meg – szűkebb területünkre vonatkoztatva – az MTA Nyelvtudományi Bizottságának nemrégiben készített jelentése: az, hogy „*nyelvtudományunkon* belül a magyar nyelvvel, annak múltjával, jelenével, kapcsolataival foglalkozik a kutatók legnagyobb része, hogy a szűkebben értelmezett magyar nyelvészet kapja (nem tudni: az igealak itt kijelentő módú-e, azaz deklaratív, vagy felszólító-e, azaz pusztán optatív – D. L.) a legnagyobb helyet a felsőoktatásban, az intézmények terveiben, költségvetésében stb.”, valójában „szükségszerű és természetes, hiszen ezeknek a kutatóknak van a legnyilvánvalóbb és legközvetlenebb társadalmi haszna (értsd: hasznuk – D. L.), és legtöbbjük a hazai nyelvtudomány aktivitása nélkül elvégzetlen is maradna”. (Egy bizottsági előterjesztés szövegéből.)

Valójában, sőt: valóban, Magyarországon a magyar nyelvvel – és használatával, használóival – való foglalkozás mikrotársadalmi kötöttségű és mikrotársadalmi érdekű, azaz *kiemelt* feladat. Hiszen a társadalom egészének s benne egyedi tagjainak ismeretszerzési, ismeretátadási eszközét és módját nem elég vizsgálni, vizsgáltatni, hanem segítenie is kell működésében és fejlődésében egyaránt. Ezért kiemelt feladat, önálló stúdium az *anyanyelvészet* minden mikrotársadalom tudományosságában, a miénkben is. Az idegen nyelveket nekünk elegendő vizsgálnunk, szerkezetüket, működésüket tanulmányoznunk; a maguk „*anyanyelvészeire*” hárítva a többi feladatot. Saját nyelvünk vizsgálatának, tanulmányozásának eredménye azonban túl kell, hogy mutasson a megismerés fokán, a pusztá – akár rendszerbeli, akár működési – jelenségeken túlra, társadalmi szerepének figyeléséig, s e szerep minél jobb betöltésének *segítéséig*. Az anyanyelv átfogja a társadalomnak s a benne élő egyéneknek minden tevékenységét; ezért az anyanyelvészetnek nem csupán „*diagnosztikus*”, hanem „*terapeutikus*” feladatai is vannak.

Egy kutatási munkálat tervezete [a megvalósíthatóság reménye nélkül?]

Az előző részben vázolt felismerések és megfontolások adtak indítást arra a felszólalásra, amelyet *A magyar nyelv jelene és jövője* címmel 1997. június 30-án rendezett akadémiai nyelvművelő tanácskozáson mondtam el, *Glatz Ferenc* téziseihez és *Fábián Pál* előadásához kapcsolódva (egyelőre csekély visszhanggal).

Így szólt:

Igen fontos felismerés az Akadémia elnöksége – s úgy látom: személyesen elnöke – részéről az, hogy a kis nyelveknek és kultúráknak ma nem várniuk kell a sorsukat, hanem elébe menve, alkotóan befolyásolniuk alakulását.

Az Akadémia Magyar Nyelvi (korábbi, találóbb nevén: Anyanyelvi) Bizottságának tagjaként, ismerem azt a kutatási tervezetet, amelyet *Fábián Pál* kollégám a szaktudományok szókinszének és nyelvezetének anyanyelvűsítése tárgyában benyújtott. Azért támogatom lelkesen, mert vallom: az *anyanyelv* nem egyszerűen egy a nyelvek között vagy közül, hanem – mind az egyén, mind az adott mikrotársadalom számára – észlelésmód és gondolkodásmód is. A nyelvekben a társadalmak a *valóságot* tagolják; de a valóságot a nyelvekben a *társadalmak* tagolják, s így a társadalmak a valóságot a *nyelvekben* tagolják. Triviális példa: a magyarnak húsz uja van, a németnek tíz, az angolnak mindössze nyolc; s a maga történelmileg kialakult látásmódja alapján mindegyik megokolt. S az anyanyelvi beszélő a maga szemléletében ezt így raktározza el, s nemcsak így mondja, de így látja, így észleli.

Természetes dolog, hogy a fogalomalkotás és a gondolatfűzés kiben-kiben az anyanyelvén alapozódik meg; s ezért ennek továbbfejlődése – egyéni és társadalmi vonatkozásban egyaránt – akkor szerves, ha a magasabb szintű és szélesebb körű kiterjedése is erre épül rá.

Ám a nyelv nem csupán az ismeretszerzés és ismerettárolás eszköze, hanem a *kommunikációé*, az ember és ember közötti érintkezése is. A nyelv társadalmilag szentesített eszköz, de a beszéd, a *nyelvhasználat egyéni tevékenység*. S így a partnerhez szólás formája és módja nemcsak a megszólalót jellemzi, hanem azt a viszonyt is, amelyben a megszólítottal van (akár szubjektíve, akár objektíve). A különbség a *téved*, a *messze jár az igazságtól*, a *nem mond igazat*, a *ferdít*, a *hazudik* között egyszerre jellemzi azt, aki mondja, és azt, aminek az e szavakkal jellemzettet nézi. Az utcai és az útszéli kifejezések használata – s még inkább: leírásuk – nemcsak a megnyilatkozóról, annak belső világáról, ízlésszintjéről árulkodik, hanem arról is: milyennek tartja adott hallgató- vagy olvasóközönségének mentális és morális igényét.

A nyelvhasználat vizsgálata mindezt az *íriszdiagnosztikához* hasonlítható, amelyről úgy hírlik: segítségével kielemezhető, hogy hol van a baj. Gyógyítani persze ezt sem a szemész, sem a nyelvész nem tudja, de jelezni kötelessége. Ennek tudata indított egy több szakterületet érintő (azaz interdiszciplináris és polistudiális) kutatási téma felvázolására, amelynek ezt a címet adtam: „NYELVHASZNÁLAT, KÖZGONDOLKODÁS, KÖZERKÖLCSE” (szakszerűbben: „Nyelvhasználat, mentalitás, moralitás”). A felderítés is, a megoldás keresése is szoros *együttműködést* kívánna meg a nyelvhasználatot vizsgáló (tehát nem elméleti-elmélkedő, hanem nyelv- és beszédművelésre is hajlamos) nyelvész szakemberek és a szociológia, az esztétika, az etika, a pszichológia, a pedagógia és még további tudományterületek művelői között.

A kutatás, az előrejelzés és a javaslattétel (vagyis a diagnózis, a prognózis és a terápiai útmutatás) célja annak a felderítése volna, hogy a várható – és kívánatos, de főleg elodázhatatlan – *integráció* sodrában, egymáshoz képest, milyen ütemben és erősséggel érkezik hozzánk, külső forrásokból, az értékes lényeg és a tetszetős felületiség; hogy a beáramlóban mi a valódi érték, s mi a talmi, a merő divat; – és hogy hogyan hárítható el az a veszély, hogy az igényesség szűrőjét áttörve a mentális átalakulás folyamata netalán az *etikai kisebbség* hatása vagy épp uralma alá kerüljön. Egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy azok, akik a morál, az etika és az etikett említésére is összerázódnak, és a személyes szabadság megsértésére panaszkodnak, valóban a túlnyomó többséget képviselik, s nem csupán a hangerejük felfokozott.

Íme a *tervezet*, mogyoróhéjba zsugorítva!

1. Vizsgálandó jelenségek, illetőleg problémák:

- a) önkifejezési modorunk átalakulása, elsekélyesedése;
- b) érintkezési modorunk egysíkúsága, eldurvulása, lefelé nivellálódása;
- c) a helyzetre, környezetre, partnerrá való tekintetnélküliség eluralkodása;
- d) a múlttal összekötni hivatott ismereti, tudati, mentális kapcsolatok elhalása;
- e) az elmagányosodás és elembertelenedés jellemző jegyei, okaik felderítése, megállításuk lehetőségének keresése.

2. Vizsgálati szintek:

- a) a magánélet, a család, a legszűkebb baráti kör kommunikációs és mentális-morális jellemzői, s ezek kapcsolata egymással;
- b) a munkahelyek légköre, tekintettel arra, amit oda bevisznek a dolgozók a magánéletből és a külvilágból, és amit onnan visszahoznak ezekbe;
- c) a különféle oktatási intézmények nevelő hatása; egybevetve szándékait és tényleges eredményeiket, hatásukat;
- d) a kisközösségek és a kisközélet szerepe, lehetőségeik annak megoldásában, hogy a zsenge korban beidegződő „én-nemén” szemléletű ellenséges szétkülönülés között kialakuljon a felnővekvőben a „mi”, azaz legalább a mikroközösség érzete, tudata;
- e) a nagyközélet (elsősorban a politika) szerepének vizsgálata, amely mentalitásában és moralitásában erősen ható (de inkább csak példát adó, mintsem példamutató) tényező a mindennapi élet s benne az átlagpolgár számára.

3. Vizsgálati területek:

- a) a tömegtájékoztatás; benne a sajtó, a rádió és a televízió – szándékolt és szándékolatlan – hatása az emberek gondolkodására és magatartására;
- b) az ismeretterjesztés; az előbb említett befolyásoló eszközökben, továbbá népszerű(sítő) szakmai kiadványokban; nem kevésbé a tankönyvekben;

c) a szóval, képpel, hanggal ható (verbális, vizuális és akusztikus) művészek; elsősorban a film, az irodalom, a színház, mint amelyek a mai társadalom jellemző jegyeit és jelenségeit nem csupán tükrözik, hanem gyakran jóváhagyólag szentesítik vagy éppen terjesztik;

d) a szórakoztatóipar, benne elsősorban a diszkóműfaj és a kabaréműfaj arculata és hatása;

e) mindezek megítélésének és hatásának mérése, széles körű közvéleménykutatás révén (is), annak megállapítására: valóban olyan egyértelműen pozitív-e a „tömegigény” a felületi és az alantas iránt, mint amilyennek látszik (vagy: láttatják).

4. A várható eredmények első rétege:

a) feltáró tanulmányok a szóhasználat és a fogalomalkotás pontosságának, a fogalmazás és a gondolkodás (esetleges) elfelületiesedésének, a pusztá önkifejezés és a megértetési szándék arányainak és érvényesülési fokának viszonyáról;

b) tájékozódás (majd tájékoztatás) a felvázolt problémák állásáról a hagyományos kultúrájú európai társadalmakban, egybevetve a sajátosan fejlődött amerikai (egyesült államokbeli) képpel-képlettel;

c) közvélemény-felmérés a diagnosztikus eredmények és a terapeutikus javaslatok, szándékok társadalmi megítéléséről;

d) szó-, kifejezés-, szólás-, fordulatgyűjtemények az elszürkülő és elbizonytalanodó nyelvérzék segítésére; – stílusminősítésekkel ellátott „közéleti” szójegyzék(ek) készítése (pl. hogy mi sértő, mi durva stb.), és közrebocsátásuk;

e) egy korszerű „nyelvi illemtan” kézikönyv elkészítése; arra törekedve, hogy használója ne csupán egy „civilizációs máz”, hanem valamilyen belső kulturáltság eléréséig jusson a kommunikációs modorban és embertársaihoz való viszonyában.

Mindezek elvégzéséhez két *alapfeltétel* szükséges.

Az egyik és első: a Magyar Tudományos Akadémiának magas szinten és széles körben meg kellene vizsgálnia: mi a tudomány és benne a tudós *társadalmi feladata*. A társadalmi tudományoké az-e csupán, hogy – ráadásul Európát átugorva – a kritikátlan másolás szintjén és módján kövessék a gépesített és gépiesített komputer technikából kinőtt szemléletet és módszereket, amelyek – például – megkérdőjelezzik a történetileg kialakult igényes normaréteg érvényét, s helyette a nagy átlagban keresnek egyszerű statisztikai módszerekkel kialakítható másikat; s a tudós feladata az-e csupán, hogy szorgos követői mivoltáról tanúságot tegyen, és sikerrel adja el magát „odaát”; – vagy netalán az is, hogy hozzájáruljon annak a társadalomnak a megismeréséhez, önmagával való megismertetéséhez, fejlődésének segítéséhez, amelyben és amelyből él, s amelynek élnie kellene. Mert az utóbbiként megjelölt magatar-

tás ma – egyre hivatalosabb formában (is) érvényesülő – hátrányokkal jár; ami az imént felvázolt típusú kutatásokat „értékelhetetlennek” bélyegezván, lehetőségeikre és utánpótlás-nevelési törekvéseikre egyaránt korlátozó hatással van.

A második, de nem kevésbé fontos feltétel: egy *olyan kutatóintézmény* működtetése, amelynek tagjai ismerik vizsgálódásuk tárgyának, a magyar nyelvnek történetét és belső rendszerét, s e tárgy vizsgálatának immár több mint másfél évszázada halmozódó eredményeit; s értik a társadalom nyelviségének és a nyelviség társadalmiságának megbonthatatlan kölcsönviszonyát, amely nemhogy lehetővé, hanem egyenest kötelezővé teszi a vizsgáló számára annak kiszűrését és közvetítését, amit a nyelvhasználat a társadalom belső állapotáról jelez.

A magyar nyelv ápolására alapított Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete *ma nem ez*. Annak fő programja (a közgyűlést előkészítő konszolidációs bizottsági jelentésben foglaltak szerint) csupán ennyi: „Az általános és elméleti nyelvészeti kutatások tapasztalatait fokozott mértékben kell *kamatoztatni* a magyar nyelvészeti, ezen belül az élőnyelvi kutatásokra” (a kiemelések tőlem, a torz egyeztetési forma az eredetiből – D. L.). Eszerint úgy kell tekintenünk a magyart, mint azokat az indián és afrikai nyelveket, amelyekről még nem tudunk semmit; s úgy keresni számára az átlagos úszóból a normát, ahogy a frissen felszabadult gyarmatok bennszülött nyelveiét, vagy a brittől messze távolodott amerikai angolét. (Egyik osztályvezetőjétől példát is kaptunk az új normára, e mondatában: „Erről sokat tudnák beszélni”; a másiktól meg a legégetőbb kérdésekre is: hogy hol, hányan tartják helyesebbnek a *tagsági díj*, mint a *tagdíj*, illetőleg a *légi tér*, mint a *légtér* formát.)

A megjelölt két feltétel nélkül lehet mutatós vizsgálódást végezni, eredménye azonban nem is torzó lesz, hanem egyenest torz. Mert nincs anyanyelvű kultúra anyanyelvi kulturáltság nélkül.

A társadalmi feladat [és a társadalom feladata]

Itt érünk el a *nyelvművelés* kérdéséig. A magyar nyelvvel való foglalkozás Magyarországon – mint az anyanyelvvél való foglalkozás bárhol – nem pusztán egyik (még csak ki sem emelt) részlete a nyelvtudomány egészének, nem egy a nyelvtudományi diszciplínák közül; még kevésbé – mint a KGST-nómenklátúra annak idején besorolta – meg sem nevezett részterülete az uralisztikának; hanem *önálló stúdium*. Nevezzük-nevezik olykor „alkalmazott nyelvészet”-nek, alája rendelve az „igazán tudományos” kutatói tevékenységnek.

Pedig kutatómunka ez a javából. Csak épp nem áll meg az anyag és szerkezet vizsgálatának határán, hanem továbbmegy a *működés* területére is. Nem

csupán azt nézve: milyen az adott nyelv, hanem azt is: hogyan tölti be szerepét, feladatát. Ezért, amit köznapian nyelvművelésnek szokás nevezni, az kisebb mértékben a nyelv művelése, nagyobb – jóval nagyobb – részben a nyelvet *használóké*. Magát a nyelvet is kell gondozni, ápolni persze, mint a kényes növényt. Ám az sehol másutt nem él, mint használóinak ajkán (ha írnak: „kezén”); s ezért olyan, amilyenné a közösség teszi. S ez a közösség egyénekből áll, akiknek tudniuk kell(ene), akikben tudatosítani kell: a nyelvért mindegyikük felelős. A nyelvművelés, az anyanyelv féltő ápolása ugyanis *közügy*, mindenki ügye, mindenki feladata. Nem „alkalmazása” a „magas tudomány” kész eredményeinek, hanem önálló és felelős figyelője – ha kell, karbantartója – egy fontos és kényes gépezet működésének, működtetésének.

Az embertan nem része az állattannak, a pszichológia, etika, szociológia sem az etológiának, és az orvostudomány sem alkalmazott ága a biológiának. Sok stúdiummal érintkezve, sokak határán, a sokféle függés függetlenségével, önálló és *önelvű* stúdium mindegyikük; bár korántsem öncélú. – Így az anyanyelvészet is: sokféle „-isztikával” érintkezve, számos „-izmus” eredményeit magába olvasztva, de önálló – történelmileg kialakult és szervesen máig fejlődött – sajátos feladatokkal működő tudományág. Az, hogy nem csupán regisztrál és konstatál, hanem értékkel és minősít is, nem alárendeli a „tisztá” tudományoknak, hanem legalábbis melljük helyezi, kiemelve *társadalmi* felelősségét. (Avagy az orvostudomány azért nem tudomány, mert egyes jelenségeket és állapotokat betegségnek, másokat egészségnek minősít, ahelyett hogy tudomásul venné és rendszerezné őket?!)

A társadalmi szükségérzet és a kutatói felelősségérzet találkozásából jönnek létre mindenütt az anyanyelvi *mozgalmak*, a nyelvművelő törekvések és egyesületek. Mert a nyelvészek, a szakemberek rá tudnak mutatni a tévutakra, ki tudják jelölni, a fejlődésvonal ismeretében, a helyes irányt; de a nagyközönség – pontosabban: a nagy közösség – akarata és tevékenykedése nélkül semeddig sem jutnának. Ez a felismerés hozza létre, itt is, ott is, a szakemberek és a szakmán kívül állók együttműködésével, az anyanyelvet ápoló *egyesületeket*.

Tulajdonképpen mindegyikük *laikusmozgalom* (így, egybeírva): az anyanyelv értékét felismerő, a vele kapcsolatos gondokat érző, s az ebből eredő feladatokat megoldani kívánó nyelvhasználók egyre összehangolódóbb közössége. Szakemberek: magyar nyelvészek, anyanyelvünknek legmagasabb szinten működő kutatói és oktatói, nem kevésbé magyar szakos tanárok segítik a munkáját, nehogy laikusmozgalomból laikus mozgalommá váljék (így, különírva!). De életet csak szakmán kívüli széles tagságuk adhat nekik; azok a legkülönbébb foglalkozású felnőttek és fiatalok, akiknek módjuk van saját szűkebb környezetükben – persze önmagukon kezdve – azért küzdeni, hogy – Kazinczyt idézve – „...a nyelv legyen hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez”.

BALÁZS GÉZA

Nyelvstratégia

A magyar nyelvstratégia, a nyelv művelés kerete

A magyar nyelvstratégiát (nyelvi cselekvési programot, amely a nyelvpolitika, illetve a nyelvi tervezés része) a magyar nyelv legfontosabb jellemzőire (antropológiai nyelvészeti sajátosságaira, különlegességeire, hagyományaira), valamint a magyar társadalomnak a nyelvvel kapcsolatos véleményére (beállítódására) és a magyar nyelv művelés hagyományaira mint hatótényezőre kell alapozni.

Ebben a keretben egyenrangú hatótényezőnek kell elismerni a hagyományt és az újítást, a lokalitást és a globalitást.

A nyelvstratégia célja: törekvés a jobb, sikerebb kommunikációra, a megértésre. A nyelvstratégia a kommunikációt szocio- és pszichokulturális környezetében vizsgálja. A kommunikációt meghatározó társas, társaslélektani, személyiségbeli, valamint esztétikai törekvések hatják át.

A nyelvstratégia egy adott nyelvre irányul; de természetesen közvetve ez a tevékenység hatással lehet más (környező) nyelvekre is.

A nyelvstratégiát az *anyanyelv* jelentősége emeli ki a tudományos tevékenységek közül. Az anyanyelv alapvető fontosságú az ember életében, mert:

- elemi, elsődleges (ezt a szó is tükrözi: *anyanyelv*),
- az alapvető kognitív és társadalmi kategorizálás meghatározója, világ-szemléletet határoz meg,
- a közvetlen környezetben orientációt és integrációt nyújt,
- alkotó továbbfejlesztésére (más oldalról a személyiség nyelvi önkiteljesedésére) gyakorlatilag csak az anyanyelvi beszélő képes.¹

A világban a konvergencia-divergencia (összetartás-szétartás) harca dialektikus törvényszerűségek szerint zajlik. Így a nyelvekben is antropológiai jellemző a divergencia és a konvergencia.² A nyelvi kategóriák az egyik oldalon egységesülnek, a másik oldalon elkülönülnek. A világban erőközpontok alakulnak ki, amelyek a konvergenciát erősítik, de ezek – folyamatos – átrendeződése, illetve az ezekkel szembeni ellenállás a divergenciát szilárdítja meg.

A legfontosabb hatások, amelyek a modern nyelvstratégia kialakításában, napi gyakorlatában figyelembe veendőek a következők:

A konvergencia (egységesítés) tényezői

1. Mindenféle együttműködési igény konvergenciához vezet. Ezt fokozta az írás, a nyomtatás, később a fejlett tömegkommunikáció (rádió, televízió) megjelenése. A telekommunikáció és a tömegkommunikáció (média) szerepe, illetve e két terület összekapcsolódása következtében a klasszikus kommunikáció-tömegkommunikáció összefonódik. Ennek mindennapi életre gyakorolt hatásáról ma még keveset tudunk.

2. Az egységesülő világ (globalizmus): a gazdaság, a politika, a tudomány (részben a [tömeg]kultúra), a társadalmi (mindennapi) szokások nemzetköziesedése (uniformizálódása), a divat ugyancsak a konvergencia fontos tényezője.

3. A világméretű kommunikációban a közös nyelv kérdése („basic” nyelvek, internetnyelv [szleng], tudományos szleng, angol); a helyi kommunikációkban a sztenderdizálás (normásítás).

A divergencia (elkülönülés) tényezői

1. Az emberiség csoportokban él; a csoportok mindig önálló nyelvváltozatokat hoznak létre. A „modernizáció” nem egységes, a világ tartósan meglévő (előre jelezhető) megosztottsága ugyancsak „kedvez” a lokális értékek (identitás) fenntartásának; illetve másutt is a hagyomány, a szokások föllevenítését, kultiválását váltja ki.

2. A helyi tömegkommunikációs eszközök (különösen a rádió, az újság, illetve a kisközösségi kommunikáció) szerepe.

3. Helyi nyelvek, nyelvjárások fölébresztése, gyakorlása.

Ma már a néprajzkutatók és nyelvészek nagy része – korábbi véleményével szemben – azt gondolja, hogy az általános törvényszerűségek értelmében továbbra is lesz „népi”, „helyi” kultúra és nyelvváltozat. Tanulságos ebből a szempontból a nyelvjáráskutatással induló *Lőrincze Lajos* fölismerése; sőt előrejelzése: „Eltűnőben vannak a nyelvjárások. Igen, de még nem tűntek el... a mi generációnk eltávózása sem jelenti még a nyelvjárások megszűnését. Generációk jönnek és mennek, s még mindig nem lehet, még mindig nem kell meghúzni a lélekharangot... És ha egyszer valóban bekövetkezik a teljes egyformaság? Azt hiszem, azonnal megindul bizonyos fokú elkülönülés is – esetleg már nem táji tagozódásban, de az egykori táji nyelv elemeinek felhasználásával.”³

A nyelvstratégia vonzáskörébe tartozó nyelvtudományi alap kutatások, felmérések, vizsgálati szempontok

A nyelvstratégia nyelvtudományi alap kutatásokra, *tudományos felmérésekre* épül. Különösen a következőket feltételezi:

a) *Szókincsfelmérés*. Az eddigi több évtizedenkénti nagy és alkalmi kisebb fölmérések, gyűjtések után szükséges az élő magyar szókincs rendszeres „monitoring”-ja, vagyis több ponton való mérése, szótározása; s e munkáról többféle jelentés (szókincslista, szótár) készítése. A munkát különösen sürgeti

az, hogy – gyakorlatilag – az 1972-es *értelmező kéziszótár* óta nincs új értelmező szótárunk; az új *értelmező szótár* ugyan csakhamar elkészül; de anyagfelvételi módszerében nem nagyon különbözik az előzőektől.

Fontos feladat lenne hiányszótárak, hiánylisták készítése. A negatív szavak, vagyis a hiányszavak jelenségére a nyelvjáráskutatók figyelmeztettek; *Hegedűs Attila* pedig elkészítette az első magyar nyelvjárási hiányszótárt. Az ilyen szótár „közvetve utal köznyelvi szókészletünk regisztrálásának az ÉKsz.-ben meglévő egyenlőtlenségeire... további összevető vizsgálatok kiindulópontja lehet...”⁴ A nyelvjárásihoz hasonlóan szaknyelvi „hiánylistának” tekinthetjük a számítógépes hálózatokon a programok „honosítóinak” folyamatos felhívását a szükségszerű magyaráttá.

b) *Nyelvirétegződés-vizsgálatok*. A szótár anyaggyűjtésével párhuzamosan és folyamatosan végzendő felméréseknek kell tisztázniuk a mai magyar nyelv társadalmi–stilisztikai rétegződését. A felméréseknek természetesen a szókincsen túl a grammatikai formákra, a szövegalkotásra (diszkurzustípusokra) is ki kell terjedniük. Ilyen szempontok alapján nagy mintán végzett kvantitatív felmérésnek tekinthetők *G. Varga Györgyi* (1968) budapesti vizsgálatai, majd 1987-től a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi csoportja által szervezett – és a korábbi nyelvjárási gyűjtésektől elhatárolt – budapesti szociolingvisztikai interjú (Buszi) gyűjtései, valamint a Tárki V. adatfelvétel „beszédszokások” című része.⁵ Mintaszerűnek tekinthető ebben az értelemben a szlovák–magyar kontaktusvizsgálat.⁶ A kvantitatív módszerek mellett kvalitatív módszerekkel készülő fölmérésekre is szükség van.

Csak ilyen fölmérések alapján lehet(ne) meghatározni a helyi normákat, illetve a köznyelvi „helyesség” szinteződését. Ez az alapja a nyelvstratégia (nyelvművelés) többszintűségének, vagyis annak, hogy a célzott közönség sokféle, tagolt; s így a „megszólításnak”, „tanácsadásnak” is tagoltnak kell lennie. Az ember mindig egy csoport része, s rendszerint több csoportba is tartozik. A különböző csoportok (szubkultúrák, a társadalom alcsoportjai) ugyanannak a nyelvnek más-más részét használják. A nyelv végtelen lehetőségeiből, nagyszámú kódjából a társadalom különböző csoportjai különböző mennyiséget ismernek, használnak. Ezt a mennyiségi–minőségi tagozódást kellene pontosabban ismernünk.

Két égető feladat a mai magyar társadalom nyelvhasználatának olyan jelenségeiből, amelyek „megalapozzák” a kommunikációt, vagyis a *fátiкус* (*kapcsolattartó*) *nyelvi elemek* használatából:

- Társadalomszerkezetileg finom képet kellene rajzolni arról, hogy miként is történik a nők megszólítása: nő, hölgy, asszony(om), kisasszony, aranyoskám, úrnő, úrhölgy, szívem stb.
- Ugyancsak pontos képre lenne szükség a nemtegezés (magázás, önözés, tetszikelés, körülírási formák) használati köréről.

A mai magyar társadalom kommunikációja e két területen meglehetősen konfliktusos; – felmérésekre és ajánlásokra lenne szükség a nyelvi szokások és a megfelelő formák differenciált megállapításához.

Mielőbb fontos lenne a nyelvhelyesség fő – elképzelésünk szerint legalább három – rétegének (szintjének) elkülönítése. Tolcsvai Nagy Gábor ezt így látja:⁷

1. A magyar nyelv legáltalánosabb grammatikai jellemzői (alanyi, tárgyas ragozás, egyeztetés, névelőhasználat).

2. Társadalmi rétegekhez, régiókhoz és műfajokhoz kötött „helyi” grammatikai formák, amelyek kettősségeket jelentenek (suksükölés, -ban/-ben helyett -ba/-be).

3. Társadalmi, hierarchikus szinten kialakult formák, amelyek megítélésében nyelvi érv nem kaphat helyet (a kiejtés normatív–nem normatív volta, az ikes ragozás kérdése).

Szépe György fontosnak tartja a magyar nyelvi norma újragondolását: „még az is elképzelhető, hogy az eddigieknél jobban elválik a hivatalos és a magánszféra nyelvhelyességi kezelése; s az is feltehető, hogy a műfaji szempont is jobban érvényesül majd. (A magánszférában ugyanis előbb-utóbb érvényesülni fog a szólásszabadságnak az a formája, amelyik csak funkcionális szempontokat respektál a nyelvhasználatban.)”⁸

c) *Beszélt nyelvi felmérés; nyelvtan.* Sok-sok előtanulmány, részfölmérés után szükséges a beszélt nyelv („az utca hangjai”) hangtani jellemzőinek pontos leírása, valamint a beszélt nyelvi nyelvtan megalkotása. Emellett továbbra is jelentős a szerepe az iskolai nyelvtanoknak, például a nyelvtani gondolkodás, terminológia kialakításában.⁹

d) *Kommunikációkutatás.* A magyarországi – nem csak nyelvi – kommunikáció széles körű, interdiszciplináris kutatása ugyancsak elvégzendő feladat. Erre jó módszertani megoldást kínál a már emlegetett szemiotika.¹⁰ Ide is sorolhatjuk az olyan kutatásokat, mint amilyen például a *Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul?* című felmérés, amely sajátos nyelvészeti, nyelvreflexiós vizsgálat volt.¹¹

Bizonyos alap kutatások hiánya, illetve vontatottsága ellenére (sőt bizonyos, különféle előítéletekkel közelítő felfogások ellenében) a nyelvstratégia még felépíthető; de az is igaz, hogy minél több az alap kutatásokban a változó elem, a nyelvstratégiának annál „mozgékonyabbnak”, változtathatóbbnak, a helyzethez idomulónak kell lennie. Ez a dinamikusság egyébként a nyelvstratégia alapjellemezője.

Milyen további tényezők kapnak szerepet a modern nyelvstratégiában?

e) *Személyiség és beszéd.* „Az ember nem a szájával, hanem a személyiségével beszél.” A beszéd és a személyiség elválaszthatatlan működési egység. A beszéd az emberi létnek nem különálló elszigetelt tulajdonsága, mert a beszéd közvetlenül vagy közvetve hat a személyiség egyéb területeinek fejlődésére – és fordítva. Ezért a beszédbefolyásolás (beszédtanítás) az egész sze-

mélyiséggel kapcsolatban van.¹² Egyenes kapcsolat van a személyiségtípusok és a beszédminőség között is.

A hiba, a tévedés az ember természetéből következik. Ebből ered az is, hogy a nyelvstratégia nem állhat steril, elvont és kizárólagos szabályokból. „A tökéletes öltözék is gyanús, hiszen valami csipetnyi hanyagság éppen az elegancia jegye, ugyanígy gyanús a hibátlan, bár-mikor kazettára rögzíthető beszéd. Az elegancia igazi valóságának, amely Schiller szerint erő-főlöslég, van egy mérhető deviációs szöge, amely éppen a normától való eltérés révén valósítja meg a természetességet, az emberközi őszinteséget.”¹³ Erre rimel Vékássy László gondolata is: „A túlzottan hibamentes, szabályos beszéd, a kiművelten kerek és egész mondatok a személyiség sivárosságára utalnak, ahol a mentális szabályozás erős jelenléte megakadályozza az érzelmi átjárhatóságot... a hivatásos beszélő a tanult, tudatos felkészülés hiányában az adásra nagyon figyelve, nagyon ellenőrizve »magát összeszedi« (a mentális irányítás erős lesz), aminek... élettelenítődés lesz az eredménye (a hang kemény, színtelen lesz, a mondatok kopogósak...)”.¹⁴ A nyelvtanárok is megfigyelték, hogy a szürke személyiség csökkenti a még oly jó nyelvtudás mértékét. De ugyancsak csökkenti a nyelvtudás mértékét, ha nem vagyunk tisztában – a nyelven túl – az adott nemzet egyéb tárgyiassági rendszereivel (szemiotikai jellemzőivel).

f) *Közösség és beszéd.* Az ember – számítástechnikai hasonlaltal – nemcsak hardverrel, hanem szoftverrel is születik, valamint a kultúra és nyelv révén hálózatba is van kapcsolva. Ily módon a szemantikus világ is átörökítődik. A vonatkozási csoporthoz, közösséghez való tartozás nyelvi azonosulást is jelent. Ez a divat, azon belül a nyelvi divat táptalaja. Az adott közösséget tehát nyelvi szokásai is jellemzik. Éppen ezért olyan nyelvhasználati jelenségeket, mint a nyelvi primitivizálódás – az infantilizmus, az alacsony szintű érzelmiség, a durvaság – vagy éppen a nyelvi játékoság (az expresszivitás): a szellemesség, a humor, a jelentésmegkérdőjelezés (disszemináció), a tudatos többértelműség, a jelentéskeresés (relevancia-híd) stb. társadalmi közegében kell vizsgálni.

A kommunikáció különböző interakciós funkcióit sem szabad figyelmen kívül hagyni. A kommunikáció sokszor csak fogyasztási (üres csevegés, fecse-gés – fatikus), máskor kifejező (érzelmi) s csak ritkán: célirányos (együtt-működés-típusú).¹⁵

g) *Kommunikációs környezet.* A nyelvi működést tágabb környezetében kell vizsgálni, megérteni; s az esetleges terápiát is ebben a környezetben kidolgozni, hatásait, ellenhatásait vizsgálni. Nem homogén a társadalom a kommunikáció szempontjából sem! Buda Béla szerint: a magyar „élőbeszéd feltűnően hibás. Nincs még egy nyelv, amelyben az élőbeszédben annyi hibás szórendiség, nyelvtani zavar, befejezetlen mondat, elvétel, rosszul kimondott szó lenne.”¹⁶

Az élet, életritmus „gyorsulásáról” napi tapasztalatokkal is rendelkezünk. Annyira sokkal, hogy lehetne divatnak vagy szubjektív ítéletnek tartani. A fonetikusok azonban mérések, összevetések alapján tudományosan megerősítették a szubjektív meglátást: „a huszadik század vége felé a beszédtempó jelentősen felgyorsult; ez azonban több mint száz évre visszavezet-

hetően fennáll. Ami például 40 éve a leggyorsabb beszédprodukciónak számított, az tekinthető ma az átlagnak.¹⁷

A *divat* kérdései a pszichológia, a szociológia és természetesen a kommunikáción tan határterületén helyezkednek el. A divat lélektanilag az utánzáson alapul, az utánzási folyamatok azonban társadalmi térben zajlanak.¹⁸ A társadalmi csoportoknak egymáshoz való viszonyításának eszköze: a divat, a divatjelenségek átvétele. A divat határozza meg, hogy mi a szép, mi a hasznos, mi a fontos, valamint a divat határozza meg a vélemények, gondolatok alakulását, sőt olykor a kifejezését is. A divat ezzel „kényelmi” állapotához, kiegyenlítődéshöz vezet. A divat rendszerint fölülről lefelé tart: ennyiben a tömegkommunikáció hatásmechanizmusához hasonlít.

h) *Médiavilág, tömegkultúra, informatikai forradalom.* A tömegkommunikáció radikális átalakulása, a telekommunikációval való összekapcsolódása az informatikai forradalom felgyorsulását és alapvető kommunikációelméleti felfogások megváltozását jelenti. A tömegkommunikáció egyoldalúsága, közvetettsége és személytelensége részben megszűnik; a személyes és a tömegkommunikáció között, mindkettő jellegzetességeiből különleges kommunikációs helyzetek alakulnak ki. Az informatikai forradalom nemzetközi jellege miatt globális, univerzális hatásokkal, mitológémmakkal, egyszerűsítésekkel is számolni kell. Az informatikai forradalom által a háztartások és az ember életének számító gépesítése a tömegkultúrának még erősebb táptalajt ad; nő a közvetített információ mennyisége; a vásárlóért való harc fokozza a szórakoztató (kikapcsoló) információközlést.

i) *Globalizmus és reklám.* A globalizációs törekvések sok helyütt a „global village”-ideológiává váltak; amelynek jellemzője valóban amerikanizmus: erőfitogtatás, a médiapropaganda, a hírterjesztés, az ízlésalakító árudisztribúció. Ezzel a kizárólagossággal együtt jár az amerikai angol megokolt terjesztése, az anyanyelvek, helyi kultúrák leértékelése, helyi dialektussá degradálása. A megokolás például: az angol a „legpragmatikusabb”, a modern technikához legjobban illeszkedő, „kultúrsemleges”, életképes, gazdag, sőt „demokratikus” nyelv.¹⁹ Az amerikai angol világnyelvi terjeszkedését kétségtelenül segíti az amerikai életforma iránti (egyébként korántsem globális) vonzódás, amelyet a reklámvilág különösen hatásosan gerjeszt. Ennek nagyon sajátos nyelvi tükre az angol szavak és szövegek nem angol nyelvű területen való, fordítás nélküli alkalmazása. Nem angol nyelvű környezetben is érvényesül az angol „logocentrizmus” (fonokrácia); s látni kell, hogy ez sokaknak a kedvére is van. Az angol szövegek le nem fordítása tökéletes manipuláció: a reklámszövegek „érthetetlensége” az amerikanizmus misztifikálását szolgálja, hasonlóan például az orvosi latinhoz. A globalizmus kritikái minduntalan fölvetik, hogy a beszélő közösségeknek vigyázniuk kell arra, hogy megőrizték az anyanyelv elsődlegességét, tisztaságát, öntörvényű fejlődését, mert a világban kíváncsok a civilizációs pluralizmus fenntartása.²⁰ Az érvelők többször hivatkoznak a biodiverzitást, azaz az élővilág változatosságának fenntartását szorgalmazó ENSZ-politikára.

j) *Újfajta beszélnyelviség.* A számítógép vezérelte korszak nyelvre gyakorolt hatását ma még nem tudhatjuk. A beszédtempó várhatóan a végletekig nem gyorsulhat, hiszen az egy ponton a megértést már ellehetetleníti. Újabb egyszerűsödési, rövidülési tendenciákra azonban nagy esély van.

Az internet által elindított, nyelvre is ható újítások:²¹

- multimediális jelleg (szöveg, kép hang, mozgókép és virtuális terek együttese jelenik meg),
- hipertext-elv, információs hipertér (a hálózatokon a szövegeket, dokumentumokat egységes egésként lehet kezelni; hasonlóan – csak technikailag jobb minőségben, pontosabban előkereshetően – az emberi agyban létező „szövegtárhoz”),
- szinkronitás és dokumentálás (a szövegek „közös időben” alkothatók; megszűnhet az adó és a vevő közötti időeltolódás; de a megőrződés is biztosítva van),
- interaktivitás (bekapcsolódás a szövegalkotási, társalgási folyamatokba),
- szubkulturális és globális egyaránt.

A hálózatok kínálta újfajta „beszélnyelviség”, illetve beszédközei nyelvviség nyelvészetről és nyelv műveléséről azonban ma még csak sejtéseink lehetnek. Csak néhány kérdés ezek közül:

- Hogyan hat az internet az olvasásra, a rádióhallgatásra és a tévé nézésre, általában a kommunikációra, milyen kapcsolatban van az egyéb szabadidős (kommunikációs) tevékenységekkel?
- Milyen kommunikációs sajátosságokat alakít ki az e-mail, a távirat, a telex, a telefon, a távmásolat és az üzenetrögzítő után?
- Milyen nyelvi következményei vannak az internetes „csevegésnek” (csatizásnak)?
- Milyen lehet az internetes sajtó nyelvi hatása?
- Milyen két- vagy vegyesnyelvűségi hatások jelentkeznek az internetezésben?
- Milyen ponton válik az információgazdagság a személyiség elszegényesítőjévé?

Az újfajta beszélnyelviség kapcsán érdekes megfigyeléseink vannak máris a technikai, a tömegkommunikációs és a számítógépes világból.²²

Egy modern nyelvstratégián alapuló nyelv művelés fő irányai

a) *A többszintűség követelménye.* Szükséges „normatív” feladat a köznyelvi műveltségbeli, stílusbeli mintaszintek elkülönítése, valamint a nyelvjárások szerepének meghatározása. Jelenleg személyes vitákat produkál a tudományos állásfoglalás hiánya például abban a kérdésben, hogy a közszolgálati rádió bemondói és műsorvezetői között lehetnek-e nyelvjárásban beszélők.

Kétségtelen, hogy a nyelvjárásiasság különböző fokozatainak megjelenése a köznyelvet beszélő – plurális – tömegkommunikációban érzelmekeket kelt:

1. kiemelt (emelkedett) köznyelviség,
2. átlagos köznyelviség,
3. alacsonyabb rendű köznyelviség.

b) *Beszédművelés, kommunikációs nevelés, helyesejtés.* Manapság aligha akad olyan anyanyelvi program, amely ne a kommunikációt tűzné ki zászlajára. A kommunikációs nevelés sohasem nélkülözi a nem verbális és verbális csatorna megkülönböztetését, az ezekbe tartozó jelenségek felsorolását, tudatosítását. A modern beszédművelésnek a szervi hibák kiszűrésén túl a helyesejtési szabályok felismertetését, tudatosítását is célul kell tűznie. Ide tartozó feladat a verbális automatizmusok kialakítása (pl. memoriterek, beszédszokások), amelyeknek a szövegek fenntartásában, illetve a mindennapi kommunikációban van óriási, életminőséget javító jelentőségük.

Nem hagyható figyelmen kívül egyes – kipróbált – kommunikatív formák visszaszorulása, válsága sem. Például a gyermekeknek való felolvasás, általában a mesélés, illetve a beszélgetés–beszéltetés, a meghallgatás, a szavalás (és minden memoriter), az olvasás, az írás (pl. naplóírás, levélírás), a hangjáték–hallgatás (amely az olvasáshoz hasonló fantáziateremtő erővel bír), az éneklés stb. Az utóbbi évtizedben megrekedt a valaha oly fontos gyermek- és ifjúsági irodalom; nincs gyermek- és ifjúsági lap (ami van, inkább divatlap). A felolvasás- és olvasáskultúrának a visszahozására indított mozgalmat a Magyar Olvasástársaság.

c) *Helyesírás.* A magyar helyesírási szabályozás alapvetően megfelelő, modern. Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne szükség folyamatos helyesírási normalizálásra. A szabályozás újragondolására a jövő évszázad elején valószínűleg sort kell kerítenie az Akadémiának, többek között az idegen szavak beáramlásának, „honosításának” problematikája miatt. (Érthető a helyesírás gondozóinak azon törekvése, hogy az idegen szavak idegenes helyesírásának megtartásával fékezni próbálják a nyelvbe való beépülést; de az is tény, hogy ezen a területen ebből fakadóan nagy a bizonytalanság. Például *skin-head* – *szkínhed*.) További igen nagy feladat a szaknyelvek helyesírásának folyamatos, összehangolt kialakítása.

A magyar nyelv helyesírása (országhatároktól függetlenül) az MTA szabályaihoz igazodik. Ez a jellege a jövőben is feltétlenül megőrzendő!

d) *Internet.* A számítógépes hálózatok részben fölhasználhatók a különféle nyelvi segédletek (szabályzatok, programok) tárolására, továbbítására, de szükséges lehet a hálózatok nyelvre gyakorolt hatását is vizsgálni, valamint tanácsokat adni az „internetezőknek”.

e) *Interlingvisztika – interkulturalitás.* Az europaizáció és a globalizáció fokozottan veti föl az interkulturális, interlingvisztikai kérdéseket, például a

fordítások igényét. A fordítások köre és az ezzel kapcsolatos problémák jelentősebbek annál, ami róluk a köztudatban él. Nő a gyorsfordítások, a „könyvön aluli” – nem irodalmi – fordítások aránya. Fölvetődött a gépi fordítás lehetősége is. Mindezek hatása ugyancsak nem mellőzhető a nyelvhasználatra.

f) *Idegen szavak (nemzetközi kifejezések).* A nyelvi reformok, szabályozások, az újítás iránti igény először mindig az idegen szavak elleni küzdelemmel indul el. Le kell szögezni: az idegen szavakkal szembeni érzékenység érthető, de – bár a magyar nyelvet ismert történetében sok erős „idegen” hatás érte – általában túlzott. Régi antropológiai mondás szerint: ahol két kultúra találkozik, ott fájdalom van. Néhány száz idegen szó ostroma nem ingat meg alapjainban egy nyelvet. De az is tény, hogy míg az orosz nyelvvel szemben nem fogalmazódott meg nyelvvédelem (a hivatali hatás erős, a spontán hatás viszont csekély volt), a jelenkori globális amerikai angol nyelvi hatással szemben jóval nagyobb az intolerancia (pedig hivatalos erőszak nincs, viszont nagy a spontán, misztifikáláson alapuló vonzódás).

g) *A szókészlet megújítása* folyamatosan zajló, egyszerre spontán és szervezett folyamat. A spontán szóújítás figyelemmel kísérése (rögzítése), a valódi segítségre szoruló területeken pedig megszervezése fontos feladat. Ilyen területnek látszik a modern élet sok hasznos terméke, szolgáltatása, valamint különösen számítástechnikai (felhasználói) környezete, a mai szabadidő- és új versenysportok és általában a tudományok terminológiája stb. Szépe György is hangsúlyozza: „a magyar nyelvet használók száma és súlya feltehetően a jövőben is lehetővé teszi, hogy minden olyan technikai területnek létrejöjjön a magyar terminológiája, amelyet szélesebb körben használnak”. Azt is hozzáteszi azonban: „Nyílt kérdés viszont, hogy valamennyi – a magyarnál – kisebb létszámú és súlyú, újonnan önállósult európai nyelvközösség képes lesz-e erre.”²³ Számítógépes postán (e-mailen) nagyon sok műszaki szakember fordul a nyelvművelőkhöz kérdéssel: *Van-e a magyarításnak valamilyen fóruma?*

h) *Szaknyelvek.* A tudományterületeken többszintű szómagyarításra, újításra van szükség. Hiszen a nemzetközi terminológia használata sem vethető el egészen. Ezenkívül különbséget kell tenni a tudomány belső és külső kommunikációja (alkalmazása, ismeretterjesztése) között. Megnyugtató természetesen az lenne, ha tudósaink a nemzetközi terminológiát elsősorban idegen nyelvű publikációikban használnák, a magyar nagyközönség számára írt tanulmányaikban viszont merészen vállalnák a magyarul történő megmagyarázás sokszor nehéz (akár idealistának tűnő) feladatát is. A nyelvtudomány számára is van ilyen munka: a „nyelvművelők feladata lenne annak szabályozása, hogy milyen eszközöket részesítsen előnyben a magyar nyelvészeti szakíró akkor, amikor új fogalmaknak kell nevet adnia”.²⁴

i) *Médianorma*. A magyarországi tömegkommunikációban egy évtizede formálódó és 1997-re véglegesen kialakult rádiós és televíziós plurális (duális) médiastruktúra fölveti a közszolgálatiáság állandó újrameghatározását. A közszolgálatiáság elvi és nyelvi kritériumainak definiálása megtörtént,²⁵ igazából a közszolgálati (emelkedett) médianorma folyamatos ellenőrzésére, karbantartására van szükség (pl. mikrofon- és nyelvi bizottságok).

j) *A határon túli magyarság és a kétnyelvűség*. A határon túli magyarság nyelvi problémái ugyancsak elhelyezendőek ebben a keretben. A magyar nyelvvel kapcsolatban is fölvetődött az egy-, illetve többközpontúság kérdése.²⁶ A kérdés szétválasztandó mint tény és mint (előre jelzett) jövő. A magyar nyelv többközpontúságával kapcsolatban kétféle félelem-attitűd él a nyelvészekben: a magyar nyelv és nemzet dezintegrációja, valamint a határokon kívül beszélt magyar provincializálódása, vulgarizálódása („csángósodása”). Egyesek az összetartozás kifejezésére a központi norma (standard) helyett a „közös norma” (*nemzeti nyelv, közmagyar*) terminust javasolják,²⁷ természetesen véve természetesen szubstandardok létét is.

k) *Nyelvtervezés – jövőtervezés*. A történészek nem szeretik a „mi lett volna, ha...” kérdését. Pedig a történelem folyamatainak, jelenünknek és jövőnknek megismerése miatt ezt olykor érdemes lenne föltenni. És a történészek olykor utalnak is ilyen kérdésekre – fogadkozásaik ellenére. A nyelvésznek is föltehetik a „mi lett volna, ha...” kérdését a nyelvtörténettel vagy a nyelvi jelennel kapcsolatban. A nyelv művelésnek a nyelvi paleolingvisztikától (őstörténettől) a nyelvi futurologiáig (jövőtervezésig) kell áttekintenie a nyelvet. Ez a munka természetesen nem lehet valamiféle fatalista „tervgazdálkodás”. A múlt és a jelen nyelvi jelenségeiből bizonyos nyelvi jövőkép kirajzolódik: bizonyára tovább gyorsul a beszédtempó; az ige-kötő- és a névutórendszer gazdagodik; tovább szaporodik a (többszörösen) összetett szavak száma; egyszerűsödési, rövidülési tendenciák lépnek föl; a mondat fókusza felé elmozdul az -e kérdőszó; stb. Mindezek ismeretében merészebb nyelv művelői programokat is ki lehetne tűzni célul, figyelembe véve azt, amit a korábbi évtizedek nyelv művelő szakirodalma s a tények sora is bizonyított, hogy a nyelvi változások menetét a nyelv művelés képes bizonyos mértékig befolyásolni, a kívánatos irányba terelni. (Gondoljunk csak a század első felében lezajlott sportnyelvújításra, a nyelvi eszközök célszerű használatában rejlő kifejezési lehetőségek tudatosítására stb.)

A módszerekből következik az *ellenőrző (monitoring) rendszer*. A nyelv művelés továbbra is *gyorsreagálású hadtest*. A nyelvtudomány megteheti, hogy nem reagál azonnal bizonyos új nyelvi jelenségekre. Az érzékeny műszer, a szeizmográf szerepét a nyelv művelők eddig is, ezután is ellátják. Bizonyos egyéni, kismintájú mikrofül mérésekre vállalkoznak; s a feltűnő jelenségeket elhelyezik, értékelik, nyomon követik. A nyelvi kérdések iránt

érdeklődők általában egy-két területet tüntetnek ki (pl. nemzetközi kifejezések beáramlása), a nyelvművelésnek a kevésbé „látványos” nyelvi területekre is gondolnia kell. Törekedni kell a társadalmi értékítéletek és a nyelvi értékítéletek szétválasztására. *Ferguson* szerint: „Minden nyelvi közösségben megfigyelhető, hogy a nyelv beszélői esetenként kifejezetten felhívják a figyelmet erre vagy arra a nyelvi szerkezetre vagy normára mint a csoportidentitás, bizonyos társadalmi értékek, vagy éppen a helytelenített viselkedés jeleire.”²⁸

Egyúttal figyelembe kell venni bizonyos *diszfunkciókat*, például az ellenhatásokat. Köztük a legfontosabb a *norma-túlteljesítés* vagy fokozott normakövetés (hiperkorrekción), amely a nyelvi bizonytalanság következménye.²⁹ Minden hatás föltétlenül ellenhatásokkal is jár. Ügyelni kell arra, hogy a nyelvművelés ne legyen öncélú: ne alkosson *nyelvi babonákat*, a diszfunkciókat előre feltételezve, lehetőség szerint csökkentse a káros hatások, a túlszabályosítás (hiperkorrekción) lehetőségét.

1) Anyanyelvi nevelés. Az „egy tankönyvű” világból a rendszerváltozással átléptünk a „sok tankönyvű” világba. Többfajta anyanyelvtanítási módszer létezik. Egységes anyanyelvi nevelés aligha képzelhető el. Minden szinten fontos a kommunikációs oktatás. *Papp István* ezt – azóta alig használt terminusokkal – így fogalmazta meg: „A nyelvészettika, nyelvlogika és nyelvetika pedagógiai hasznosítására bőséges alkalom nyílik az iskolában. Fölfedeztetni a tanulókkal a mindennapi beszéd szépségeit, a nyelvi hasonlatokat, a metaforákat, az érzéki, színes és plasztikus szólásokat, a változatosságot és zengzetességet; megfigyeltetni az igazság tömörítésének vagy hosszú, bonyolult mondat szerkezetbe ágyazásának titkait s megéreztetni az őszinteség nyelvi hangját; rávillantani a jóakaratra meg a rosszra csábítás nyelvi, hangbeli, arcjátszéki kritériumaira.”³⁰

Alapfokon nem mellőzhető bizonyos – akár leegyszerűsített – kategóriák tanítása. Ugyancsak itt kell kezdeni a kontrasztivitás következetes érvényesítését: az egyes (a tanulók által ismert) nyelvek miként ábrázolják ugyanazt a valóságdarabot. Középfokon már a nyelvleírás komolyabb problémái, a nyelvrétegződés sokoldalú vizsgálata, valamint a kommunikációs zavarok, konfliktusok, végső soron a megértés (lehetőségének) problémái is megjelenhetnek. A végső cél azonban minden iskolatípusban az „anyanyelvérzék”, a *reflexív nyelvhasználat* fejlesztése; vagyis az alkotó anyanyelvi műveltség kialakítása a későbbi permanens művelődés, nyelvművelődés érdekében.³¹ Leegyszerűsítés, de van abban igazság, hogy „a mai anyanyelvi nevelés a holnap nyelvművelése”.³² Ugyancsak fontos tudatosítani a tanulóknál a folyamatosan változó, „fenntartható nyelv” gondolatát, a megítélések relatív és differenciált jellemzőjét: „ami ma kivétel, holnap szabály lehet; a mai tilalom tegnap még törvény volt”.³³

Az anyanyelvi nevelés – közege, az anyanyelv révén – mindig összekapcsolódik a teljes nevelési folyamattal. A nyelvi működés a személyiség és a környezet egységében fogható föl. A megváltozott kommunikációs környezet, vagy például az interaktív játékok mind-mind befolyásolják. Még olyan beszédhiba kialakulása, mint a dadogás is egyesek szerint a tanításhoz kapcsolódik, amennyiben a pedagógusok az alsó tagozatban a nyolc-tíz éves lányok fejlettségéhez illesztik a tanítás ritmusát, holott ez a később érő fiúk többsége számára gyors. Erre vagy úgy reagálnak, hogy nem figyelnek oda, vagy úgy, hogy megpróbálják követni, s ha ez nem sikerül, kialakulhat a dadogás.

m) *Nyelvi ismeretterjesztés.* A módszerek között kétségtelenül nagyon fontos helyet foglal el a tömegkommunikációs eszközöket, valamint a számítógépes hálózatokat is igénybevevő nyelvi ismeretterjesztés: amely az elitista „hibáztatás” helyett (mellett) a változatokat, stílusértékeket mutatja be; – és segíti az önreflexivitás kialakítását. A korábbi leegyszerűsítést megfordítva az is igaz, hogy „a ma nyelvművelése a holnap anyanyelvi nevelése lehet”.

Továbbá a nyelvművelő ellát bizonyos *nyelvi kapuőr* funkciót is. Ezt csakis a tömegkommunikációval közösen láthatja el: hiszen egy-egy új nyelvi forma robbanásszerű terjedését éppen a tömegkommunikáció indíthatja el.

A nyelvstratégia a közvélemény-formáló eszközökben elsősorban toleránsan, demokratikusan, érdeklődést fölkelte (játékosan, vidáman) jelenjék meg. A tanító–nevelő típusú műsorok eltolódtak a szórakoztatás irányába, ezt – ha tetszik, ha nem – figyelembe kell venni a nyelvstratégiának és a nyelvművelőnek tevékenysége során is.

Végül ne feledjük: a nyelvstratégiának, nyelvművelésnek létezik a belső nyelvtudományra tett hatása is. Meggyőződésünk, hogy a nyelvműveléssel kapcsolatban időről időre megújuló tudományos és társadalmi viták, kérdés-felvetések gazdagították az egész nyelvtudományt.

Cél: a teljes kommunikáció

A nyelvművelés korábban is sokszor hangsúlyozta, hogy célja a hatékony gondolatközlés, a kommunikáció zavartalanságának biztosítása.³⁴ A mai kommunikációs nyelvművelés előzményét például Papp Istvánnál is megtaláljuk: „Nem száraz kódexét adjuk a szabályoknak, hanem a napi szükségletekre építünk... Nyitott szemmel kell járnunk a világban, ki kell nyitnunk szemünket a látásra, fülünket a hallásra, s a többi – alsóbbrendű – érzékszerveinket is folyton gyakorolnunk kell, hogy élesítsük őket, s rajtuk keresztül a képek gazdag áradata hatoljon lelki világunkba”.³⁵

A *nyelv művelődés* (tanítás és tanulás) célja tehát az egyén nyelvhasználatában bizonyos automatizmusok, valamint az önreflexivitás, a saját nyelvhasználatra való figyelés kialakítása. Ehhez jó szolgálatot tehet a – kétségtelenül egyfajta „elit”, magasabb rendű műveltséget sugalló – hibáztató nyelv-művelés is, amely hozzájárul a „hibaérzék” növeléséhez. A „hibaérzéknek” természetesnek kell lennie: az ember hibázó lény; a nyelvi hiba is szükségszerű; – ám bizonyos helyzetekben kiküszöbölhető, kiküszöbölendő. A nyelvstratégia alapvető szemlélete: a különféle nyelvi változatokra irányuló összetett mérlegelő és nevelő tevékenység.

A modern nyelvstratégiának, nyelv művelésnek zászlajára akár ezt a metaforát írhatnánk: „fenntartható nyelv”. A *fenntartható nyelv* képzeete nyilvánvalóan a mai ökológiai szemléletből (paradigmaváltásból) származik; tükrözi az emberi működés folyamatainak egymásrautaltságát. Említettük már, hogy a nyelvvel kapcsolatos cselekvés (stratégia) nagyban függ az adott nyelv jellegetől és helyzetétől; de függ általában a nyelvek jellemzőitől is. A globalitás–lokalitás dialektikusan értelmezendő. A híres környezettani szállóige – gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan – a nyelvstratégiában is figyelembe vehető. A nyelvstratégiát a mai ökológiai modellekben érdemes elhelyezni, s így akár *nyelvökológiaként* is felfoghatjuk.

A nyelvstratégia annyiban a nemzetstratégiának is része, hogy a kultúra egyik legfontosabb összetevője, „cementje”, és egyúttal föltétlenül jele a nyelv; valamint abban is, hogy a nemzetstratégiával együtt a nyelvstratégia is a nivellálódás, a (kulturális) elszegényedés (elnyomorodás) ellen küzd; – vagyis pozitív megfogalmazásban: a fölemelkedésért.

Az adott diszciplína és részterületeinek hazai kutatóhelyei

1. MTA Nyelvtudományi Intézete (a folyamatosan sorvadó Magyar Nyelvi Osztály, amelynek létszáma az elmúlt egy-másfél évtizedben a korábbiak negyedére apadt, a vázolt feladatoknak csupán töredékét tudja elvégezni). Továbbá: az MTA Nyelvtudományi Bizottsága, Magyar Nyelvi Bizottsága, Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága.

2. Egyetemek, főiskolák magyar nyelvi tanszékei; – jelenleg ezek tekinthetők a nyelvstratégia/nyelv művelés legfontosabb kutató- és oktatóhelyeinek.

3. Tudományos társaságok: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Az ismeretterjesztés („tudománykommunikálás”, társadalmi szolgáltatás) fórumai

1. Tudományos és társadalmi társaságok, mozgalmak:

Anyanyelvápolók Szövetsége, Anyanyelvi Konferencia (A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága), Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, határon túli közművelődési és nyelv művelési társaságok, valamint a legfontosabb országos jelentőségű mozgalmak.

2. Rendezvények:

- a magyar nyelv hete,
- Kazinczy-versenyek (általános és középiskolások, főiskolások, egyetemisták részére, Sátoraljaújhely, Győr),
- Nagy J. Béla Helyesírási Verseny (Eger),
- Implom József Helyesírási Verseny (Gyula),
- Simonyi Zsigmond Helyesírási Verseny (Budapest, ELTE),
- Kresznerics Ferenc Anyanyelvi Verseny (Celldömölk),
- Beszélni nehéz-körök,
- Verseghy Ferenc Nyelvművelő Napok (Szolnok),
- Erdélyi Nyelvművelő Napok (Marosvásárhely),
- Kazinczy Napok (Kassa),
- Szarvas Gábor Napok (Ada) stb.

3. Folyóiratok:

Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv, Édes Anyanyelvünk, Magyartanítás, Nyelvünk és Kultúránk, különböző lapok nyelvművelő rovatai stb. Tévé- és rádióműsorok (kizárólag közszolgálati intézményekben).

4. Gyorsszolgálatok:

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében működő telefonos nyelvi tanácsadás fenntartása, bővítése, internetes magyar nyelvi honlapok, szolgáltatások alapítása.

Nemzetközi összevetés

A nyelvstratégia/nyelvművelés nyelv- és országfüggő volta miatt a nemzetközi együttműködés területei korlátozottak. Nem árt azonban hangsúlyozni azt, hogy nyelvművelő törekvések a világon szinte mindenütt, így például Angliában és Amerikában is vannak! *Heltai Pál* és *Nagy Róbert* bemutatja a legfontosabb ilyen törekvéseket,³⁶ többek között a *Plain English Campaign*-t (közérthetően: angolul-mozgalom). Németországban – és a német nyelvet is beszélő országokban – zajlik a helyesírási reform, valamint kiemelt szerepe van a nyelvkultúrának (Sprachkultur) nevezett, sokszintű normalizáló tevékenységnek. Európában sok helyen folyik háttérbe szorult nyelvek felélesztése (Hollandiában a fríz; a veszélyeztetett kelta nyelvek, pl. a cornwalli teljes újjáélesztése). Új elméleti és gyakorlati problémát vet föl a szerb-horvát nyelvkérdés (a szerb és a horvát nyelv újabb kori szétválasztása). A volt Szovjetunió területén átrendeződött a többségi-kisebbségi nyelvek státusa, amelyből nyelvpolitikai problémák sora származik. Európa egyes országaiban alkotmány vagy törvény (nyelvtörvény) szabályozza a nyelvhasználatot. Európában – különösen a kisebbségi helyzetben lévő népcsoportok esetében – folyama-

tosan robbannak ki nyelvi kérdésekből konfliktusok (pl. felirat-, név- és táblaháború).³⁷

Végül megemlítendő, hogy a magyar nyelvstratégia/nyelvművelés témakörébe vágva az utóbbi években jelentős, a nemzetközi irányzatokat, felfogásokat is tárgyaló munkák jelentek meg.

Jegyzetek

- 1 Vö. Ankerl Géza: A globalizmus, az angol és a többi anyanyelv. *Valóság*, 1997. 5.
- 2 Vö. Nyíri Kristóf: *Keresztút. Filozófiai esszék*. Budapest, 1989. 15. p.
- 3 Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés*. Budapest, 1980. pp. 212–214.
- 4 Hegedűs Attila: *Kisnémedi tájszótár. Hiányszótár*. ELTE, Budapest, 1996. 6. p.
- 5 Kontra Miklós: A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. In *Élőnyelvi tanulmányok*. Szerk.: Balogh Lajos és Kontra Miklós. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1990. 7. p.
- 6 Lanstyák István–Szabómihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligramm, Pozsony, 1997.
- 7 Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvművelés esélyei. *Valóság*, 1989. 10. pp. 98–99.
- 8 Szépe György: Az internet-korszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás*, 1997. III/1–2. 82. p.
- 9 Pl. Rácz Endre szerk.: *Mai magyar nyelv* Rácz Endre–Takács Etel: *Kis magyar nyelvtan*; A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*; stb.
- 10 Vö. Lipták Ildikó szerk.: *Ahogy I. Előadások a magyarországi személyközi kommunikációról*. Marczibányi Téri Művelődési Központ, Budapest, é. n. (1996)
- 11 Kontra Miklós: Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv*, XCIII. 1997. pp. 224–232.
- 12 Vékássy László: *A hivatásos beszéd és a személyiség*. Kézirat. Magyar Rádió, 1997.
- 13 Fülei-Szántó Endre: Dinamikus nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr*, 111. 1987. 133. p.
- 14 Vékássy László: i. m.
- 15 Csepeli György: *A hétköznapi élet anatómiája*. Budapest, 1993. pp. 153–154.
- 16 In Lipták Ildikó szerk.: i. m.
- 17 Gósy Mária: A magyar beszéd tempója és a beszédmegértés. *Magyar Nyelvőr*, 1997. 132.
- 18 Csepeli György: i. m. 172. p.
- 19 Ankerl Géza: i. m. pp. 4–8.
- 20 Ankerl Géza: i. m. pp. 8–9.
- 21 Tölgyesi János: Kommunikációkutatók dialógusa az internetről. *Jel-Kép*, 1996. 2. pp. 97–101.
- 22 L. Balázs Géza: *Magyar nyelv az ezredfordulón*. Budapest, 1998. pp. 141–146., 184–185.
- 23 I. m. 82. p.
- 24 Kornai András–Kálmán László: Nemzeti nyelv – nemzetközi nyelvtudomány. *Nyelvtudományi Közlemények*, 92. 1991. 152. p.
- 25 Pl. Balázs Géza: *Médiakommunikáció. A nyelvi közszolgáltatóság*. Magyar Rádió, 1996.
- 26 Lanstyák István: A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről (különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr*, 119. 1995. pp. 213–236.

- 27 Péntek János: Gondolatok a magyar nyelv helyzetéről. *Magyar Nyelv*, 1998. 44. p.
- 28 Idézi: Nyíri Kristóf: i. m. 19. p.
- 29 Trudgill, Peter: *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, 1997. pp. 54–55.
- 30 Papp István: *A magyar nyelvtan nevelőereje*. Budapest é. n. (1935?), 22. p.
- 31 Szépe György: A nyelvi műveltség modellje a harmadik évezred küszöbén. In Grétsy László szerk.: *Társadalmi fejlődés és nyelvi magatartás*. Budapest, 1981. 100. p.
- 32 Szépe György: i. m. 86. p.
- 33 Zolnai Béla: *A műkedvelő Purista lelki alkata*. Szeged, 1940. 3.
- 34 Pl. Lőrincze Lajos: i. m. 121. p.
- 35 Papp István: i. m. pp. 25–27.
- 36 *Magyar Nyelvőr* 1997. pp. 396–409.
- 37 Vö. Zalabai Zsigmond: *Mit ér a nevünk, ha magyar? A „táblaháború” és a „névháború” szlovákiai magyar sajtódokumentumaiból. 1990–1994*. Pozsony, 1995.

FÁBIÁN PÁL

A nyelvuművelés feladatai

A Magyar Tudományos Akadémia stratégiai kutatási programjai sorába felvette a magyar nyelv jelene és jövője vizsgálatát is. Ez a tény önmagában is jelentős. Azt jelenti ez, hogy a Magyar Tudományos Akadémia hosszú távon, elmélyülten és elkötelezetten óhajt törődni anyanyelvünk ügyeivel, gondjaival. Valamennyivel egyszerre természetesen nem tudok foglalkozni. Így most, bár felelősségem teljes tudatában, de mégis inkább csak a magam nevében szólva, arról kívánok beszélni, hogy mit ajánlanék az Akadémiának, mi legyen az, amit kidolgozandó cselekvési programjába felvehetne.

Szaknyelvuművelés

Én azokkal tartok, akik a *szaktudományok nyelvének fejlesztését* tartják jelen helyzetünkben a legfontosabb feladatnak. Sok nyomós érv szól e mellett.

Közismert történeti tény mindenekelőtt az, hogy a Magyar Tudós Társaságot (Akadémiánk elődjét) annak idején nem a szépirodalom felvirágoztatására, hanem a szaktudományok magyar nyelvének megteremtése végett hívták életre.

A nyelvújítás nagy kalandjának vállalása, majd a szaktudományoknak múlt század végi és e század eleji magyar nyelvű fejlődése révén sikerült Európa haladottabb nemzeteit utolérni. A második világháború utáni évtizedeknek és a mai állapotoknak egyaránt az a fő jellemzője, hogy a magyar írásbeliségben jelentősen (mondhatni drámaian) módosult a szaktudományi és a (szép)irodalmi nyelvi tevékenység aránya. Egy statisztika szerint 1980-ban Magyarországon 32 ezer kiadvány jelent meg; ebből szépirodalmi mű csak 757 volt, a többi mind szaktudományi vagy ilyen jellegű. Azóta módosult a helyzet, de nyilván nem az irodalom javára.

Arra lenne tehát szükség, hogy állandó, tudatos és mélyreható szaknyelvuművelés folyjék. Most még – a korábbi erőfeszítéseknek köszönhetően – a magyar a világ azon (nem nagy számú) nyelvei közé tartozik, amelyiken minden tudományt művelni lehet. Tudunk magyarul szívátültetést elvégezni, olajat bányászni, búzát nemesíteni. Ez nagyon nagy dolog! Ha azonban a szak-

tudományok anyanyelven való művelését nem szorgalmazzuk, menthetetlenül a nagy tudományos világfolyam partjára sodródunk.

A tudományok nemzeti nyelvű fejlesztésének útját választva természetesen heves viták fognak kirobbanni az idegen szavak befogadásáról, illetőleg elutasításáról általában, egyes szavakról pedig különösen. Annak ellenére, hogy a végkifejletet tekintve a találó magyar szavak elterjedését remélem és óhajtom, emlékeztetem a leendő küzdő feleket arra, hogy a nyelvújítás kerekén száz évig tartott, vagyis hogy egy bizonyos szóhasználat kialakulásához, illetőleg bevetté válásához idő kell.

Ezt mondva türelmet és megértést is kértem: az idegen szavak befogadását pártolók ne utasítsák vissza eleve indulatosan a szómagyarító szándékokat; a magyar szavakat javasolók pedig ne háborogjanak rögtön amiatt, ha ötleteik nem találhatnak kedvező fogadtatásra. Aprópó, türelem és megértés!

Az idegen szavak befogadása, illetőleg elutasítása körül mostanában zajló csatározásoknak egyik jellemző tünete például a következő fogás. – Mivel új magyar szavaknak nagyüzemi gyártásáról és ennek veszélyeiről aligha lehet beszélni, az idegen szavak kedvelői nagy előszeretettel idéznek épp csak az ötlet szintjéig jutott réges-régi szómagyarosítási kísérleteket, például a *Pesti Hírlap* nyelvőréből (1933; 64 éves) (vö. HVG 1997. máj. 24: 90), *Szécsi Ferenc* magánkiadványából (1941; 56 éves) (vö. HVG 1997. jún. 26: 82), sőt (*Tolnay Vilmos* alapján) még *Bugát Pálnak* (1857-es; tehát 140 éves) soha ki nem adott kéziratából is (vö. HVG 1997. jún. 26: 81). Mindezt azért, hogy a közönség elrettenjen attól a veszélytől, ami ugyan nem fenyegeti, de most hátha utoléri. – A *fair play*-t az idegen szavakról vitázva is illenék betartani!

De hadd kanyarodjam vissza még egy megjegyzés erejéig a szaknyelvek ügyéhez!

Tévedés azt hinni, hogy a szaknyelvek a szakszókincsekkel azonosak: a valóságban minden szakmának van sajátos fogalmazási modora is, és ezt ismerni kell ahhoz, hogy valaki a szakmai szövegeket egyáltalán megértse, illetőleg hogy jó szakszövegek alkotására képes legyen. Például a szomszédos országokból a bölcsészkarra érkező magyar anyanyelvű, magyar gimnáziumot végzett hallgatóknak körülbelül 4-6 hónapra van szükségük ahhoz, hogy – mondjuk – egy Ady-szemináriumon eredményesen vehessenek részt, pedig minden tárgyalta verset ismernek, minden elhangzó szót értenek. Nincsenek azonban birtokában annak a szakmai szövegszerkesztési gyakorlatnak, amelyen magyarországi társaik nevelődtek, s amelyen tanáruk is fogalmaz. Ha ez így van a bölcsészkaron, tessék elképzelni egy erdélyi vagy egy délvidéki diák küzdelmeit az orvostudományi vagy a közgazdaság-tudományi egyetemen!

Szükségesnek tartanám tehát, hogy a szép eredményeket felmutató irodalmi és köznyelvi szövegtani kutatások mellett végeztesse szaknyelvi szövegvizsgálatok is.

Az anyanyelvi nevelés nehézségei

Bár a nyelvművelés egészében véve alkalmazott nyelvészeti tevékenység, a helyes és eredményes gyakorlati munkának nyelvtudományi alapkutatásokra kell épülnie. Nyelvművelő célú anyaggyűjtés és kutatás évtizedeken át folyt az MTA Nyelvtudományi Intézetében; ezen alapul a nagy méretű és rendkívül fontos *Nyelvművelő kézikönyv* (I. 1980; II. 1985). Ennek elkészült tömörített változata is, a *Nyelvművelő kéziszlótár* (1996). Ilyen általános jellegű új munkát indításával ezért talán még várni lehet.

Rendkívüli hiányát érezzük viszont annak, hogy nincs egyetlen korszerű értelmező szótárunk sem. A hétkötetes értelmező szótár utolsó (7.) kötete 1962-ben, a „nagy” szótár alapján készült „kis” értelmező szótár 1972-ben jelent meg. Hol vagyunk már attól a szóanyagtól, amit ezek a munkák tartalmaznak! Nagyon messze! Az 1972-esben nincs például egyetlen *video*-előtagú összetétel sem, és a szótárból hiányzó *magánosítás* is elavult szó lesz akkorra, mire a most készülő új szótár megjelenhet. Ezért tartom fontos stratégiai ügynek az új, mai valóságunkat híven tükröző műnek komoly akadémiai támogatását.

Az oktatás és a nevelés nem akadémiai, hanem minisztériumi hatáskörbe tartozik. Az ügy fontossága miatt mégis szükségesnek vélem, hogy az anyanyelvi nevelés mai állapotára nézve néhány megjegyzést tegyek.

Anyanyelvi tankönyveink, gyakorlófüzeteink – néhány elkedvetlenítő esettől eltekintve – kielégítő színvonalúak, sőt jók. Az iskolai anyanyelvi nevelésnek az a tragédiája, hogy más, fontosabbnak vélt tudnivalók miatt az oktatók nem fordítanak elég figyelmet tanítványaik nyelvi képességeinek fejlesztésére.

Szándékosan fogalmaztam ilyen általános érvényűen. Nemcsak azt helytelenítem ugyanis, hogy a „magyar nyelv és irodalom” nevű tantárgy óráit a kollégák túlnyomórészt az irodalomnak szentelik, hanem azt is, hogy a többi szaktárgyi órán alig-alig fordul figyelem a nyelvi teljesítményre. Így például egy történelemből íratott „röpdoli” akkor is elfogadtatik (akár jelesre is), ha benne a történelmi családnevek írása (eufemisztikusan szólva) bizonytalan.

Nem folytatom azonban a panaszkodást, mert egyrészt más tárgyak tanárainak is vannak hasonló zokszavaik, másrészt azért nem, mert az anyanyelv iránti érdeklődés – a különféle anyanyelvi versenyeken való élénk részvétel meggyőzően mutatja – öröndetesen nagy.

Hogy mit hoz a jövő, nem tudhatom. Iskolarendszerünk átalakítását, a nemzeti alaptanterv bevezetését az Országgyűlés megszavazta. A NAT-ból természetesen nem maradt ki az anyanyelv tanulásának és tanításának szükségessége sem, de nyilvánvaló, hogy az anyanyelvi ismereteknek, az anyanyelvi nevelésnek a tantárgyak rendszerébe való beágyazottsága más lesz, mint eddig volt. Minden a fiatal kollégákon áll vagy bukik.

A helyesírás megőrzésének feladata

Az 1832-es első akadémiai helyesírási szabályzat kibocsátása után a magyar társadalom demokratikusan, spontán közmegegyezéssel az Akadémiától ajánlott írásmódot fogadta el normaként. Társadalmunknak ez a magatartása azóta sem változott meg: a magyar írásgyakorlat (törvényi szabályozás nélkül) az Akadémiától javallott elvekhez igazodik.

Mai helyesírásunk (Deme László megállapítása szerint) háromszintű. – Az Akadémiától kibocsátott hivatalos szabályzat (*A magyar helyesírás szabályai* című munka) helyesírásunk „alkotmánya”, amely az igényes írásgyakorlathoz szükséges szabályrendszert tartalmazza. Ennek folyamatos gondozása egy akadémiai testület (korábban a Helyesírási Bizottság, most a Magyar Nyelvi Bizottság) feladata. Jelenleg az 1984-ben közrebocsátott 11. kiadás van érvényben, melynek 1994-ben jelent meg 11. (példaanyagában átdolgozott) lenyomata. Ezt az igényes szintet képviseli a *Helyesírási tanácsadó szótár* (1961), illetőleg a *Helyesírási kéziszótár* (1988) is. – Az akadémiai szabályzat rendszerét az iskolai oktatás szintjére „letranszformálja” a *Helyesírásunk* című munka; kiadója a Nemzeti Tankönyvkiadó. 1996-ban jelent meg 8. (példaanyagában átdolgozott) lenyomata. – A harmadik helyesírási szintet a szakmai helyesírási szabályzatok és szótárak jelentik: ezek mintegy a „feltranszformálásai” az akadémiai szabályzatnak. Azokat a sajátos helyesírási szabályokat tartalmazzák, amelyekre például a kémiai, a térképészeti, a műszaki stb. tudományos munkákban az illető tudományág művelőinek szükségük van. Ezeknek kidolgozói, szerkesztői szakemberek, a nyelvészek csak tanácsadói szerepet töltenek be, az akadémiai elvek érvényesítése végett vesznek részt a munkában. 1959 óta (ekkor jelent meg *Dudich Endre* szerkesztésében az állatnevek helyesírási szabályzata) a mai napig összesen 19 ilyen akadémiai szintű szaknyelvi szabályzat jelent meg.¹

Ezeknek a jelentősége két dologban rejlik. Ismeretes egyrészt, hogy a köznyelvi helyesírás meg a szakmai helyesírások egyben-másban eltértek (sőt még ma is eltérnek) egymástól. Tudjuk másrészt azt is, hogy ugyanazon szavakat (pl. a vegyületek nevét) nem azonos módon szokták volt írni az egyes szaktudományokban. Nos, az említett szakmai szabályzatok révén a köznyelvi írásgyakorlat és a szakmák közti, valamint a szakmáknak egymás közti egyenetlenségei jelentősen csökkentek. Ezt tartom a szaknyelvi szabályzatok legfőbb nyereségének.

A helyesírással kapcsolatban időről időre felvetődik egy esetleges helyesírási reform lehetőségének kísértése. Így volt ez a 10. (az 1954-es) meg a 11. (az 1984-es) kiadás kidolgozásának éveiben is. Nem szántuk rá magunkat, és jól tettük. Egy nagy íráshagyományú és kiterjedt írásgyakorlatot folytató társadalom életében akár csak egy betű megbolygatása (mondjuk az *ly* „eltörlése”) súlyos zavarokat okozhat. Ezért a *helyesírásban a megőrzést, nem pedig az újítást tartom Akadémiánk feladatának.*

Gyengülő nyelvuművelés – romló nyelvi kultúra

Nyilvánvaló, hogy az egész magyar társadalom nyelvhasználatára, sőt a hazánkon kívül élő magyarság nyelvére is hatni kívánó akadémiai törekvések szövetségesek segítségével nélkül nem érhetik el az óhajtott sikert. Az iskolákról már beszéltem, most más kapcsolatokról is szeretnék szót ejteni. Sajnos, nagyon keserű szavakat!

A Magyar Nyelvi Bizottság 1995. január 23-i ülésén (a sajtó több meghívott munkatársának részvételével) megvitatta Zimányi Árpád kollégánknak a magyar médiumok nyelvuművelő tevékenységéről szóló előterjesztését. E szerint (idézem a Magyar Nyelvőről [119: 206]): „1945 és 1995 között a sajtóban több mint tízezer nyelvuművelő cikk jelent meg, a rádióban mintegy 4500 nyelvi adást sugároztak, a televízióban pedig körülbelül 800 ilyen témájú műsor készült. Az említett fél évszázad legvirágzóbb szakasza az 1970 és 1990 közötti időszak volt: évente átlagosan 400 nyelvi írást közöltek a lapok, és a rádióban, valamint a televízióban is ekkor működtek vagy indultak a legeredményesebb sorozatok. 1990-től viszont példátlan visszaesés figyelhető meg. Sorra megszűntek az országos napilapok nagy múltú nyelvi rovatai, és a megyei lapok többségénél is kedvezőtlen változások történtek. A rádióban – bár indultak új nyelvi műsorok is – összességében csökkent a nyelvuművelésre fordított adásidő (1994-ben a teljes műsoridő 2,3 ezreléke, 1995 elején már csupán 1,2 ezreléke). Hasonló a helyzet a televízióban is. [...] Ez az általános visszafejlődés, elsorvasztás azért különösen fájó, mert szívós erőfeszítésekkel létrehozott értékeket veszélyeztet.” – Bár a rádióban több mint negyedszázada eredményesen dolgozik a nyelvi bizottság, és a nyelvi műsorok helyzetét a jelentés időpontjához képest sikerült stabilizálni, továbbá a televízióban is valószínűleg újra megszerveztetik a nyelvi bizottság, a két nagy közszolgálati médiumnak önmagán is segítenie kellene: hihetetlen tömegű a közönség köréből érkező panasz mind a rádió, mind a televízió munkatársainak gyakran kifogásolható nyelvi teljesítménye miatt.

Az elemzés időpontjához képest úgyszólván semmit sem javult az írott sajtóban a nyelvuművelés helyzete, s emiatt is romlott közönségünk nyelvi kultúrája. Az Akadémiának médiaszakértők bevonásával külön kellene foglalkoznia ezzel a sajnálatos állapottal.

A szaknyelvek művelésének ügyében az Akadémia biztosan számíthat a Műszaki és Természettudományos Egyesületek Szövetségére, és nem kétséges az együttműködési kedv a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat részéről sem, amelynek segítségével eddig még minden évben sikerült megrendezni a magyar nyelv hetét.

A biztos szövetségesek sorában említenem kell még a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és folyóiratát, a *Magyar Nyelvet*; az Anyanyelvápolók Szövetségét és népszerű lapját, az *Édes Anyanyelvünket* is.

A sort még hosszan folytathatnám.

A világítótornyokban szolgálatot teljesítő öröknek nem az a feladatuk, hogy a távolból passzív érdeklődéssel szemléljék, miképpen törik szét egy hajó a szirteken; nekik időben figyelmeztetniük kell a legénységet és az utasokat, hogy módosítsák haladásuk irányát.

Az alapítók akaratát megújítva az 1994. évi, az Akadémiáról szóló XL. törvény első mondata ekként szól: „A Magyar Tudományos Akadémiát a nemzet a magyar nyelv ápolására és a tudomány szolgálatára hozta létre.”

Az a jó érzés tölt el, hogy okkal és joggal remélem: a magyar nyelv ügyének stratégiai programmá emelésével az Akadémia új szakaszt nyitott nyelvőröz és nyelvfejlesztő munkálkodásának történetében.

Jegyzet

1 Vö. *Magyar Nyelvőr*, 117. 1993. pp. 595–599.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Anyanyelvünkről, bizakodva

A nyelvkérdés az elmúlt egy-másfél évben széles körű és heves vitákat váltott ki. Íme, néhány az eddig fölvetődött kérdések közül, anélkül hogy itt most válaszadással is tölteném az időt.

Általában van-e szükség nyelvművelésre, nyelvvédelemre, vagy az egész anyanyelvápolás nem más, mint értelmetlen, fölösleges tevékenység, a túlzott idegenszó-használatból való „ódzkodás” pedig egyszerűen egy ősi ösztön, ugyanaz, amelyet a „fajgyűlölő ideológiák” is fel- és kihasználnak?

Be lehet-e egyáltalán avatkozni az örökösen változó nyelv életébe, fejlődésének alakulásába, vagy ez már eleve hiú remény, ügybuzgó széplelkek ábrándja, megszállott nyelvművelők fóbíája?

Napjainkban az idegen, főleg amerikai angol szavak és fordulatok, továbbá nemzetközi keverékszavak, pszeudoszavak orgiája idején szükséges-e a nyelv művelésére, a nyelvhasználatban megfigyelhető idegen hatások kivédésére nagyobb gondot fordítani, mint akkor, amikor ezek a hatások még csak elszórtan vagy egyáltalán nem jelentkeztek? Ha igen, akkor milyen módon: a nyelvművelés hagyományos eszközeinek, módszereinek, a meggyőzésnek, a tudományosan jól megalapozott anyanyelvi ismeretterjesztésnek a hatékonyabbá tételével, színtereinek kiszélesítésével, kibővítésével vagy esetleg ennél többel is: prevencióval, ajánlásokkal, valamiféle szabályozással, korlátozással, netán általános nyelvtörvénnyel?

Itt abbahagyom a még bőven kínálkozó kérdések sorolását, mert ez utóbira legalább néhány szóval mégis válaszolnom kell. *Nyelvtörvénnyel semmiképp.* Vannak ugyan mind európai, mind Európán kívüli országok, amelyek átfogó nyelvtörvénnyel próbálják megakadályozni az idegen szavak és kifejezések, valamint az idegenszerűségek nagyarányú térhódítását – van olyan nyelvtörvény is, a szlovákiai, amely egyúttal a kisebbség anyanyelv-használati jogainak megnyirbálására, csorbítására is szolgál, sajnos –, de mint ezt az Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága már jó egy évvel ezelőtt tüzetesen megtárgyalta, nálunk egy nyelvtörvényjavaslat (itt most nem részletezendő, de ott s a *Magyar Nyelvőr*-ben kifejtett okokból) többet ártana, mint használna.

Nyelvtörvénnyel tehát nem. De minden más lehetséges módon igen, mert a reklámok s az egész üzleti világ elidegennyelvűsödése, főleg elamerikanizá-

lódása szükségessé, elengedhetetlenné teszi az eddiginél hatékonyabb nyelv-művelést. A most folyó vitákból ugyan az derül ki, hogy vannak, akik ezt az elamerikanizálódást nemhogy nem érzik veszélyesnek, hanem még előnynek is tartják, nyereségként könyvelik el, de azt örömmel teszem hozzá, hogy kisebbségben vannak, erős kisebbségben. S ha más nép fiai volnának, aligha-nem még inkább kisebbségben lennének.

Figyelemre méltó tanulmányt tett közzé ezzel kapcsolatban két évvel ez-előtt a hamburgi *Dieter Zimmer*. Napjainkban kétségtelenül a számítástech-nika, az informatika szakszókincse a legkelendőbb, a legdivatosabb, s mint köztudomású, ez a szókincs angol. Nos, ő hét európai nyelvre kiterjedően megvizsgálta, hogy ennek a jól behatárolható fogalomkészletnek a hatvan leg-ismertebb, leggyakoribb elemét a vizsgálatba bevont nyelvek milyen módon, milyen szavakkal fejezik ki. Ahol angol és saját nyelvű szó egyaránt, kb. egyenlő arányban használatos valamely fogalom megjelölésére, ott mindket-tőt beszámította, figyelembe vette.

Az eredmény? A franciában, a svédben és a spanyolban a vizsgált szó-anyagnak legalább 80%-a nemzeti nyelvű, s csak a maradék angol. A francia áll az élen. A hollandban, a dánban és az olaszban 60% körüli a nemzeti nyel-vű szavak részesedése, a németben pedig mindössze 50%. Vagyis – állapítja meg a szerző – a vizsgált nyelvek, illetve nemzetek között napjainkban a németnek a legkisebb, a legmegtépázottabb a nemzeti öntudata. „Talán nem is véletlenül” – teszi hozzá. Nos, bár a magyarról ilyen felmérés, összevető vizsgálat nem készült, azt meg merem kockáztatni, hogy a mi magyarságtuda-tunk, nemzeti öntudatunk is roppantul meggyengült, megrendült, talán a határon túli magyarságot kivéve. Máskülönben a most folyó vitának aligha lettek volna olyan felhangjai, amelyenekre utaltam.

Nyelvi hiteles helyet!

Végezetül, mivel általában nem szeretek a pusztá ténymegállapításnak vagy valamely összefüggés feltárásának szintjén megmaradni, egy javaslatot is teszek.

A nyelv művelők s mindazok, akik az anyanyelv sorsa iránt felelősséget éreznek, természetesen ennek a javaslatnak az elfogadásától függetlenül is tovább teszik a dolgukat, ki-ki a maga posztján, a legjobb meggyőződése és tudása szerint, sőt, talán megújult erővel s még nagyobb lelkesedéssel. A javaslat pedig az, hogy ha már a reklámlobblyk működése s a különféle gátló tényezők következtében semmiféle korlátozás, egyetlen mondatnyi nemtet-szés-nyilvánítás sem szerepel az elfogadott reklámtörvényben, azaz a keres-kedelmi és üzleti világ még erőteljesebben s még diadalittasabban amerikai-nizálja a nyelvhasználatot, a *Magyar Tudományos Akadémia a maga tekintélyé-*

vel érje el, vívja ki, hogy – bizonyos fokig a kisebbségvédelmi, adatvédelmi vagy állampolgári jogok biztosának tevékenységi köréhez hasonlóan – *legyen hazánkban egy olyan hiteles hely, ahová a reklámok, feliratok nyelvhasználati túlkapásai miatt magukat személyiségi jogukban megsértve érzett emberek fordulhatnak*: egy olyan hely, ahonnan együttérzést, jó tanácsot, eligazítást, orvoslást várhatnak s kapnak is. Ez a hely lehet akár a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztálya is, amely telefonon, levélben amúgy is válaszol a hozzá fordulóknak, de tudjanak róla az emberek: tudják, hogy hova, kihez fordulhatnak, ha nyelvhasználati panaszkodnak. Nem csupán kérdésük. Panaszuk!

Ha semmi más nem is, legalább ez a kis nyelvőri intézmény érzékeltesse a magyar állampolgárokkal, hogy az állam, a kormányzat nem hagyja őket teljesen magukra a nyelvhasználat napjainkbeli kavalkádjá, zavarai idején. Segítse őket ez a kis hiteles hely, ahogy csak tudja, s amikor erre semmi lehetőség, legalább éreztesse velük, hogy mellettük áll, értük van. Ugyanis ez is orvosság, ez is több, mint a semmi. És sokkal, sokszorta több, mint a mindezt lekicsinylő, lagymatag közöny.

*

A fenti gondolatokat mondtam el 1997. június 30-án, az Akadémia nyelvművelő tanácskozásán. Csakhogy azóta mostanáig több mint két év telt el. Úgy vélem, kötelességem legalább egészen röviden, vázlatosan jelezni, hogy melyek azok a fontosabb változások, amelyek ez idő alatt végbementek, s amelyek valamilyen vonatkozásban kapcsolatosak az általam akkor felvetett kérdésekkel, témákkal.

a) A szlovákiai nyelvtörvényről szólva azt mondtam, hogy az „a kisebbség anyanyelv-használati jogainak megnyirbálására, csorbítására is szolgál”. Megállapításom napjainkra is érvényes, azt azonban hozzá kell tennem, hogy a Szlovákiában időközben végbement kormányváltás óta a helyzet annyiban javult, hogy – legalábbis tudomásom szerint – már kidolgozás alatt áll a kisebbségek, s így elsősorban éppen az ott élő magyarság nyelvhasználatának kérdéseit rendező kisebbségi nyelvtörvény.

b) A reklámtörvény nem változott, hanem azóta is hatályban van, ám időközben megjelent a *Magyar reklámetikai kódex* is, amelynek szintén van – nem is csekély – visszatartó ereje, s amelyben „A reklám érthetősége, az anyanyelv védelme” címmel külön cikkely foglalkozik ezzel a kérdéssel. Idézem is a cikkely szövegét: „A reklám tartalmában, vizuális elemeiben, hangzásában, megfogalmazásában, illetve idegen nyelvű elemek alkalmazásával nem kelthet olyan összhatást, amely nem érthető világosan, félreérthető vagy a magyar nyelv szabályait, tisztaságát sérti.”

c) Akkori hozzászólásomban kiemelten foglalkoztam „az idegen, főleg amerikai angol szavak és fordulatok, továbbá nemzetközi keverékszavak” nagyarányú terjedésével, valamint azzal, hogy a számítástechnika, az informatika szakszókincsének angol vagy nemzeti nyelvű volta bizonyos tekintetben – persze csak nagyon áttételesen – a nemzeti öntudat mércéje. Úgy érzem, mindenképpen jeleznem kell, hogy azóta – nem utolsósorban éppen az 1997. június 30-i tanácskozáson elhangzott elnöki tézisek hatására – két örvendetes részeredmény is született. Egyrészt 1999 közepére elkészült az *angol-magyar informatikai szójegyzék*, amelynek remélhetőleg az informatikai nyelv részleges magyarításában is lesz szerepe, másrészt pedig elkészült a *Magyarítandó idegen szavak jegyzéke és helyesírása* munkacímű szakszógyűjtemény. Ez utóbbi tartalmazza az esetleges magyarításra ajánlott idegen szakszavakat, mégpedig egyrészt eredeti írásmódjukkal, másrészt magyar helyesírású alakjukban, továbbá feltünteti a helyettük esetleg már felbukkant magyar megfelelőket. Elkészülte után ez a szógyűjtemény az Akadémia tudományos osztályaira került, hogy a legilletékesebb szakemberek dönthessenek arról, mely idegen szakszavakat érdemes és ajánlatos magyarítani, melyeket nem. Ez a szaktudományi nyelvújítás kicsiben megegyezik azzal a múlt századi nagy, az egész nemzetet átható nyelvújítással, amelynek sok tízezer szavunkat köszönhetjük: szakszavakat is, köznyelvieket is.

Még tovább is sorolhatnám azokat a változásokat, amelyek az utóbbi két évben megkezdődtek vagy akár be is fejeződtek – ezek a változások természetesen nem is annyira a nyelvben, inkább a nyelvvel kapcsolatosan mennek végbe –, de csupán a legfőbbeknek a jelzését tekintettem feladatomnak, s ezt, úgy érzem, teljesítettem is. Azt hiszem, pusztán ezek is kellőképpen indokolják, hogy noha hozzászólásomnak eredetileg *Anyanyelvünkről* volt a tervezett címe, azt most, utólag egy szóval megtoldottam. Ezért áll írásom élén ez a cím: „Anyanyelvünkről, bizakodva”!

POMOGÁTS BÉLA

Nyelvújítás az ezredfordulón

„Csak annyit mondok, hogy aki anyanyelvét nem ismeri tüzetesen, az egy nyelvet se bírhat, az holta napjáig szellemi vakarcs, lelki nyomorék marad, ízetlen, tartalmatlan és kedélytelen, s ha mégannyi nyelven is gagyog, minden nyelven csak légüres általánosságot mond.”

Kosztolányi Dezső

Sok-sok évszázados története során a magyar nyelv többször is veszélybe került. A török hódoltság idején, midőn a Kárpát-medencét nagyjából nyolcvan százalékban kitöltő magyar népesség igen nagy része esett a pusztítás áldozatául. Vagy a Rákóczi Ferenc nevéhez fűződő függetlenségi háború után, midőn a háborús veszteségek, valamint a háború végén fellépő (még a cselekményeknél is gyilkosabb) pestisjárvány okozta pusztítás, illetve a nagyarányú külföldi betelepítés nagyjából negyven százalékra szorította vissza a magyarság országos számarányát. Ugyancsak jelentékeny veszteséget okoztak a 20. századi háborúk, valamint a trianoni szerződés következményei: a repatriálások, kivándorlások, az erőszakos asszimilációra törekvő politika. Mindez csupán e században mintegy kétmillió fővel apasztotta a magyarság számát a Kárpát-medencében.

Következésképp ismét csökkent a magyarság közép-európai számaránya, és a magyar nyelv a térségben erősen visszaszorult. 1918-tól máig, azaz nyolcvan esztendő leforgása alatt a románok és a szlovákok lélekszáma több mint kétszeresére nőtt, miközben a magyarság lélekszáma kevesebb, mint egyharmadával emelkedett. Ha a magyar anyanyelvűek száma ugyanolyan mértékben növekedett volna, mint a szomszédoké (az utódállamok többségi nemzeteié), akkor most legalább huszonkét millió magyarnak kellene lennie a közép-európai régióban, és ez egyértelmű magyar többséget jelentene a Kárpát-medencében.

A magyarság jelenlegi, nagyjából 13 és fél milliós lélekszámával (10 millió Magyarországon, közel kétmillió Romániában, 600 ezer Szlovákiában, 200 ezer Kárpátalján, 300 ezer a Vajdaságban és együttesen vagy 100 ezer Ausztriában, Szlovéniában és Horvátországban) még így is a Kárpát-medence

lakosságának többségét teszi ki: néhány tized százalékkal a népesség 50 százaléka fölött. Ez a többség azonban igen törekeny, és gyorsan fogyatkozik: az ezredforduló után számarányuk már az 50 százalék alá kerül.

A magyar nyelv mindezek ellenére sem tartozik a világ „kis nyelvei” közé. 1999-ben jelent meg Fodor István főszerkesztésével az Európában is ritkaságnak számító *A világ nyelvei* c. kötet, amely szerint* a Földön nagyjából 6000 nyelvet beszélnek, ezek között 12 olyan nyelv található, amely több mint százmillió ember anyanyelve (sorrendben: a kínai, a hindi, az angol, a spanyol, az arab, az orosz, a bengáli, a portugál, az indonéz, a japán, a német és a francia), további tizenhárom nyelvet 50 és 100 millió közötti népesség beszél (vietnami, koreai, jávai, pandzsábi, telugu, olasz, török, tamil, thai, maráthi, ukrán, lengyel, szuahéli).

A magyar nyelv ebben a rangsorban az igen megtisztelő negyvenötödik helyet foglalja el, előtte olyan nyelvek szerepelnek, mint a filippíno, a burmai, az üzbég, a kurd, a malayalam, a holland, a perzsa, a román, utána pedig olyanok, mint a cseh, a szlovák, a szerb, a horvát, a svéd, a dán, a finn, az újjörög, a bolgár és így tovább. A magyar nyelv ezek szerint Európában (az orosz, a német, az angol, a francia, az olasz, az ukrán, a spanyol, a lengyel, a román és a holland után) a tizenegyedik, és több mint húsz nyelvet előz meg az európai nyelvek rangsorában. A nagyvilágon pedig ezerszámra élnek nyelvek, amelyeket a magyarnál kevesebb (jóval kevesebb) ember beszél.

Nyelvünk még sincs teljes biztonságban, és ha a tapasztalt vagy éppen lehetséges veszélyeket számításba kívánjuk venni, külön-külön kell vizsgálat tárgyává tenni a magyar anyanyelvűek három nagy (földrajzi értelemben is elkülöníthető) csoportját: a magyarországiakat, a Kárpát-medencei magyar kisebbségeket és a nyugat-európai, valamint tengerentúli szétszóródásban élő magyarokat.

Magyarországon a nyolcvanas évek közepe óta (tehát nem csak a rendszerváltozás óta) egy nagyszabású civilizációs átalakulás megy végbe, és ez, mint minden átalakulás, kultúrák, életformák, mentalitásmódok éles ütközésével jár együtt. A széles körben tapasztalható kulturális és mentális konfliktusok természetesen kihatnak a nyelv életére is. Mindennek csak egyik velejárója és következménye az, hogy (miként sokan panaszolják) nyelvünket kezdik ellepni az idegen szavak: a kereskedelmi elnevezésekben, a reklámokban, az elektronikus civilizáció eszközeinek használata során, sőt a rádió és a televízió műsoraiban. A jelenség nem merőben új, nagy civilizációs változások idején rendre bekövetkezik; így történt ez a 18. század végén, a 19. század elején is, midőn hazánkban megindultak a gazdasági átalakulás: a polgárosodás folyamatai.

* A részletes adatsor a tanulmány végén megtalálható.

Az idegen szavak és kifejezések befogadására szükség van, de inkább csak akkor, ha valamely új fogalom, jelenség vagy eszköz megnevezésére nem áll rendelkezésünkre magyar szó, avagy ilyent nem tudunk némi nyelvújító leleménnyel létrehozni. Ezért kétségtelenül szükség lenne egy új nyelvújító mozgalomra, akárcsak Kazinczy idején. A nyelvújítás, mint nagyszabású kulturális kezdeményezés, mi több: mozgalom, mindig akkor válik időszerűvé, amikor a civilizációs fejlődés, a polgárosodás lendületet kap és előretör. Így történt ez a 19. század első harmadában, *Kazinczy Ferenc* nyelvújító mozgalma idején, így történt a múlt század végén, amikor a *Szarvas Gábor* által alapított és szerkesztett *Magyar Nyelvőr* című folyóirat volt az anyanyelv védelméért folytatott szellemi erőfeszítések műhelye, és így történt ez a harmincas években is, amikor *Kosztolányi Dezső* lett a nyelvművelés apostola, következetes szorgalommal gyomlálva az élőbeszédből a felesleges idegen szavakat. De a mi korunkban is folyt szívós és fáradhatatlan nyelvművelő munka a nemrég eltávozott *Lőrincze Lajos* jóvoltából, aki évtizedeken át dolgozott azért, hogy a beszélt nyelv minél magyarosabb legyen.

Ma is nyelvművelő mozgalomra volna szükség, minthogy az idegen szavak és kifejezések már-már elöntik nyelvünket, kivált az üzleti életben, a cégtáblákon, az utcai feliratokon, ugyanakkor a rádió, a televízió és a közélet (például a naponta közvetített országgyűlési beszédek és viták) maga is sokat ront a társadalom nyelvérzékén: nemcsak felesleges idegen szavakkal, hanem rossz mondatfűzéssel, helytelen hangsúlyozással is kártékony mintát teremtve, mint ahogy a helyes mintát valamikor a színházi beszéd teremtette meg. Ennek a nyelvújító mozgalomnak a létrehozását és magát a *nyelv védelmét azonban nem lehet egy ún. „nyelvtörvényre” bízni* kivált nem olyan rendőri eszközökkel fellépő „nyelvtörvényre”, amelyet északi szomszédaink parlamentje hozott. Egy ilyen nyelvtörvény ugyanis nem a nyelv tisztaságát védi, hanem az emberek zaklatásának antidemokratikus eszköze.

A magyar nyelvet, mint legnagyobb nemzeti örökségünket és szellemi értékünket, valóban óvni és védeni kell. Ezt azonban nem törvényi úton, nem büntetőrendelkezőkkel (idegen szóval: szankciókkal) kell elérni, hanem részben a rendelkezésünkre álló korábbi minisztériumi rendeletekkel, amelyek a kereskedelmi feliratok magyarnyelvűségét kívánják meg, főként pedig egy olyan „nyelvújító” és nyelvszépítő mozgalommal, amely az iskoláktól a tudományos műhelyekig, az egyházaktól a közvélemény- és nyelvformáló médiumokig áthatja a társadalom egész életét.

A második nagy kört, amelyben nyelvünk védelemre szorul, a kisebbségi létben élő, nagyjából három és fél millió Kárpát-medencei magyar alkotja. Közismert, hogy az ő anyanyelvi jogaik és nyelvhasználatuk ma is bizonytalan helyzetben van, és a föléjük növekvő államhatalom általában nem ismer el, vagy csak részlegesen ismeri el azokat az elemi emberi és közösségi jogokat, amelyek az anyanyelvi iskoláztatást, az anyanyelvi kultúra megtartását és

fejlesztését, illetve az anyanyelvnek a közéletben (a közigazgatásban, a jogszolgáltatásban, a politikában) történő szabad használatát lehetővé teszik.

Ezek a jogok az európai országok nagy részében: a nyugati világban már széles körben elismertek és érvényesíthetők. A spanyolországi katalánok, a finnországi svédek és a dél-tiroli (olaszországi) németek széles körű kulturális és területi autonómia birtokában fejleszthetik kultúrájukat, őrizhetik meg nemzeti identitásukat, de kulturális autonómiája van a dániai és belgiumi németeknek, az ausztriai szlovénoknak, sőt újabban a hagyományosan asszimilációs politikát folytató francia állam keretében élő korzikai olaszoknak is. Nem egy országban kisebbségi egyetemek is működnek, így igazán figyelemre méltó az, hogy Finnországban (Turku, svéd nevén Abo városában) létezik önálló svéd egyetem, noha az ország népességének csak 6,4 százaléka tartozik a svéd kisebbséghez.

A Kárpát-medencében élő magyarok helyzete ebben a tekintetben nem felel meg az európai normáknak: a Trianon óta eltelt nyolcvan esztendő alatt valójában mindig nyelvi háború folyt ellenük. Erről a nyelvi háborúról és elnyomásról 1930-ban *Kosztolányi Dezső* a következőképpen beszélt: „Egyelőre még derengeni se látjuk azt a várva várt szellemet, mely csak annyira is egybefogná az emberiséget, mint a középkor vagy a reneszánsz. Nem látjuk azt az új világot sem, mely a háború véréből és romjaiból keletkeznék. Csak újabb vért és újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hírlapok elkobzását, színészek kibotozását, a lelkiismereti és gondolati szabadság ellen való újabb és újabb merényletet.”

A kisebbségi sorsba taszított magyarság ellen viselt nyelvháborúnak szüntelenül változtak a taktikai módszerei, voltak időszakok, midőn az anyanyelv használata biztosabb jogokra épült, például Romániában 1945 és 1947 között, vagy a jugoszláviai Vajdaságban a tartomány autonómiája idején, és voltak időszakok, midőn a kisebbségi magyarság szinte teljesen meg volt fosztva nyelvi jogaitól, így Csehszlovákiában a második világháború után, vagy Romániában a Ceaușescu-féle zsarnokság utolsó évtizedében. Jelenleg Romániában a korábbiakhoz képest szabadabban, Szlovákiában (az 1998. évi választásokig) az etnokratikus kormánypolitika következtében csak erős korlátok között érvényesülhetnek a magyarság nyelvi jogai.

A kisebbségi jogokat, közelebbről a kisebbségi anyanyelv-használati jogokat valójában egy többszintű rendszerben képzelhetjük el, ez a rendszer a minimális jogérvényesítés igen alacsony szintje és az európai jogelveknek megfelelő kollektív autonómiák magas szintje között több lépcsőt is mutat. Az első és leginkább kezdetleges anyanyelvhasználatot a családi (rokonsági) nyelvhasználat jelenti: ezt még a legelvakultabb és legembertelenebb etnokratikus parancsuralmak is csak ritkán szokták megakadályozni. Az otthoni, családi nyelvhasználat a legszentebb emberi jogok közé tartozik, és a család emberi joga eldönteni, hogy otthon milyen nyelven beszél. Ez a családi nyelv-

használati jog azonban a legkevésbé sem azonos az anyanyelv használatához fűződő joggal, minthogy a családban csupán a nyelv egy szűkebb köre érvényesülhet, és megfelelő műveltség nélkül az anyanyelv elsatnyul, úgynevezett „konyhanyelvvé” válik. Ez a magyar nyelv sorsa azokban a szórványközösségekben, amelyeket román, szlovák, szerb vagy ukrán környezet vesz körül.

A családi nyelvhasználati szintnél valamivel többet tesz lehetővé a szomszédsági, egyházi, községi anyanyelvhasználat joga, midőn a lakóközvetben, a kisközösségekben és az egyházi szolgálatban teljes körűen használható a kisebbségi nyelv. Természetesen ez a nyelvhasználati szint is erősebb korlátozást jelent, minthogy a társadalmi nyilvánosság legtöbb fórumát elzárja a kisebbségi közösség elől. Általában ezt a nyelvhasználatot is engedélyezni szokták az etnokratikus rendszerek, habár itt már lehet erősebb megszorításokkal találkozni, például a moldvai csángók körében, akik számára az egyházi életben nem teszik lehetővé a magyar nyelv használatát. (Hasonló, de kudarcba fulladt törekvéseket lehetett tapasztalni az 1998-as választások előtt a nacionalista pozsonyi szlovák kormány részéről is!)

Az anyanyelvhasználat harmadik (középső) szintjén a kisebbségi kultúra, mindenekelőtt a kisebbségi irodalom intézményrendszere helyezkedik el. Ezen a szinten az elmúlt, közel nyolc évtizedben már erősebb korlátozások voltak tapasztalhatók. A kisebbségi irodalom, újságírás és néhány „nemzeti” tudomány (irodalomtörténet-írás, néprajz) nyelvhasználati jogai általában megengedettek, a tudományos, művészeti és közművelődési egyesületek alakításának joga azonban sokszor korlátozott, így a kommunista évtizedekben szinte egyáltalán nem tudott érvényesülni, minthogy a gyülekezési jog teljes mértékben ki volt szolgáltatva az állampárt és a titkosrendőrség akaratának. Maga a kisebbségi kultúra is csak ritkán kapott (és kap) központi költségvetési támogatást, illetve a központi kormányzat (mint Szlovákiában és Jugoszláviában, a legutóbbi időkig pedig Romániában) általában arra törekszik, hogy a kisebbségi kultúrát peremhelyzetbe kényszerítse és „szubkultúrává” tegye.

A nyelvi jogok következő szintjén a *kisebbségi oktatási rendszer* helyezkedik el, mégpedig teljes körűen: az óvodától az egyetemig. Ez a rendszer mindenütt, ahol magyar kisebbségi közösségek élnek, csak töredékesen létezik és működik. Minden egyes szomszédos országban akadályokat gördítenek az oktatási rendszer teljes kiépülése elé, a magyar tankötelesek bizonyos százaléka (ez lehet 30%-tól 60%-ig) nem anyanyelvű iskolában végzi tanulmányait, és a főiskolai szintű képzésnek csupán néhány töredékes változata (lelkész-képzés, újságíró- és tanárképzés) jöhetett létre. Kisebbségi egyetem pedig sehol sem létezik. Romániában is csak 1945 és 1959 között működhetett a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem, és most van szó arról, hogy ez az egyetem esetleg újrakezdheti munkáját. Holott a kisebbségi nyelvű egyetemi képzés Európában (a szlovák és a román propaganda állításával ellentétben!) egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé: Spanyolországban léteznek kata-

lán tannyelvű egyetemek és mint már említettem, Finnországban létezik svéd nyelvű egyetem, emellett a két világháború közötti polgári Csehszlovákiában is működött német nyelvű egyetem, és széles körben működtek német nyelvű főiskolák.

Végül a nyelvi jogok használatának következő szintjét a *közéleti-politikai nyilvánosság* jelenti: az anyanyelv szabad használata a közéletben, a közigazgatásban és a jogszolgáltatásban. Ennek a közéleti-politikai nyelvhasználatnak a személyi, illetve területi autonómia ad teljes keretet és lehetőséget, erre a kisebbségi autonómiára törekszenek a Kárpát-medencei kisebbségi magyar közösségek politikai és érdekvédelmi szervezetei. A kisebbségi autonómia eszméje és gyakorlata ugyancsak az európai jogelvekből következik: a spanyolországi katalán, az észak-olaszországi osztrák, a belgiumi és dániai német, a finnországi svéd önkormányzatok igen jó mintát és ösztönző példát adhatnak a közép-európai magyar és nem magyar autonómiatörekvések számára is.

Ha az imént vázolt nyelvhasználati rendszer „szintjeit” egyféle fokozatosságot érvényesítő jogi „skálának” tekintjük, megállapíthatjuk, hogy az 1989 után kialakult új közép-európai demokráciák még jócskán elmaradnak a jogérvényesítés európai normái mögött. Vannak országok, amelyek ma talán jobb helyezést kaphatnak. Ilyen Szlovénia, amely talán a legtöbbet adta a maga kisebbségi polgárainak (legalábbis az őshonos magyaroknak és olaszoknak), Horvátország, amely a balkáni háború lezárása után számottevő kisebbségi nyelvi jogokat helyez kilátásba, elsősorban a szerbek számára, és Románia, amely az Iliescu-rendszer (és különösen a Ceaușescu-féle rémuralom) gyakorlatához képest jóval liberálisabb kisebbségpolitikát kíván folytatni. Igazi kisebbségi autonómiák kialakításáról azonban a Constantinescu vezette Romániában sincs szó. Más országok, így Szlovákia és Jugoszlávia viszont szűkítették a korábbi kisebbségi nyelvhasználati jogokat, és különösen a pozsonyi kormány tartott korábban ott, hogy igen radikálisan felszámolja a magyar kisebbség anyanyelvhasználatát, és az előbbieken leírt „ötfokú skála” második fokozatán helyezkedjék el, amely már igen radikális etnokratikus diktatúrát jelent.

Az utóbbi esztendőök demokratikus változásai ilyen módon nem hoztak igazi áttörést és megnyugató eredményeket a közép-európai régió nemzeti kisebbségei (és közöttük a három és fél millió magyar) számára. Ennek ellenére vannak biztató jelek is, így mindenekelőtt az európai integráció szinte minden országban megmutatkozó igénye, emellett a határok menti kisrégiók gazdasági integrációjának kétségtelenül előre haladó folyamata. Közép-Európa történetének soron következő nagy feladata valószínűleg az lesz, hogy mindehhez le kell bontani az etnokratikus államrendszereket, és meg kell erősíteni az európai integrációs fejlődést.

Végül a magyar nyelv harmadik nagy köre a nemrég még emigrációban élő magyar közösségeket fogja át. Ennek a szóránymagyarságnak a közösségei-

ben is nagyjából 1–1,2 millió ember él, és erősen túlzottak azok a vélemények, amelyek szerint csupán az Egyesült Államokban 1,7 millió magyarral lehet számolni, a valóságban ennek a számnak jóval kevesebb, mint a fele (600–700 ezer) lehet a hiteles adat. A magyar származású amerikaiak száma valóban igen magas, ebben a tekintetben az 1,7 milliós adat valószínűnek tetszik, ezeknek nagy része azonban már egyáltalán nem beszéli őseinek nyelvét, és nem érez közösséget a magyar kultúrával.

A nyugati világ magyarsága, és erre most már számítani kell, lassan elveszíti anyanyelvét: a második emigrációs nemzedék már csak törve, a harmadik pedig már egyáltalán nem beszél magyarul. Éppen ezért az ő körükben nem nyelvvédelemre van szükség, hanem a *magyarsághoz való tartozás érzésének* vagy a *származás tudatának a fenntartására*, amely mára elsősorban nem nyelvépoló erőfeszítéseket, hanem kulturális munkát kíván. Vagyis fel kell kelteni, meg kell erősíteni a nyugati világban élő fiatal magyar nemzedékek érdeklődését a magyar zene, a néptánc, a művészet és népművészet, az elődök szülőhazája iránt. Mindez a nyugati magyarság körében új kulturális stratégiát követel.

A magyar nyelv most, az ezredforduló változó és sok tekintetben neuraszténiás világában, valóban védelemre, következképp okos, tervszerű védelmi intézkedésekre szorul. Ezeket az intézkedéseket társadalmi konszenzusra kell építeni, nem szabad elhamarkodni, és főként *nem szabad pártpolitikai érdekeknek alárendelni*. Egyszer össze kellene ülnie azoknak – nyelvtudósoknak, közéleti személyiségeknek, íróknak, újságíróknak, egyesületi vezetőknek –, akik felelősek a magyar nyelv jövője és sorsa iránt. Ők kezdeményezhetik azt az új „nyelvújítást”, amelynek nem kevesebb felelősséggel, leleményességgel és hatékonysággal kell érvényesülnie, mint ama réginek, amelynek Kazinczy volt a vezére és mestere. Az „új magyar nyelvújításnak” mindazonáltal a magyar nyelvi öntudat, vagyis a nemzeti identitástudat megerősítése az alapvető feltétele. Igaza van Kosztolányinak, aki 1932-ben *Pár szó a nyelvújításhoz* című írásában a következőket jegyezte le: „A nyelvet, mely eleven, folyton változó és fejlődő folyamat, sohasem lehet véglegesen »rendbe hozni«, kisöpörni és fényesre kefélni, de annyit igenis elérhetünk, hogy az öntudat résen álljon és csöndben, rejtetten munkálkodjék.” Ezt a rejtett lelki munkálkodást kell megalapoznunk okosan és szívósan most: a ránk köszöntő ezredfordulón.

A VILÁG NYELVEI A BESZÉLŐK SZÁMA SZERINT (5 millió beszélő fölött)

Sor- szám	Nyelv	Fő (millió)	Sor- szám	Nyelv	Fő (millió)
1.	kínai	1000	55.	belorusz	12
2.	hindi	457	56.	oromo (Etiópia)	12
3.	angol	350	57.	szebuano (Fülöp-szigetek)	12
4.	spanyol	337	58.	görög	11
5.	arab	300	59.	nepáli	11
6.	orosz	234,5	60.	malgas (Madagaszkár)	11
7.	bengáli	200	61.	kazak	11
8.	portugál (Brazíliában is)	160	62.	dari (Afganisztán)	10,7
9.	maláj, indonéz	152	63.	szindhi (India)	10
10.	japán	121	64.	sona (Zimbabwe)	10
11.	német	100	65.	albán	10
12.	francia	100	66.	rundi, kinyarvanda (Afrika)	9,5
13.	vietnami	80	67.	asszámi (India)	9
14.	koreai	75	68.	bolgár	9
15.	jávai	75	69.	madurai (Indonézia)	9
16.	pandzsábi (India)	70	70.	kecsua (Dél-Amerika)	9
17.	telugu (India)	65	71.	svéd	8
18.	olasz	57	72.	miao-jao (Kína)	8
19.	török	56	73.	ilokano (Fülöp-szigetek)	8
20.	tamil (India)	55	74.	kikongo (Afrika)	8
21.	thai	55	75.	ujgur (Kína)	7,9
22.	maráthi (India)	52	76.	tatár	7,5
23.	ukrán	50	77.	afgán	7,5
24.	lengyel	50	78.	katalán (Spanyolország)	7
25.	szuahéli (Afrika)	50	79.	khmer (Kambodzsa)	7
26.	filippino (nyelvújítás előtt tagalog, Fülöp-szigetek)	45	80.	zulu (Afrika)	7
27.	urdu (Pakisztán)	38	81.	haiti kreol	7
28.	burmai	37	82.	chattisgarhi (India)	6,7
29.	kannada (India)	35	83.	szomáli (Afrika)	6,5
30.	gudzsaráti (India)	33	84.	szlovák	6,5
31.	perzsa	33	85.	manding (Afrika)	6
32.	hausza (Afrika)	30	86.	minangkabau-maláj (Indonézia)	6
33.	malajálám (India)	28	87.	hiligaynon (Fülöp-szigetek)	6
34.	orija (India)	25	88.	örmény	6
35.	szundai (Jáva)	25	89.	tibeti	6
36.	afrikaans (Dél-Afrika)	25	90.	makua (Afrika)	6
37.	román	22	91.	luba (Afrika)	6
38.	üzbég	20,1	92.	makua (Afrika)	6
39.	holland (az egykori gyarmatokon is)	20	93.	tádzsik	6
40.	kurd	20	94.	héber	5,7
41.	akan (Afrika)	19,5	95.	yi (Kína)	5,5
42.	yoruba (Afrika)	18,5	96.	beludzs (Pakisztán, Irán, Afganisztán)	5,5
43.	azeri (Azerbajdzsán, Irán)	18,4	97.	kikuju (Afrika)	5,5
44.	amhara (Etiópia)	18	98.	szoto (Afrika)	5
45.	magyar	15	99.	dán	5
46.	csuang	15	100.	finn	5
47.	ful (Afrika)	15	101.	norvég	5
48.	sirai, multani (Pakisztán, India)	15	102.	cseva (Afrika)	5
49.	ibo (Afrika)	14	103.	eve (Afrika)	5
50.	berber (Észak-Afrika)	13	104.	grúz	5
51.	lao (Laosz, Thaiföld)	13	105.	kituba (Afrika)	5
52.	cseh	12,6	106.	szantáli (India)	5
53.	szingaléz	12	107.	szilhetti (Banglades)	5
54.	szerb és horvát	12	Forrás: A világ nyelvei. Főszerk.: Fodor István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.		

PUSZTAI FERENC

Magyarul és magyarul

A cím talán csattanóbb és harsogóbb az ide illőnél. Rögvest tisztáznom kell tehát címválasztásom motivációját, szándékát. A magyar nyelv állapotára, távlatára és a teendőinkre vonatkozó kérdésre adható válaszat azért tudom ezzel a két kulcsszóval hitelesen érzékeltetni, mert nemcsak reményem, hanem meggyőződése is, hogy a magyar nyelv az ezredforduló után is alkalmas (tehát folytonosan alkalmassá tehető) lesz a magyarság kommunikációs igényeinek betöltésére. Megvan és fenntartható tehát az esély arra, hogy magyarul világosan, szabatosan szóljunk, írjunk, cseréljünk gondolatot a változó világról, az ismeretek kavargóan táguló univerzumáról.

Ez az álláspont csak szembesíthető, de felfogásomban nem szembesülő a magyarságnak azzal az alapvető érdekével, hogy a világ egészével, más országokkal, kultúrákkal is élő kommunikációs kapcsolatban legyen, hogy ezt a kapcsolatot elevenen tartó (világ)nyelvek ismeretével kellően felvértezze magát. A kulcsszavak mögött meghúzódó kulcskérdés tehát nem az (legalábbis számomra), hogy a magyar vagy ne a magyar legyen a magyarság számára a nyelv. Más szavakkal, érdesebb érzékletességgel mondván, nem az a kérdés, hogy anyanyelvünket az egykori latin apanyelv után most új apanyelvre cseréljük – akár csak meghatározott élet- és beszédhelyzetekben. De kérdés mindenképpen a magyar nyelv viszonya más nyelvekhez, mindenekelőtt a mai világ világnyelvéhez, az angolhoz.

Anyanyelvünk távlatai

Mostanáig magam is osztottam a magyar nyelvészek közkeletű vélekedését, miszerint „Magyarországon (!) ma nyelvpolitikai, tehát státustervezési kérdés egyedül leginkább a cigányság nyelvi helyzetével összefüggésben merül fel”.¹ Ujabban szembesülünk azonban olyan nyelvtervezési elképzelésekkel, amelyek bizony a magyarországi magyarság magyar nyelvének a helyzetét is közvetlenül érintik, mert pozícióváltoztatását vetítik elénk.

Nyíri Kristóf, a „magyar virtuális egyetemi rendszer perspektíváin gondolkozva”, az oktatás nyelvéről ezt írja: „Az egyetemi tanulmányaikat éppen

megkezdők esetében ez a nyelv nyilván a magyar; magasabb [!] szinteken viszont, alighanem, egyfajta világ-angol, gazdag technikai szókinccsel, ám kevés idiómával. A globális gazdaság és a globális számítógép-hálózat meghatározó nyelve a helyi sajátosságaitól megfosztott angol, melyet könnyebb megtanulni és használni, mint a brit vagy amerikai irodalmi angolt, illetve annak valamely telivér beszélt változatát. [...] Miközben a beszélt – sőt írott – magyar egyre inkább a világ-angol hatása alá kerül, és használói által egyre felszínebbre értett keveréknyelvvé válik, a világ-angol elsajátítására a lakosság szélesebb köreiben nem kerül sor. Tört angol és keverék magyar egymást feltételezik; anyanyelvünk nem azáltal zagyválódik, hogy túl jól, hanem azáltal, hogy túl rosszul beszélünk angolul. Megfontolandó részletkérdések: nagyjából milyen életkorra lesz jellemző az egyetemi tanulmányok megkezdése? Számíthatunk-e a mostaninál *fiatalabb* [a szerző kiemelése] kezdő egyetemistákra? Amennyiben igen: nem lehetséges-e, hogy az irodalmi magyart lassanként regionális nyelvjárások fogják helyettesíteni? Vagy éppenséggel a magyar irodalmi nyelv modernizálását kell helyénvaló célként kitűznünk – a magyar szókincsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítását, megteremtve ezzel azt a lehetőséget, hogy a felsőfokú tanulmányok során az angol csak számottevően magasabb szinteken legyen elengedhetetlen – s megteremtve az olyan innovatív tudományos miliók kialakulásának lehetőségét, amelyekben a *magyar legalább mint második munkanyelv* [a kiemelés tőlem – P. F.] szerepet játszhatna?² A kép – és a tét – teljesebbé tétele érdekében a hosszú idézetet meg kell még toldanom az előzményével, Nyíri Kristóf 1977 nyarán adott interjújának egy részletével: „Úgy gondolom, hamarosan világszerte kétnyelvűvé válnak az emberek – a kvalifikált munkaerő mindenképpen. A nemzetközi angol – mondhatnánk: egy internet-angol – lesz az emberek munkanyelve. Az anyanyelvük pedig föltehetően újra közelíteni fog a tájnyelvhez, mert nem lesz szükség arra, hogy nagy területeket integráljon, mint a múlt században. Tehát az anyanyelv közelebb esik majd a családnyelvhez.”³

Anyanyelvi távlatunk, anyanyelvi teendőink szempontjából kétségtelenül szétágaznak az utak aszerint, hogy arra készülünk-, készítünk-e fel, hogy „az irodalmi magyart lassanként regionális nyelvjárások fogják helyettesíteni”, vagy arra – mint jómagam is –, hogy „a magyar irodalmi nyelv modernizálását [...] helyénvaló célként kitűznünk”. Nyíri Kristóf megfogalmazásában különösen feltűnik, s ellenérvként hat a nyelvi és képzettségi színvonal szintkülönbsége. A kvalifikált, magasabb (egyetemi) fokon képzett munkaerő munkanyelve főként a kevés idiómájú, nem irodalmi angol (világ-angol ~ nemzetközi angol ~ internet-angol) és „legalább mint második munkanyelv” a családnyelvhez, tájnyelvhez közelítő (az igényesebb, szellemi stb. munkára nem alkalmas, illetve nem alkalmazott) magyar anyanyelv szolgálna. Mekkora hát az efféle munkanyelvekkel, „kéziszerszám-nyelvekkel” elvégezhető munkának a tulaj-

donképpen a kvalifikációs szintje? Az idiómáknak milyen (fogalom)köre esne ki a rostán? Más oldalról nézve a problémára pedig: mekkora a (kíváncsi) nagysága a kvalifikált munkaerőnek ebben a társadalmi-gazdasági szerkezetben? Milyen státusú lenne, milyen státusú lehet a *nem* kvalifikált munkaerőjük munkanyelve vagy egyáltalán az anyanyelve? Háztáji, család-anyanyelv?

Szülessen bármilyen válasz ezekre a kérdésekre a vitákban és a valóságban, három következtetés máris markánsan kirajzolódik: 1. a magyar nyelvet anyanyelvi, köznyelvi vagy akár elképzelt „munkanyelvi” szerepében csak folytonos modernizálással, állandó megújítással lehet bármelyik feladatára alkalmassá tenni; 2. igényes, magasan kvalifikált munkát hatékonyan csak igényes, gazdagon árnyalt (munka)nyelvvel lehet végezni; 3. a kornak megfelelő szintű nyelv nemcsak a munka, a termelékenység hatékonyságának feltétele, hanem a társadalmi kohézióknak is, tehát társadalmi léptékű kiterjedtsége, általános birtoklása társadalmi érdek.

Nyelvi többközpontúság

Az egész magyar nyelvközösséget érintő státustervezési kérdés, a határon túli magyar nyelvi változatoknak a magyarországihoz, a köznyelvhez (a sztenderdhez) való viszonya, a magyar nyelv többközpontúságának⁴ elméleti és gyakorlati problémája a közelmúlt nyelvészeti vitáinak legismertebb területe.⁵ Semmi túlzás nincs Tolcsvai Nagy Gábor megállapításában: „Talán ez a legfontosabb kérdés ma a magyar nyelvközösség [!] jövőjét illetően.”⁶ A vitát ismerők azt is tapasztalhatják, hogy a polémia egészét is jellemzi az, amit Deme László egyik vitapartneréről mondott: „nem mindig látni tisztán: megértően elutasító vagy elutasítva megértő”⁷ egy-egy véleménynyilvánítás. Ez a jellegzetesség a probléma sokszálúságát és érzékenységéhez illő kezelésmódját egyaránt megvilágítja.

A számos (elméleti, nyelvtörténeti, nyelvművelési, nyelvészeti) kérdést felvető vitasorozatból teendőink, feladataink számbavétele szempontjából elsősorban azt tartom kiemelőnek, hogy a vita folytatódik és folytatandó, de elérkezett a higgadt számbavétel ideje is. Az ügy jelentősége miatt mindenképpen el kell kerülnünk ugyanis azt, hogy hosszú viták árnyéka boruljon rá: a körben forgásé, a filologizáló riposztózásé, a személyeskedő párbajozásé. Egyszerűbben mondva: nehogy a fától ne lássuk az erdőt. Ennek a szerteágazó, sokszereplős vitának a tanulmányozásakor tudniillik olykor már az az érzés alakulhat ki bennünk, hogy az elméleti csatározástól, sőt néha a csatározásban nem látszik kellően a matéria; s főként nem látszik világosan a hivatkozott nyelvi jelenségek nagyságrendje, aránya. Magam is szorgalmaztam például, hogy értelmező szótáraink a jövőben a teljes magyar nyelvterület léptékében készüljenek el;⁸ de akkor, az egri nyelvészkongresszuson még sor-

rendi feltételként azt javasoltam, hogy *előbb* fel kell mérni az erdélyi, kárpát-aljai, szlovákiai, vajdasági stb. (városi) köznyelvet. E tekintetben később megváltoztattam a véleményem, s egyetértettem azzal, hogy a *Magyar értelmező kéziszótár* átdolgozásába már vegyük fel (legalább mutatóanyagként, mintegy ösztönzésül) a határon túli magyar nyelvváltozatok regionális lexikai, jelentésbeli sajátosságait. Álláspontom megváltoztatását a szótár kéziratának készítése során nem kellett megbánnom, de a lényegét illetően változatlan a véleményem: alapos, bőséges, elemző anyaggyűjtésre van szükség. (A megkezdett, rendkívül tanulságos szlovákiai munkálatok már módszertanilag is biztató mintaként hasznosíthatók.)

A határon túli magyar közösségek nyelvi helyzete nemcsak azért státuszszervezési, nyelvpolitikai kérdés, mert „határozott nyelvpolitikai konfliktusba kerültek szinte mindegyik utódállamban”⁹ külön-külön; hanem azért is, mert státuszuk az egész magyar nyelvközösséget érinti, minthogy helyzetük, „az egész (magyar) nyelvközösségnek az egyes nyelvváltozatokhoz, illetve főleg a sztenderdhez való viszonyában”¹⁰ is értelmezendő. Státuskérdése ez tehát nemcsak a határon túli magyarságnak, hanem a magyarság egészének, így a magyarországinak is.

A többközpontúság körül folyó vitákat mielőbb meg kell szabadítanunk a bélyegző szavaktól, az egymás mellett el-elcsúszó kategóriáktól, a csúsztatott kategóriaértelmezésektől. Tudománytörténeti tapasztalatok szerint efféle fölforrósodott légkörben célszerű egyszerű, elhomályosodott alapkérdéseket feltenni. Csupán illusztrációnak szánva, például ezt a kérdéssort: megszűntek-e, eltűntek-e azok az okok, amelyek a köznyelv, a sztenderd változat kialakulásához vezettek? Mi volt annyira fontos érdek, hogy a sztenderdizálódás minden nehézség, késleltető körülmény ellenére nálunk is végbement? Véletlen-e, hogy a köznyelvnek nemcsak a kiformalódását, de egész történetét tudatos alakító szándék, tevékenység kíséri? Ma, a szétkülönülő tendenciák, elkülönítő hatások közegében és idején kevésbé, vagy éppen hogy még inkább szükség van a változatok fölé boltozódó köznyelvre?

Különösen szükséges a világos beszéd a köznyelvi és a nem köznyelvi (a regionális) sztenderdek azonos és különböző vonásairól szólva. Abban nincs különbség, hogy a több központ mindegyike központ, tehát sztenderd. Abban lenne különbség, hogy a felülről adott, művi, valamilyen okból követhetetlen¹¹ köznyelvi normától eltérően a regionális központok nyelvváltozata mentes lenne a műviségtől, a felülről adottságtól stb.? Ez aligha lehetséges. Hiszen szerepük szerint egységesítők ezek is. Mi hát a valódi különbség? A hatókör, az érvényességi (a nyelvhasználati érvényesség) tartomány nagysága, mértéke. A kommunikációs szándék és lehetőség terjedelme. S ha érthető, sőt vitathatatlan okai vannak „a kisebb beszélőközösség hagyománymondásában”¹² élő, a köznyelvtől eltérő változatoknak (régebbi szóval: a [helyi] úzusnak), akkor ugyanúgy érthető, és szerintem vitathatatlan okok állnak a beszélő

közösségek közös hagyománymondásának (hagyományvállalásának) is köszönhető, abban élő változatoknak is. Némi dacossággal azt is kijelenthetem tehát, hogy lényegében vállalom a polemikus vádat, miszerint a strukturalistának (igen így!) nevezett, ún. hagyományos „nézetrendszer középponti kategóriája a teljes beszélő közösség, a nyelvközösség, mindent ahhoz mér, mindent annak rendel alá”.¹³ Sőt, még hozzá is tehetem, hogy addig teljes egy beszélő közösség, amíg összetartozását kifejező, azt fenntartó közös nyelvváltozata is (!) van. Azt a vélekedést ugyanis, miszerint a közös köznyelv a regionális változatokat használókat „igenis zavarba ejtő nyelvváltozat”¹⁴ volna – nem utolsósorban a szigorú elveket érvényesíteni akaró nyers beavatkozások miatt –, többféle módon lehetne ugyan elemezni és vitatni (például a különböző nyelvváltozatok is „zavarba ejthetik” egymást stb.), de a lényegét mindez ellenérvként nem érinti. A köznyelv története, folyamatos változásának története azt bizonyítja, hogy a nyelv mindig is változatos rétegzettségben, nyelvváltozatok rendszereként töltötte be kommunikációs szerepét, és megújulásának, alkalmazkodásának meghatározóan fontos forrásai épp a különböző nyelvi rétegek, a többé-kevésbé elkülönülő nyelvváltozatok voltak. Tehát voltak – vannak és lesznek. Ha a („strukturalista” nyelvműveléssel szemben) magát antropológiainak nevező felfogás „azt nézi, hogy a (kisebb) beszélő közösség számára az adott, hagyományos nyelvváltozat mennyiben jelent önértéket, identitástudatának részét”,¹⁵ akkor az egész magyar nyelvközösségre is ugyanígy kell tekintenie: látni kell és meg kell érteni azt, hogy az egész magyar nyelvközösség számára az adott, hagyományos (hagyományozott) nyelvváltozat (a köznyelv) a magyarság identitástudatának része. Ezért van meghatározóan fontos „önértéke”.

A szaknyelvek és a köznyelv távolodásáról

A magyarországi nyelvhasználatot egyre határozottabban jellemző „szétkülönbözési tendenciák”,¹⁶ a köznyelv és a szókészleteti rétegek, csoportnyelvek közötti növekvő távolságok nyelvléirási, korpusztervezési, -készítési feladatokat éppúgy adnak, mint elméletieket. Az idetartozó nyelvi tények és tendenciák részben a posztmodern irányzat (vagy inkább irányzatok) alkotásaiban, részben a szaknyelvek, különösen az informatika, a számítástechnika körében mutatkoznak meg.

A friss neologizmusok idegen szóként és új, sőt új típusú szóalkotásként egyaránt dokumentálhatók. Az új, illetve termékenyebbé váló szóalkotási módok azért figyelemreméltóak – a távlatok, esélyek szempontjából is –, mert bizonyítják, hogy a „passzív” szóátvételek gyakorisága mellett az aktív szóalkotás, a motiváló késztetés is eleven. Bőséges példaanyagot találunk például máris a szabálykövető és a szabályszegő kreativitásra a szóképzésben;¹⁷ az

elvonással keletkezett nem mellérendelő igei összetételekre vagy a tréfás, gúnyos indítékú szóalkotásra.¹⁸

Művelődés- és technikatörténeti szempontból is kiemelkedik napjaink újdonságaiból az informatika gyorsan terjedő és viharos tempóban változó eszköztára. Az informatika fogalomvilága mindenki számára érzékelhető, illetve sokak számára gondot jelentő gazdag terminológiai változást hozott és hoz magával. Ebben a szókészleti rétegben igazán gyakran találkozunk az angol szavak átvételének, átírásának, helyettesítésének gondjával, kihívásával; a (magyar) szóalkotás, jelentésváltoztatás lehetőségeinek próbáival és nemegyszer maradandónak ígérkező megoldásaival. A közeljövőnek bizonyára továbbra is ez a lexikai kör lesz az egyik legdinamikusabban változó (gyarapodó és rostálódó) nyelvújító–nyelv művelő terepe. Megkülönböztetett figyelmet azonban nemcsak ezért érdemel, hanem azért is, mert az informatikai–számítástechnikai szókészlet beáramlása páratlan eseménye a nyelvtörténetnek is. Aligha tudunk még egy olyan technikatörténeti eseményt megnevezni, amely ilyen dinamikával jelent volna meg a magyar társadalomban, és főként olyat nem, amelynek szókinccse ilyen gyorsan elterjedt volna minden szókészleti rétegben: szaknyelvként éppúgy meggyökeresedett, mint diáknyelvi, bizalmas nyelvhasználati stb. rétegeként. Már is van állandóan megújuló, változó terminológiája, szakszargonja, szlengje, írott és beszélt nyelvi arculata! Lehet, hogy az informatikai forradalom a legnagyobb fordulatot éppen ez utóbbi összefüggésben hozza: változni fog, mert máris változóban van az írott és a beszélt nyelv viszonya. Ma még hol örvendező várakozással tekintünk az új (valójában az írásbeliségből visszakanyarodó) szóbeliségre, a számítógépes levelezésre, az internetes kommunikációra;¹⁹ hol szorongó aggodalommal tekintünk előre, a maradandóan rögzített írásbeliség veszélyeztetettségét, az írás(beliség) elfelejtését vizionálva.²⁰

Az írott nyelvi információknak pontos, helyes, kellően árnyalt megértésében mutatkozó gondok, a funkcionális analfabétizmus riasztó tünetei különböző szaktudományoknak jelölnek ki feladatokat. Nyelvészeknek, nyelvtudományi műhelyeknek (az olvasástanítás tapasztalatainak határozott döntéseket előkészítő, higgadt elemzése mellett) elsősorban a tankönyvi stílus, a nyelvi és a szaknyelvi sajátosságok, alapvető értelmezési problémát okozó jelenségek (terminológiai következetlenségek, szinonimai csapdák stb.) feltárásában, elemző leírásában kell – a szaktudományok képviselőivel együttműködve – részt venniük.

A megnevezési igények és teendők szempontjából természetesen a szaknyelvek, a szaknyelvi változások egész köre kínál feladatokat, támaszt gondokat. Joggal szól erről nyomatékosan Tolcsvai Nagy Gábor, a határon túli magyarság e tekintetben is sajátos helyzetére utalva: „A szakszavak területén minden szocioregionális, és interakciós kötöttségtől független folyamatos alkotómunka szükséges, különös tekintettel az elmúlt két évtized kudarcaira

és a kisebbségi magyar nyelvű szaknyelvi beszéd helyzetére”.²¹ A teendőket átfogóan, reálisan számba vevő, kitűző program a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottságának „A magyar nyelv az informatikai forradalom korában, különös tekintettel szaknyelveinkre” című tervezete,²² amely már megteremtette a lehetőséget a munkálatok megkezdésére.

A szaknyelvek idegen szavainak és kevert nyelvi elemeinek aránya csökkenő tendenciát ugyan nem mutat, de rendkívül biztatóak, bátorítóak azok a kezdeményezések is, amelyek magyartírási javaslatokat kínálnak föl vitára, bővítésre. Ilyen például a *Bynon-glosszárium* néven közzétett angol–magyar, magyar–angol nyelvészeti szakszójegyzék.²³ Bizonyára nem csak személyes véleményemet fogalmazom meg azzal a kívánsággal, hogy bárcsak olvashatnánk egy hasonló ajánlati listát a magyar irodalomelméleti-kritikai szaknyelv művelői tollából, szövegszerkesztőjéből is. Annál is inkább, mert a nyelvi, stílári „szétkülönbözés” már nemcsak a köznyelv és az irodalomtudományi szaknyelv, hanem hovatovább e szaknyelv és a posztmodern (!) irodalom között is tágasra nyílik. Gondoljunk csak arra, hogy micsoda tárháza a nyelvi ötleteknek, újításoknak, tehát az anyanyelvi motivációknak a posztmodern próza és költészet!

*

A jelenben körbepillantót és a jelenből előre tekintőt foglalkoztató nyelvi kérdések, gondok a most érintetteknel természetesen számosabbak. Szándékom azonban nem egyfajta listázás volt, hanem az, hogy a kiválasztott dilemmákról nyíltan szóljak, hogy meglevő gondokról, tisztázandó problémákról magyarán beszéljek. Meggyőződéselem ugyanis, hogy a magyar nyelv jövőjének is az a legbiztosabb támasza, ha a magyar nyelv állandó megújításával, értő használatával bizonyítjuk: magyarul lehet magyarán beszélni, írni. Gondolkodni.²⁴

Jegyzetek

- 1 Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések*, 144. sz. 1998. 67. p.
- 2 Nyíri Kristóf: Globális tanulás és helyi közösségek. *Világosság*, 1998. 11. 8. p.
- 3 Nyíri Kristóf: Információs társadalom. *168 Óra*. 1997. július 1. 26. p.
- 4 Lanstyák István: A magyar nyelv központjai. *Magyar Tudomány*, 1995. 10. pp. 1170–1185.
- 5 Vö. az eddigi vita dokumentumainak gyűjteményét: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- 6 Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések*, 144. sz. 1998. 68. p.
- 7 Deme László: Kétség és remény közt. (Irodalmi Szemle, 1994. I.) In *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris Kiadó, Budapest, 1994/1998. pp. 144–149.
- 8 Pusztai Ferenc: *Leíró lexikográfiánk változó és változatlan feladatai. A lexikológia és a lexikográfia elmélete és módszertana*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 201. szám. Budapest, 38. p.

- 9 Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések*, 144. sz. 1998. 67. p.
- 10 Uo. 68. p.
- 11 Tolcsvai Nagy Gábor: Nyelvárulás és nyelvmentés: kánon vagy diskurzus. *Magyar Nyelvőr*, 1994. 392. p.
- 12 Uo.
- 13 Uo.
- 14 Uo.
- 15 Uo. 391. p.
- 16 Uo. 393. p.
- 17 Ladányi Mária: Szabálykövető és szabályszegő kreativitás a szóképzésben: nem uzuális szavak a beszélt és a költői nyelvben. In *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Szerkesztette Zoltán András. Budapest, 1998. pp. 344–352.
- 18 Pusztai Ferenc: Új szóalkotásaink szóhangulata. In *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Szerkesztette Zoltán András. Budapest, 1998. pp. 468–471.
- 19 Nyíri Kristóf: Információs társadalom. *168 Óra*, 1997. július 1. 26. p.
- 20 Horváth Iván: Öt tárgy és öt mondat. *2000*, 1999. január. 50. p.
- 21 Tolcsvai Nagy Gábor: A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések*, 144. sz. 1998. 68. p.
- 22 Magyar Nyelvőr, 1997. 366. p.
- 23 Theodora Bynon: *Történeti nyelvészet*. Fordította Gherdán Tamás, Számadó Tamás. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. pp. 282–309.
- 24 A korrektúra előtti napokban jelent meg Nyíri Kristóf „A virtuális egyetem felé” című cikke (*Világosság*, 1999. augusztus–szeptember. pp. 123–138.). A fentebb idézettek-től különbözik itt közzétett álláspontja: „Tévesnek látszik azonban az a – korábban e sorok íróját is meg-megkísértő – elgondolás, amely szerint kis nemzetek esetében a nemzeti egyetem gyakorlati jelentősége ma csökkenőben van... vagyis a virtuális egyetem térhódításával fokozatosan fölöslegessé válik a nemzeti nyelvű felsőoktatás” (pp. 131–132.); illetőleg: „nyelvi síkon kettős stratégiának kell megvalósulnia: egyrészt kiemelt céllá kell válnia az angol mint második munkanyelv tanításának; másrészt erőfeszítéseket kell tenni a magyar irodalmi nyelv modernizálására – a magyar szókincsnek az információs társadalom igényei szerinti gazdagítására” (pp. 132–133.). – Ezzel a felfogással (fentebbi álláspontomból, érvelésemből következően) természetesen egyetérték.

KONTRA MIKLÓS

Anyanyelv, diszkrimináció, oktatás*

Amikor a magyar nyelv jelenét vizsgáljuk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vele érintkező nyelveket s a Magyar Köztársaság nem magyar anyanyelvű polgárait sem.

A cigány mint anyanyelv

A hazai lingvicizmusnak minden bizonnyal legdrasztikusabb példája a cigányok egy részének anyanyelvi jogfosztása és az ebből fakadó társadalmi következmények. A *lingvicizmus* Tove Skutnabb-Kangas szakkifejezése a nyelvi alapon meghatározott diszkriminációra. A rasszizmus, az etnicizmus és a lingvicizmus olyan „ideológiák, struktúrák és cselekvési módok, amelyeket a hatalomnak és a (mind materiális, mind nem materiális) forrásoknak »faj«, etnikum-kultúra vagy nyelv alapján meghatározott csoportok közti egyenlőtlen elosztásának legitimálására, kialakítására és újratermelésére használnak”.¹

Kemény István 1994-es cigányvizsgálatából tudjuk, hogy az általános iskola nyolc osztályát el nem végző 25–29 éves romák között „A legnagyobbak és valószínűleg a legfontosabbak az anyanyelv szerinti különbségek”.² A nyolc osztálynál kevesebbet végzők a magyar anyanyelvűeknek 22,9%-át, a román anyanyelvűeknek 41,6%-át és a cigány anyanyelvűeknek 48,2%-át teszik ki. A román és cigány anyanyelvű gyermekeknek szinte mindegyike kénytelen egy számára vadidegen nyelven (magyarul) megkezdeni iskolai tanulmányait, mivel Magyarországon cigány tanítók alig találhatók, és a cigány nyelvű oktatás is ritka, mint a fehér holló. A cigány anyanyelvűek száma az 1990. évi népszámlálás szerint hazánkban 48 072 volt, ami nyilvánvalóan alacsonyabb szám a valóságosnál.

Kemény István azt is írja, hogy „Egyelőre a roma gyerekek nagy többségénél [...] az a gond, hogy tartós munkanélküliség vár azokra, akik az általános iskolát nem végzik el”.³ Azt látjuk tehát, hogy a nem magyar anyanyelvű

* Hosszabb terjedelemben megjelent a *Kritika* 1998. 1. számában *Jog, oktatás, nyelvészet és nyelvművelés* címmel.

cigány gyermekeket érő tannyelvi diszkrimináció, tehát az, hogy iskoláikat el sem kezdhetik anyanyelvükön, összefügg iskolázatlanságukkal, ami aztán meghatározza helyüket a munkaerőpiacon. Az oktatásban érvényesülő anyanyelvi diszkrimináció munkanélküliségre kárhozhatja a romákat.

A nemzeti alaptanterv ezt a helyzetet konzerválni igyekszik, így azt kell mondanunk róla, hogy a lingvicizmus jegyeit viseli magán. Állításunk igazolására a NAT 19. lapjáról idézzük a következőket:

„A nyelvoktató kisebbségi oktatás célja, hogy a dominánsan magyar nyelvű tanulók számára biztosítja anyanyelvük másodnyelvként való elsajátítását. Ebben az oktatási típusban a tanítási nyelv a magyar nyelv, a kisebbségi anyanyelv oktatása első osztálytól a NAT élő idegen nyelv tantervi követelményeinek figyelembevételével történik.

A cigány felzárkóztató oktatás [...] Tartalmazhatja valamely cigány nyelv oktatását is a nyelvoktatási típus követelményeinek megfelelően.”

A NAT tehát legalábbis azt sugallja, hogy a dominánsan magyar nyelvű cigány gyermekek anyanyelvüket másodnyelvként elsajátíthatják, illetve tanulhatják az iskolában úgy, mint egy élő idegen nyelvet. A NAT-nak ez a része tele van szociolingvisztikai és pedagógiai nonszensszel. Hogy ezen túl mennyire lingvicista, azt talán azzal is bemutathatjuk, hogy lefordítjuk ezt a szöveget úgy, hogy ne magyarországi cigányokra, hanem szlovákiai magyarokra vonatkozzon. Íme az eredmény:

Az oktatás célja, hogy a dominánsan szlovák nyelvű tanulók számára biztosítja magyar anyanyelvük másodnyelvként való elsajátítását. A tanítási nyelv a szlovák, a magyar oktatása az élő idegen nyelv tantervi követelményeinek figyelembevételével történik.

A határon túli magyar nyelvről

A határon túli magyar nyelvváltozatok tudományos vizsgálatát körülveszi egy, a kutatást nem éppen bátorító értetlenkedés, amit jól illusztrál például a következő idézet: „Legújabban szórványosan tapasztalhatók Magyarország határain belül és kívül is olyan, sajnálatosan a nyelvtudomány köntösébe bújtatott kísérletek, amelyek a magyar nyelv egysége országok szerinti, határok szabdalta szétesésének az elméletét próbálják hirdetni. Mindnyájunk közös ügye, hogy ezek a szándékok sem a magyar nyelvtudományon belül, sem a szélesebb magyar beszélő közösség körében ne kaphassanak erőre, s az egy és oszthatatlan magyar nyelvet és az azt őrző, ápoló nyelvi magatartást ne veszélyeztethessék.”⁴

A szétesés elméletét hirdető, a nyelvtudomány köntösébe bújtatott kísérletet én magam még egyetlenegy sem tapasztaltam; annak, hogy az ilyen szándékok a magyar nyelvtudományon belül erőre kapjanak, alighanem kicsi a veszélye.

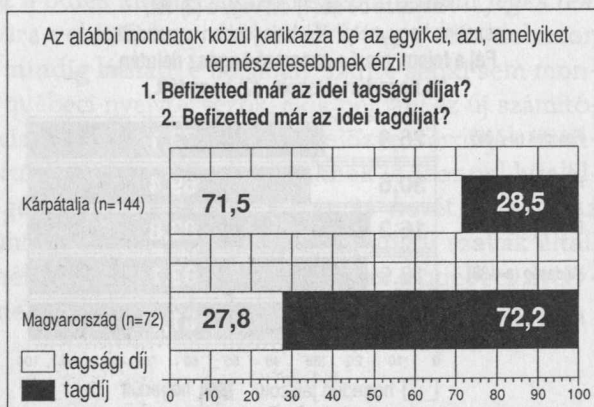
Vannak viszont, szerencsére már vannak olyan könyvek, amelyek a határon túli magyarok nyelvi helyzetét nem érzelmi szempontból közelítik meg, hanem tudományos elemzések tárgyává teszik. Az első ilyen könyv 1991-ben jelent meg,⁵ a két legújabb pedig az elmúlt egy esztendőben. Az egyiknek *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat* a címe, a másiknak pedig *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*.⁶

A magyar nyelvészet egyik hatalmas adóssága, hogy Trianon nyelvi következményeit soha végig sem gondolták nyelvészeink, nemhogy empirikus vizsgálatokat végeztek volna a határokon túl. Ennek tulajdonítom, hogy van szerző, aki nagyívű kijelentéseket tesz a határon túli s belüli magyar nyelv egységéről, anélkül hogy állításának empirikus igazolására bárminemű kísérletet tenne. *Benkő Loránd* például azt írja, hogy „az egységes magyar köz- és irodalmi nyelvi norma, a magyar nyelvi sztenderd mint nyelvi eszmény ma is töretlenül él a határokon kívüli magyarság tudatában, s érvényesül nyelvi gyakorlatában [...]”.⁷ Ez sokkal inkább egyes magyar nyelvészek és nyelv művelők óhaja, mintsem igazolt tétele. A jelek szerint ez a tétel empirikusan nem igazolható.

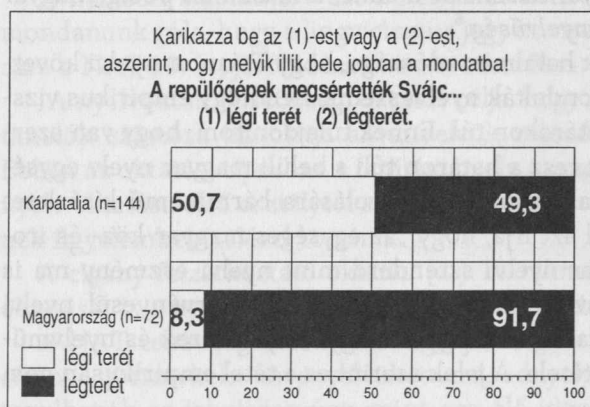
A Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi Osztályán évek óta folyik egy kutatás, ami a határon túli magyar nyelvváltozatok empirikusan megalapozott szociolingvisztikai leírását célozta meg.⁸ A munkálat keretében szociológiailag értelmezhető (kvóta) mintától vettünk fel nyelvhasználati és nyelvi adatokat Ausztriában, Szlovákiában, Ukrajnában, Romániába, Kis-Jugoszláviában (Vajdaságban) és Szlovéniában (valamint kontrollként Magyarországon). A felvett adatok elemzését 1997-ben kezdtük el, ebből egy-két előzetes eredményt mutatunk csak be.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a kétnyelvűségben élő határon túli magyarok nyelvhasználati eltér-e az itthoniakétól, többek között megkérhetjük őket arra, hogy két mondat közül karikázzák be azt, amelyik szerintük természetesebb, majd az eredményeket összehasonlítjuk az ugyanígy nyert magyarországi adatokkal. Az 1. ábra azt mutatja, hogy Kárpátalján az adatközlők 71,5%-a a tagsági díjat természetese-

1. ábra. Kárpátaljai és magyarországi magyarok eltérő nyelvi ítéletei: jelentéssűrítő összetétel (tagdíj) szemben a szláv hatásra keletkező minőségjelzős szókapcsolattal (tagsági díj)

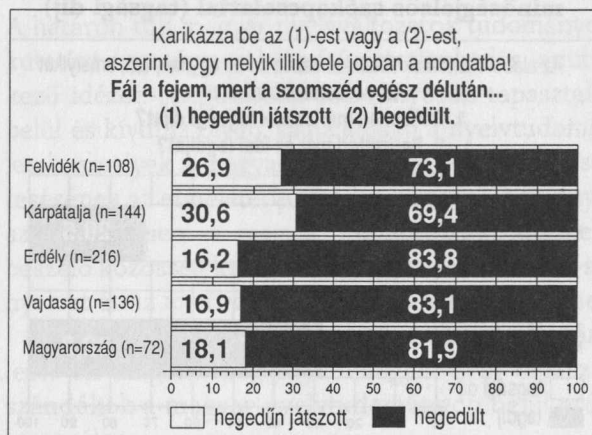
2. ábra. Kárpátaljai és magyarországi magyarok eltérő nyelvi ítéletei: jelentéssűrítő összetétel (légtér) szemben a szláv hatásra keletkező minőségjelzős szókapcsolattal (légi tér)

giak 91,7%-a az összetett szót (*légtér*) részesíti előnyben.

Az előbbivel azonos típusú feladattal azt is megvizsgáltuk, hogy amikor a kétnyelvű magyaroknál egy magyarosabb származékszó (például *hegedül*) állhat szemben a neki megfelelő, de kevésbé magyaros szókapcsolattal (például *hegedűn játszik*), akkor van-e különbség az egyes határon túli kontaktus-változatokat beszélők ítéletei között, illetve a kétnyelvű és az egynyelvű hazai magyarok ítéletei között. A 3. ábra azt mutatja, hogy van is, meg nincs is: a

3. ábra. Öt ország magyar adatközlőinek ítéletei: származékszó (*hegedül*) szemben a szókapcsolattal (*hegedűn játszik*)

sebbnek tartja a *tagdíj*nál, a magyarországi adatközlők ítéletei viszont tükörképét nyújtják a kárpátaljai ítéleteknek.

Az előbbihez hasonló, de vele nem azonos feladatunk az, amikor az adatközlők aszerint karikázzák be az (1)-et vagy a (2)-t, hogy melyik illik bele jobban a megadott hiányos mondatba. A 2. ábra azt demonstrálja, hogy a kárpátaljai magyarok számára *légi tér* vagy *légtér* gyakorlatilag egyre megy, de a magyarorszá-

felvidéki és kárpátaljai magyarok a kevésbé magyaros szókapcsolatot közel kétszer akkora arányban tartották a megadott mondatba illőnek, mint az erdélyi (= romániai), vajdasági és magyarországi magyarok.

Itt most eltekintünk annak taglalásától, hogy mi lehet az oka a különféle környező országokban élő magyarok közötti eltérésnek. Elég regisztrálnunk, hogy az északi határainkon túl élő magya-

rok nyelvi ítéletei jelentősen eltérnek a romániai, vajdasági és hazai magyarok ítéleteitől. Ilyen statisztikailag szignifikáns eltérések tömegét mutatja be Lanstyák István és Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség* című, 1997-ben megjelent könyve, mégpedig nemcsak a nyelvhasználati ítéletekben, hanem a nyelvi produkcióban is. Bárki számára, aki elolvassa a két szlovákiai magyar nyelvész kitűnő munkáját, nyilvánvaló, hogy a szlovákiai magyar kontaktusváltozat nem csupán a szókincs perifériális elemeiben mutat némi eltérést a hazai magyartól, amint Benkő Loránd véli,⁹ hanem a mondat szerkesztés, szintaxis és morfológia terén is vannak különbségek.

A nyelvhasználatba történő beavatkozásról

Nemrég egy orvosi rendelő büféjében annak voltam szem- és fültanúja, hogy egy fehér köpenyes ápolónő a büféhez így szólt: *Kérek egy ájszteát*. Óhatatlanul eszembe jutottak azok a nyelvművelők, akik szerint az ápolónő „fölsleges idegen szót használt, amikor meglevő jó magyar szót is használhatott volna”. Azon is elgondolkoztam, hogy ha nyelvművelő lennék, vajon mit tennék éppen most, amikor valaki az orrom előtt használ fölsleges idegen szót, talán nemcsak szellemi restség okán, hanem, amint mondják, idegenmajmólásból. Udvariasan megszólíthatnám például az ápolónőt, így: *Elnézést kérek, asszonyom, engedje meg, hogy bemutakozzam. Kontra Miklós vagyok, az Anyanyelvápolók Szövetségének tagja. Hallottam, hogy az imént ájszteát kért épp. Meg szeretném kérni, hogy gondolja meg, nem lenne-e helyesebb, ha ájsztea helyett jeges teát mondana legközelebb, és ezentúl mindig, mindenhol.*

Egy ilyen közbeavatkozás, gondolom, negatív eredményt hozna, s méltán. De ha valami csoda folytán mégsem, akkor is jócskán megnehezítené a jó magyar szavak használatára törekvő ápolónő dolgát az a prózai körülmény, hogy a dobozon, amiből italát a büfé kitölti, *ice tea* olvasható, nem *jeges tea*. Józan számítás szerint biztosra vehető, hogy ha minden jeges teás dobozon kizárólag *jeges tea* lett volna mindig látható e hazában, szinte senki sem mondana *ájszteát*. Jól tudják ezt a québeci nyelvtervezők, akik például az új számítógépes terminológiát a franciaországi franciákat megelőzve fordítják franciára, miként a Québecben árult angol nyelvű termékeknek is azonnal kitalálják és a katalógusok segítségével el is terjesztik a francia nevét, mielőtt az egyszerű nyelvhasználónak módja lenne „elcsábulnia” az angol szavak által. Ha magyar nyelvművelő lennék, tüzetesen tanulmányoznám a québeci nyelvtervezés elmúlt két évtizedének történetét is.

Jegyzetek

- 1 Phillipson, Robert és Tove Skutnabb-Kangas: Nyelvi jogok és jogsértések. *Valóság*, 1997. 1. 24. p.
- 2 Kemény István: A romák és az iskola. *Educatio*, 1996. 1. 74. p.
- 3 Uo. 83. p.
- 4 Benkő Loránd: Ezeréves küzdelem a magyar nyelvért. *Erdélyi Múzeum*, 1996. 1–2. 63. p.
- 5 Kontra Miklós (szerk.): *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. (A Magyar-sághkutató könyvtára XI.) Budapest, Magyar-sághkutató Intézet, 1991.
- 6 Csernicskó István és Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. (A 8. Élőnyelvi Konferencia előadásai.) Budapest, Tinta Könyvkiadó és Kiadványszerkesztő Bt., 1996; Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella: *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1997.
- 7 Benkő Loránd: Anyanyelvünk átvészelt évezredei. *Valóság*, 1996. 7. 68. p.
- 8 Kontra Miklós: Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In Diószegi László (szerk.): *Magyar-sághkutató 1995–96*. (A Magyar-sághkutató könyvtára XX.) Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995–96. pp. 113–123.
- 9 Benkő Loránd: Többközpontú-e a magyar nyelv? *Magyar Tudomány*, 1996. 3. pp. 315–316.

BÁNRÉTI ZOLTÁN

Az anyanyelvi nevelés modernizációjáról

A tradicionális nyelvtanoktatás hibái

Az anyanyelvi nevelés területein a magyar közoktatás jelentős része még ma is a tradicionális nyelvtanoktatást és a hozzákapcsolódó pedagógiai eszköztárat alkalmazza. Ez sok hátránnyal jár. Közülük említünk néhányat a következőkben.

A nyelvelsajátítási folyamat figyelembevétele nélkül

Általános iskoláink többségében inkább egyfajta nyelvtan oktatása, mintsem anyanyelvi képességfejlesztés folyik. Ez a tananyag nem veszi figyelembe a gyermek nyelvi képességeit, nem épít rá. Feltétlenül megalapozott az a megállapítás, hogy mire a gyermek az iskolaköteles kort eléri, kreatív módon már *felépítette grammatikáját*, és azt kreatív módon használja.

Éppen 7 éves korban „tűnik el” a gyermeki egocentrikus, *önmagának szóló* beszéd *hangos* összetevője. Az egocentrikus beszéd a gyermek harmadik életéve táján jelenik meg. Ekkor kezd elkülönülni a magának szóló és a szociális célzatú beszéd a korai közös tagolatlan beszédétől, mely az előző életszakaszban mind a két funkciót betöltötte. Az egocentrikus beszéd szerepe lényegében azonos a belső beszéd szerepével: az észbeli tájékozódásnak, a feladatok tudatosításának, a nehézségek legyőzésének, a gondolkodásnak céljait szolgálja. Az egocentrikus beszéd tehát kb. 7 éves korban látszólag elhal, de valójában csak a hangos oldala szűnik meg, szintaktikai és szemantikai struktúrái belsővé válnak, kialakul a belső beszéd rendszere, amellyel az egyén önmagával „vitat meg” problémákat, elgondolt tartalmakat.¹

Ha a gyermek már rendelkezik egy grammatikával és használatának képességével (amely éppen 7-8 éves korában, az egocentrikus beszéd beépülésével hatékonyabb lesz), akkor miért építünk fel számára egy olyan „nyelvtan”-t, amely nem más, mint egy *kategóriakészlet és névlista*?

A nyelvészet eredményeinek figyelembevétele nélkül

A tradicionális nyelvtanoktatás elképzelhetetlennek tartja a modern nyelvészet problémakereső, elméleti modellépítő *cselekvési, kutatási módszereinek* pedagógiai alkalmazását. Ez a természettudományok területein valószínűleg tarthatatlan lenne, senki sem gondolná, mondjuk a biológia tanítását az élőlények osztályozásával azonosnak. Taníthatónak tartják az élővilág fejlődésére, a fajok fennmaradására és változásaira vonatkozó elméleteket, azok igazolásának vagy cáfolásának módszereit, érveit.

A célt tévesztett „tudatosítás”

A tradicionális nyelvtanoktatás egyik fő céljának a *nyelvhasználat tudatosítását* tekinti. Ez a célkitűzés azonban igen homályos abban a tekintetben, hogy mi az, amit tudatosítanunk kellene. Hiszen az anyanyelv szabályrendszerét felhasználó tevékenységünk magas fokon automatizált, és ha ezt tudatosítani lehetne, akkor alaposan visszafejlesztenénk, korlátoznánk mondatalkotó tevékenységünket. A kommunikációs képességek tekintetében például éppen az automatizáció fokozása, erősítése lehetne egyik feladatunk. Ennek – ebben az esetben – nem feltétele egy megelőző, tudatos szakasz: a tanulók már el-sajátították anyanyelvük rendszerét, grammatikáját, ezt az implicit tudást megnyilatkozások alkotására, megértésére alkalmazza. A modern nyelvelméletre építő elképzelések nem vetik el a nyelvi tevékenység bizonyos összefüggésekben való tudatosítását. Ki lehet jelölni azokat a képzési területeket, amelyeknek fő célja éppen a nyelvi tevékenység valamely szintjének a tudatosítása. De ezek nem a nyelvi kategóriák neveinek – különösebb magyarázat nélküli – „tudatos ismételtetésének” a területe. Egy modellben a kategóriák és neveik természetesen szükséges segédeszközök, de nem többek.

Hogy beszélj?!

Való igaz, hogy a naiv beszélő nem tudja leírni anyanyelvének grammatikáját. Nem állíthatjuk, azt sem, hogy a kisgyermek iskolába kerülve már tökéletesen beszéli anyanyelvét. De úgy véljük, nem lehet abból kiindulni, hogy a gyermekek nem tudják anyanyelvük szabályrendszerét, amikor iskolába kerülnek, hiszen akkor meg egyáltalán nem tudnának magyarul beszélni!

Azt a célmeghatározást, miszerint az anyanyelv tudatos használatára kell tanítani a gyerekeket a tradicionális leíró nyelvtan legfontosabb elemeinek elsajátíttatásán keresztül, elfogadhatatlannak tartjuk, mert a nyelvelsajátítás és a nyelvhasználat az utánzáson alapuló teóriával kapcsolódik össze (és elvileg nem is kapcsolódhat össze mással), és mert az előbbi elméleti alap-

jának tarthatatlanságától eltekintve, a hatékonyság szempontjából is erősen kifogásolható.

Eddig a nyelvtudásnak csak egyetlen összetevőjéről beszéltünk: a nyelvi szabályrendszeréről. A nyelvtudásnak azonban még egy összetevője van: a *beszélés szabályrendszere*. Ez utóbbi – durván szólva – azoknak a szabályoknak az összessége, amelyek azt irányítják, hogy kinek, mikor, hogyan kell valamit mondani. E szabályrendszer ma még meglehetősen ismeretlen, jóval kevesebbet tudunk róla, mint a pár excellence nyelvi szabályokról. Jelentőségét Dell Hymes szavaival szeretném érzékeltetni:

„...képzeljünk el valakit, aki idegen egy közösségben, és arra vállalkozik hogy értelmezze a közösség tagjainak viselkedését. Gondoljunk talán egy olyan idegenre, aki úgy kerül egy közösségbe, hogy gyermekként beleszületik. Tegyük fel, hogy a gyermek elsajátítja a közösség nyelvének vagy nyelveinek szabályait, képes arra, hogy grammatikailag helyes megnyilvánulásokat hozzon létre és értsen meg. De a gyermek ezzel a képességgel még félig idegen marad. Képes ugyan akárhány nyelvtanilag helyes mondatot létrehozni, de nem tudja hogy egy bizonyos helyen és időben melyik helyes mondatot alkalmazza. Az ilyen gyermekből az a képesség hiányoznék, amelynek segítségével a gyermek a szituációnak megfelelő megnyilvánulásokat hozza létre, megérti az ilyeneket, és meg tudja ítélni a megnyilatkozásokról, hogy megfelelnek-e a szituációnak.”²

Az „értelmes”, „szabatos” és „választékos” beszéd megfogalmazása a lehetséges és fontos kommunikációs helyzeteknek csak egy típusára szorítkozik, az ismeretek, tapasztalatok explicit átadásának szituációjára. Nincs tekintettel az informális helyzetekre, és a formális helyzetek más típusaira sem, nem számol a stílus- és regiszterváltás szükségességével.

A külföldi és hazai szociolingvisztikai kutatások tapasztalata szerint az iskolába lépő gyermekek nyelvi tudása ebben a vonatkozásban több kívánnivalót hagy maga után, mint a nyelvi szabályrendszer ismeretének vonatkozásában,³ mivel az iskola ezt a problémát mellőzi, az évek során a helyzet nem-hogy javulna, de romlik. A szociológiai helyzetből adódó hátrányok például nem annyira a használt grammatikai eszközök különbségében mutatkoznak meg, mint inkább a szituációfelismerés, a szituációhoz való nyelvi adaptálódás különbségeiben. Ezért nagyobb figyelmet kellene fordítani a beszélés szabályrendszerének az elsajátíttatására. Fejlesztésük leghatékonyabb módja valószínűleg az elsődleges nyelvelsajátítás mintájára kell, hogy történjék. Azaz szituációkat és szituációváltozásokat kell megtervezni, s ezekben a köznapi beszédkritika mintájára kell javítani a gyermekek nyelvhasználatát és a nyelvi adaptációs készségükben mutatkozó hibákat. Elsősorban a különböző családi szocializációs eljárásokat kell elemezni, ezek közül kell a sikerre vezető kommunikációs eljárások és szituációk szerkezetét és lépéseit tanítani.

Az oktatásban részt vevők alkalmazkodására épülő pedagógiai technika

A tradicionális nyelvtanoktatásban a tanároknak és a gyermekeknek egyaránt el kell fogadniuk kategórialistákat, anélkül hogy érvek, bizonyítások szólnának mellettük és az alternatíváik ellen. Az alapvető magatartás az *alkalmazkodás* a gyermekek számára is, és a tanárok számára is. Hiányoznak a problémák. Így nincs elég lehetőség arra, hogy a tanulók részben saját tapasztalataikra alapozva, saját problémamegoldó gondolkodásuk eredményeként juszanak el ismeretekhez. Háttérbe szorul a tévedés szabadsága, a gondolkodásbeli hiba felismerésének és korrigálásának fejlesztő ereje.

Remények a tradíció meghaladására

A modern nyelvészet adta lehetőségek

A modern nyelvészet a beszélő implicit nyelvtudását modellálja, azt a tudását és képességét, hogy birtokol és alkalmaz egy rendszert (a grammatikát), amely nem korlátozott számú megnyilatkozások alkotásához, illetőleg megértéséhez szükséges nyelvi műveletek rendezett sorozatait tartalmazza. Ez a rendszer *kreatív* jellegű, az algoritmikusan rendezett szabálysorok a mondatokat és mondatláncokat alkotó mentális tevékenység egyfajta programjai. Kézenfekvő, hogy az anyanyelvi nevelésnek elsősorban ezt a képességet kell célba vennie. A beszélők maguk nem tudják egzaktan leírni a nyelvi szabályokat. Viszont annak, hogy ezek mégis birtokukban vannak, bizonyítéka, hogy különbséget tudnak tenni jól és rosszul formált mondatok között, és az utóbbiakon belül fokozatokat tudnak megállapítani.

Az életkor pszichológiája. 7–12. életév: a konkrét műveleti rendszerek felépülése

A 7–12. életév közti időszakot *J. Piaget* klasszikus terminusával a cselekvés és gondolkodás konkrét műveleti rendszerei jellemzik. A cselekvés és gondolkodás konkrét műveleti rendszereinek időszakában a (szó általánosabb értelmében vett) tanulás úgy történik, hogy a gyermekek a valóság dolgaira, jelenségeire tevőleges hatást gyakorolnak, cselekednek velük. A cselekvések, átalakítások közben elsajátítják tárgyukat, megismerik szerkezetét, használatának módjait. A cselekvés mintája (sémája) belsővé válik (interiorizálódik), amennyiben elegendő cselekvési, próbálgatási lehetőség van, és ha a cselekvéses mintát új meg új helyzetekben szükséges alkalmazni. Eközben válik a cselekvés szerkezete képességgé, interiorizált műveletté. Ebben az életkorban az anyanyelvi nevelés a nyelvvel

történő cselekvő kísérletezést, a kombinációs lehetőségek tevékeny kipróbálását jelenti, ezalatt a nyelvi egységek és szabályok részrendszerei elhatárolódnak, és a közlési képességek maximálisan fejleszthetők.

A modern nyelvészet alkalmazásának pedagógiai előnyei

A tananyag három fő komponensből állhatna. A *nyelvelméleti komponens* a tanulók nyelvi tudatát, az emberi nyelvre vonatkozó megismerő- és gondolkodóképességét hivatott fejleszteni az emberi nyelv struktúráinak, kommunikációs alkalmazásának, történeti változásának, pszichikai és társas aspektusainak modellekben (elméletekben) történő bemutatásával. Ezek szempontokat adnak az anyanyelvi gyakorlatsorozatok elvégeztetéséhez és az idegen nyelvek oktatásának megalapozásához is.

A második fő komponens a *grammatika* adhatja. Ennek az lehet a feladata, hogy módszereinek, eljárásainak felfedeztetésével szinte *nyelvtanírói kreatív képességeket* fejlesszünk ki a gyermekekben. Így ha elsajátították a nyelvi jelenségek egy adott körére vonatkozó lehetséges leírási, modellálási eljárások technikáit, akkor ezt alkotóan tudják majd alkalmazni más nyelvi szerkezetekre is.

A tanítási anyag harmadik komponensét a *kommunikációs tréningek* adhatják, melyeknek az a feladata, hogy a tanulók nyelvi-kommunikációs képességeit közvetlenül, gyakorlatias módon fejlesszék. Ezt célszerűen elrendezett gyakorlatsorozatokkal érhetjük el, melyek a mondatok és szövegek generálását irányító szintaktikai, szemantikai és fonológiai szabályalgoritmusok praktikus alkalmazását tartalmazzák. Így a tananyagnak a fontosabb kommunikációs események típusait (pl. beszéd, prédikáció, társalgás, javaslat, kérdés, ellenkezés, rábeszélés, parancs, írás, levél, dolgozat stb.), a közlési esemény összetevőinek típusait (ki, kinek, miről, mikor, hol, miért stb.) és a közlési funkciók típusait (expresszív, irányító-parancsoló, költői, kapcsolatfenntartó, utaló, metanyelvi stb.) és mindezek szabályrendszerét, műveleti lehetőségeit tartalmaznia kell. A „nyelvhasználat” nem például egy szerkezet egyszerű alkalmazásának engedélyét vagy tilalmát, hanem a különböző struktúraalkotási eljárások közötti választásokat jelentené. Így a nyelvhelyesség fő kritériumai például a következők lennének: a) Az adott mondat/szöveg grammatikális, vagy nem. (Követ-e valamely szerkezetet generáló szabályt, vagy nem?) b) Kimutatjuk, melyek voltak azok a kommunikációs indítékok, funkciók és környezet, amelyek az adott közlemény létrehozását befolyásolták.

A tananyag szerkezete és fejlesztő hatása

Fontos kérdés lehet, hogy X dologról tesz-e egy anyag említést, vagy sem, és mit mond róla. De legalább ilyen fontos az, hogy *hol* beszél valamiről, mi után és mi előtt, milyen kapcsolatban az előző és a rákövetkező anyagrészekkel.

Egy tananyag fejlesztő hatása szorosan összefügg a szerkezetével. Ezt úgy érdemes alakítani, hogy benne tükröződjene a kommunikációelméleti és a nyelvészeti gondolkodásmód alapelvei. Így a tananyag áttekinthetővé, egyszerűbbé válik. Az alapelvek megkönnyítik az emlékezetbe vésést és a tudás megőrzését, segítséget adnak a tanultaknak új jelenségekre alkalmazásához. Pszichológiai szempontból lényeges, hogy mindez a kevésbé jó képességű tanulók számára is könnyíti a tanulást, sőt, nekik még értékesebb, mint a tehetségesek részére. Az utóbbiak ugyanis spontánul vagy tudatosan maguk is megkeresik az alapelveket és módszereket, de a kevésbé tehetségesek erre nem képesek. *A tudományos cselekvés és gondolkodás struktúráit valóban meg lehet tanítani a gyermekeknek, egy életkoruknak megfelelő, korrekt formában.*⁴ Amikor egy gyermek fizikát vagy történelmet tanul, akkor fizikusként vagy történészként gondolkodni és cselekedni tanul.

Vigotszkij koncepciójából⁵ kiindulva olyan tananyag-felépítést javasolok, amelyben az anyag elején bevezetik a leglényegesebb, legalapvetőbb relációkat. Ez természetesen kezdetben differenciálatlanul történik. Az alaprelációk gondolati keretet adnak, amelyben a belőlük következő fogalmak, összefüggések fölfedeztetők a gyermekekkel. Eközben a tananyag elején bevezetett alaprelációk tartalma differenciálódik, kifejlődik. Lényeges, hogy itt a tananyag egészének szerkezetéről van szó, és nem az egyes fogalmak induktív vagy deduktív kifejtéséről. Adott tananyagszerkezet mellett az egyes fogalmak kifejtése deduktív vagy induktív egyaránt lehet.

Szabályfelfedezés

A gyermekeknek olyan elveket és módszereket kell adnunk, melyekkel képesek felfedezni anyanyelvük grammatikáját, rendszerét. Fontos, hogy erős problémaérzékenységet fejlesszünk ki bennük, hogy különféle nyelvi problémákat észleljenek, és azokat jól értelmezzék. Ez intellektuálisan izgalmas és szórakoztató legyen számukra. A gyermekek szövegalkotó és szövegértő képességeit mennél jobban automatizáljuk. Ezekhez egyúttal olyan elveket és módszereket adjunk, melyekkel a gyakorlati kommunikáció mechanizmusait felfedezve, képesek megérteni önmaguk és mások kommunikációs lehetőségeit és nehézségeit, készségeiket személyiségük képességhálózatába beépíteni. Mindehhez sok kísérletezési és gyakorlási lehetőséget kell biztosítanunk.

Két alapvető feladatot kell egyszerre megoldani.

Az egyik, hogy tudatosítsuk a nyelv lényegi tulajdonságait, szabályrendszerének vonásait és alkalmazásuk lényegét a tényleges kommunikációs folyamatban. A másik alapvető feladatunk, hogy a különféle közlési helyzetekben és műfajokban történő kommunikáció gyakorlati mechanizmusait minél inkább automatizáljuk. Az első helyzet a „*kísérletezés*”, a második a „*terepmunka*”.

A gyermekek anyanyelvtudásuk segítségével képesek felfedezni az elemi és a bonyolultabb mondatok szerkezeti és jelentésbeli tulajdonságait, összefüggéseit. Ugyanis (mondatokat alkotva) *eleve képesek megkülönböztetni a szabályost a szabálytalantól*, illetve megállapítják, hogy valamilyen szabályosság milyen feltételek esetén használható. Maguk a gyermekek jönnek rá, hogy a grammatika azon lehetséges mondatok tervrajza, alapmintája, amelyeket mondhatunk vagy megérthetünk magyarul. Ettől kezdve a közlési készségek fejlesztése, automatizációja *szempontokat, gondolati keretet* kap. Soha nem kell minden mozzanatában tetten érni, tudatosítani, hogy miképpen állítunk össze egy szöveget valamilyen közlési helyzetben. Azonban a kisgyermek leghatékonyabb közlésmódjainak kialakításához, a hibák, problémák „visszakereséséhez”, a közlési eljárások közti választások szempontjaihoz, a partner helyes értékeléséhez föl tudtuk használni azt, amit a grammatika kombinációs lehetőségeiről a gyermekekkel fölfedezünk. Így a tudatosítás és az automatizáció, a kísérletezés és a terepvizsgálat belső összefüggésbe került. Közös bázisuk: *a nyelvvel történő cselekvés*. Emellett mindig el lehet különíteni a közléseknek azon mozzanatait, amelyekben nem pusztán grammatikai szabályt alkalmazunk, hanem valamilyen más, társadalmi, kulturális, magatartásbeli szabályosságot.

A grammatika és a nyelvhasználat belső, természetes kapcsolatát olyan módon is fenn lehet tartani, hogy nyelvtanunk és a kommunikációs képességeket fejlesztő anyagunk egyaránt olyan, amit *csinálni és elemezni is lehet egyszerre*. Szükséges-e a kommunikációs képességfejlesztést szoros összefüggésben tartani a nyelvi rendszer fölfedeztetésével? Jobban fognak-e a gyermekek például beszélni, írni? Úgy gondolom: igen, és ennek több oka van. Az egyik, hogy a grammatikai összefüggéseket feltáró kísérletek tényleges nyelvi cselekvések, és nagymértékben növelik a gyermekek nyelvi kombinálóképességét. A másik ok azzal kapcsolatos, hogy a sokféle nyelvi cselekvéssel, kommunikatív műfajjal történő játékokra, próbálkozásokra viszonylag sok időt lehet fordítani. Ezek gyakoriságukkal a közlési képességek automatizációját segítik mind technikai értelemben (helyesejtés, hangerő, mozgás, gesztusok, helyesírás, íráskép), mind a tartalmak elrendezéseit illetően. Az *automatizáció és a tudatosítás ily módon történő összekapcsolása* lehetővé teszi, hogy a közlési mechanizmusok a gyermekek számára (és nem csak a tanár számára) ellenőrizhetővé, vezérelhetővé, fejleszthetővé váljanak.

A kommunikációs képesség fejlesztése

A kommunikációs képességeket közvetlenül fejlesztő anyagokat úgy érdemes felépíteni, hogy az automatizálandó készségszintet lassan, de állandóan emeljük. A társas viszonyban a kommunikáció akkor sikeres, hogyha hatékony, és akkor rossz, hogyha hatástalan. Így a beszéd-cselekvés-elmélet⁶ tanulságait hasznosítjuk. Szándékaink kialakításában figyelembe vesszük partnerünk

egyéniségét, a partner számára ismerteket és a lehetséges újszerűeket, a helyi (térbeli) és időbeli viszonyokat. Ezek alapján választunk valamilyen beszédbeli vagy írásos műfajt (szövegosztályt). Például: elbeszélés, magyarázat, párbeszéd, viccelés, érvelés stb. A gyermekek a jelenetek közben begyakorolhatják, hogy a partner ismereteit, szándékait, helyzetét miképpen lehet árnyaltan felmérni és jól alkalmazkodni hozzá. Fontos, hogy a sajátosan kommunikációs szempontokat (feltételezések, szándék, helyzet, szerep, valamint az ismert és újszerű), a grammatikai változatokat (a közlési célnak megfelelő mondatkombinációk, a mondatsűrítés és a tagolás, a szórend és mondatrend, hangsúlyozás, hanglejtés), valamint a közlés technikai oldalát (helyesejtés, helyesírás és hatásos elrendezés) egységben tartsuk. Rendszeresen kimutathatjuk a gyermekek játékában, írásműveiben: a fentiek közül bármelyik megsértése az egész közlés hatékonyságát veszélyezteti.

Beszédbeli és írásos közlési helyzeteink mindig valamilyen apró konfliktus köré építhetőek. Ez az, ami szükségessé teszi a kommunikációt. A konfliktusok kezdetben apró félreértések, valamilyen ismeret hiánya, a partner tudásának figyelembe nem vétele. Később növelhetjük a helyzet összetettségét lélektanilag is és kulturális szempontokból, egyidejűleg hatásosabb kommunikációt, árnyaltabb műfajválasztást kívánva. Nem tekintélyérvekkel, hanem a konfliktus megoldásának szükségességére hivatkozva. Tiszteletben kell tartanunk a gyermekek közlési egyéniségét. Ugyanazt a problémát az egyik groteszken, a másik drámaian, a harmadik érvel, a negyedik metaforikus vagy elbeszélő közlésekkel próbálhatja megoldani. Hatékony a szerepcseré módszer.

A jelenetek számos emberismereti, etikai, lélektani kérdést vethetnek föl. A nyelvhasználat, a beszédmód és az írásmód jellemzőek az egyes emberekre vagy embertípusokra. Azonban *nincsen abszolút helyes nyelvhasználat*. Az a jó, hatékony, amelyik a szándéknak és a helyzetnek megfelel. Az egyéni nyelvhasználat föltételezi a sokféle közlésfajtában való jártasságot. Ezáltal elkerülhető a konvencionális retorika, és helyette az egyéniség kifejezésének sajátos módjaira találhat a gyermek.

A közlési képességeket közvetlenül fejlesztő tevékenységekben az értékelés alapjául azt választjuk, hogy a fölvetett kommunikatív problémahelyzetet, konfliktust meg tudja-e oldani a gyermek a beszédével, írásművével; vagy sem. Ezért a helyzetmegoldást kell előnyben részesítenünk azzal szemben, hogy például szabályos leírást adtak-e, vagy sem.

Tudatosítás: az írás és az idegennyelv-oktatás

Rendszeres tapasztalat, hogy azok az emberek, akik valamiképpen „tudatosan” bánnak a nyelvvel, nagyobb hatásfokú kommunikációs tevékenységre képesek. Mit lehet és érdemes tehát tudatosítani? Ha a nyelvtudás és nyelv-

használat részletes mechanizmusát nem is, de e tevékenységek irányát, céljait, korlátait és lehetőségeit annál inkább. Tudatosíthatjuk a közlési szituációk típusait és követelményeit, a kommunikációs műfajok nyelvi és egyéb sajátosságait, a beszélő vagy író önkontrollját, a nyelvi-közlési hibák okait és elkerülési lehetőségeit, az egyik nyelvről másokra fordítás nehézségeit, ennek strukturális magyarázatát, a választási lehetőségek tényét stb. Mindebben pedig fontos szerepet kaphat az írás és az idegennyelv-oktatás.

Az írásos közlés inkább akaratlagos és tudatos tevékenységet igényel, és a beszéd hangzó oldalától való elvonatkoztatást kíván. Tartalmi és formai rendszere kötöttebb, mint a beszédé. Nem segíti közvetlenül a közlési szituációk gazdag empirikus tartalma, sőt az írásos közlésben a szituációt tudatosan rekonstruálni kell. Az írásos jelrendszer sajátosságai megkövetelik a nyelvi szerkezetek elemzését, tagolását. A kisgyermekben éppen akkor tudatosul saját beszédtevékenysége, amikor írni tanul. A beszédfolyamathoz megvan a spontán, nem tudatos és nem akarati tevékenységmechanizmusok. Az írásos közlés ezeknek absztraktabb, tudatos és akarati kezelését, alkalmazását teszi szükségessé.

Mivel – többek között – a kreatív nyelvi tevékenységek automatizációit kívánjuk fejleszteni egyfelől, s másfelől ezek tudatos alkalmazását, ezért a tradicionálisan írásközpontú tananyagot át kell formálni a szóbeli közlés körülményeit is alapvetően figyelembe vevő anyaggá, az írásos közlés háttérbe szorítása nélkül. Ehhez az is kell, hogy felhasználjuk az írás és a beszéd szerkezeteinek, kommunikációs szabályainak strukturális különbségeit. A helyesírást – szerintünk – elsősorban nem maguknak a szabályoknak a „tudatosítása”, a nyelvtani rendszerbe való elhelyezése révén lehet sikeresen tanítani, hanem itt is először a hatékony *automatizációt* kell kiépíteni, megfelelő gyakorlatsorozatokkal. Utána foglalkozhatunk tudatos alkalmazásuk és ellenőrzésük (nem korlátlan) lehetőségeivel. Vagyis nem elsősorban arra kell törekednünk, hogy a tanulók el tudják mondani: milyen nyelvtani megfontolás miatt írunk valamit bizonyos módon. *Legalább azt kell elérni, hogy – a készségek szintjén – helyesen leírják!*

Az anyanyelvi nevelés és az idegennyelv-oktatás viszonya olyan szempontból is vizsgálható, hogy az idegen nyelv elsajátítása miképpen hat az anyanyelv használatára. Ez bizonyos mértékig hasonló ahhoz a hatáshoz, amit az írásos közlés elsajátítása gyakorol a beszédre. Míg az anyanyelv fejlődése a nem tudatos, nem akarati, spontán beszéddel kezdődik, és a nyelv tudatos alkalmazásával tetőzik, addig az idegennyelv-elsajátítás az adott nyelv tudatos, akarati birtokbavételével kezdődik, és a spontán beszéddel tetőzik. Az idegen nyelv elsajátítása általában az anyanyelv tudásának bizonyos szintjére támaszkodik, az anyanyelv szemantikai, szintaktikai és fonológiai rendszereit különböző módon és mértékben használja fel. Mindez az *anyanyelv jelenségeinek általánosítását*, spontán, automatizált rendszereinek bizonyos

cél érdekében való tudatos akarati alkalmazását jelenti. Ezért az anyanyelvi nevelés szempontjából is hasznos a korai idegennyelv-tanulás. Ez hozzásegít ahhoz, hogy a gyermek úgy fogja fel anyanyelvét, mint az emberi nyelv egy speciális alesetét.

A program továbbépítéséről

*Az életkor pszichológiája. 12–16. életév:
a formális műveleti rendszerek kiépülése*

A program a legközelebbi fejlődési zóna elmélete alapján építhető tovább. Vigotszkij hangsúlyozza: a nevelésnek és az oktatásnak a gyermek fejlődése előtt kell haladnia és nem utána kullognia. Ez azt jelenti, hogy olyan cselekvési és gondolkodási funkciókat idézzon elő a nevelés, amelyek az érés stádiumában, a legközelebbi fejlődési zónában vannak, de még nem jelentek meg. Egyszerűen szólva: így fejlesztő a tanítás.

A 11–12. életév tájékán jelennek meg a gyermekek gondolkodásában a formális műveleti rendszerek első elemei. Természetesen számos területi, szociális és egyéni változattal, eltéréssel. A fejlődés alapvető lehetősége a 11., 12. életév táján a formális műveleti rendszerek lassú kiépülése. A gyermekek gondolkodásában és ezen keresztül cselekvéseiben megjelennek a *hipotetikus-deduktív gondolkodás elemei*. Képesse válnak arra, hogy ne a tapasztalatilag adottból, hanem a logikailag, szerkezetileg *lehetségesből* induljanak ki. A feltevések igazolásának vagy cáfolásának keretein belül manipuláljanak a tapasztalati jelenségekkel. A lehetséges esetekből kiválasztják az igazakat. A műveletek tárgyai itt már állítások, feltevések és ezeknek a viszonylatai, igazságuk, ellentmondás-mentességük, levezethetőségük. Mindez nemcsak az értelmi tevékenységeket jellemzi, hanem a személyiség egészét átalakító folyamat, amely megjelenik a serdülők érzelmi életében, értékrendszereiben, világképében, szociális magatartásában. Elméleteket kezdenek alkotni életről, erkölcsről, normákról. Mindez lehetőségeket ad a fölfedezendő, kikísérletezendő rendszer összetettségének növelésére, a modellálás, az elméletépítés alapjainak elsajátítására.

A tudományos cselekvés és gondolkodás struktúráit és módszereit lényegében közvetlenül meg lehet tanítani a serdülőknek. Ha tehát a nyelvvel, a nyelvtannal vagy a kommunikációval kapcsolatos adatot, tényt, problémát, összefüggést „tanítunk meg”, akkor valójában *nyelvészként, kommunikátorként cselekedni és gondolkodni* tanul a diák. A fő problémaköröket a nyelv-elmélet, nyelvtanelmélet és kommunikációelméleti modellek építése; igazolása jelentheti. Ezek természetesen nagyon is gyakorlati adatgyűjtésre, tényelemzésre épülnek.

Szabályfelfedezés, önszabályozás és a kommunikációs képesség fejlesztése

A gyermekek a mindennapi gondolkodás szintjén történő *élméletalkotás* jeleit mutatják. Gondoljunk az élettervekre, eszményekre, példaképekre, életmodellekre, illetve korai kezdeményeikre. Jelentősen növekszik a gyermekek vitakészsége, erősödik kritikai érzéke, igazságérzete. Nehezebb kapcsolatot találni velük. Az önmaga távlatain gondolkozó, az értékeket választó vagy elutasító serdülő tehát új, sajátos problémákról, új és sajátos módokon gondolkodik, és ezt érvényesíti tevékenységeiben is. De tud-e róla beszélni? És jól értik-e, amit mond? A serdülőkor nyitánya annak kezdetét is jelenti, hogy a gyermekek konfliktusai környezetükkel – többek között az iskolával – növekednek. Ezért az a feladatunk, hogy képessé tegyük őket az *önszabályozásra*. Az élet, az emberi kapcsolatok semmilyen témáját nem tekinthetjük tabunak, lényegében bármilyen élethelyzettel kapcsolatos kommunikációs megoldási stratégiákkal engedjük kísérletezni a gyermekeket.

Az iskolába tömegesen kerülnek olyan gyermekek, akiknek szülei csupán igen szűk értelemben vett társadalmi praxist folytatnak, így nem tudják közvetíteni gyermekeik számára azokat a nyelvi-lélektani-kulturális-normatív ismereteket, szabályokat, metódusokat, amelyek segítséget, tájékozódást jelentenének az érvényesüléshez. A generációk közötti kommunikációs csatornák igen „zajosak”, aminek egzisztenciális, életmódbeli és egyéb okai vannak, a gyermekek kevés időt töltenek felnőttek között. A kommunikációs minták, modellek, stratégiák, normák tudása is elsősorban a kortárs csoportra vonatkozik. Másrészt a gyermekek az elektronikus tömegkommunikáció termékeiből veszik a mintákat. Ez utóbbi pedig nem „élő”, szemtől szembeni kommunikációs mód. Mindennek következménye, hogy amikor a serdülőnek a szűkebb környezetén kívül kell kommunikációs teljesítményt nyújtania, kudarcok érhetik, amelyek később kihatnak személyiségének alakulására, ambícióira, kapcsolatteremtő képességére. Az iskola nyilván nem vállalhatja át a családtól a serdülő szocializálásának összes feladatát, de mindenképpen a maga kapacitásán belül segíthet ebben. Például önszabályozó technikákat megtaníthat és alkalmaztathat.

A kommunikációs képességet fejlesztő program

A szövegértés és a szövegalkotás tevékenységrendszerének összetett jellege, együtt a serdülőkor lehetőségeivel, szükségessé teszi, hogy hipotézisekkel és bizonyítási eljárásokkal éljünk, a hipotetikus-deduktív gondolkodás elemeit alkalmazzuk. Ez nem jelenti az empirikus tevékenység szerepének csökkentését. Valójában növeli azt. Ugyanis bármely hipotézist, összefüggést csak akkor tekinthetünk igazoltnak, érvényesnek, ha empirikus tevékenység segítségével az *kimutatható* vagy *megvalósítható*.

Természetesen nem adhatunk recepteket bizonyos élethelyzetek megoldásához. Ellenkezőleg: vitatkozzunk, cseréljünk velük véleményt az adott szituációról, erkölcsi-lélektani konfliktusról, és annak megoldási módjairól, a különféle közlési stratégiák következményeiről. Igyekezzünk kiépíteni az értékproblémákra vonatkozó „természettudományos” attitűdöt.

Mikor sikeres a kommunikáció?

A döntő az, hogy a kommunikáló felek a beszéddel vagy írással *elérték-e saját céljaikat*, megvalósították-e szándékaikat, vagy nem? Igenlő válasz esetén sikeres a kommunikáció. Az igenlő vagy nemleges válasz eldöntése után érdemes közösen végiggondolni a gyermekekkel a nyelvi és a nem nyelvi eszközök használatát, stratégiáit. Értékeljük a megértő, türelmes, beleérző kommunikatív magatartást és bíráljuk az agresszív, a partnerét elnyomó, illetve a tehetetlen, cselekvésképtelen kommunikatív magatartást, mind a magánemberként való személyes, mind a társadalmi szerep szerinti kommunikációs műfajokban. (Kivételt képeznek azok a társadalmi szerepek, amelyek megjelenítéséhez tartozik a nem együttműködő magatartás.) A partner (hallgató) kommunikatív aktivitására, nyelvi és nem nyelvi eszközökkel történő együttműködésére ugyanolyan figyelmet érdemes fordítani, mint a beszélőére.

A szöveg makroszerkezete a kommunikációs képesség fejlesztésében

A makroszerkezetet illetően látszólag két út között lehet választani: vagy követjük a hagyományos fogalmazástanítás sémákat adó módszereit, vagy „szabadon” hagyjuk fogalmazni a gyermekeket. A magunk részéről egyiket sem javasoljuk. A gyermekek környezetében használt közlések nem követik a tiszta fogalmazástípusokat, hanem szinte mindig kevert vagy inkább kombinált típusok. Másfelől, a 12–16 éves serdülők az egyoldalú mintakövetés kíváncsalmára kedvezőtlenül reagálnak. Végül a nyelvi kreativitás (alkotóképesség) nem jelent a szabályoktól, mintáktól való függetlenséget, de egyoldalú, mechanikus mintakövetést sem.

Mi azt a megoldást javasoljuk, melyben *a szerkezeti sémák kombinálására* tanítjuk a gyermekeket. Ehhez természetesen szükségünk van a szerkezeti sémák, vázak elemeire, a szöveg grammatikai alapjainak egységeire és szabályaira. Magukat a globális szerkezeteket négyféle módon jellemezhetjük:

1. *A beszélő szándéktípusával és az elérni kívánt hatással.* (Pl. az elbeszélés által megvalósított szándék az, hogy a hallgató vagy olvasó pontosan értse az események tényleges időbeli viszonyait, sorrendjét. A tanácsoláshoz az, hogy a partner pontosan megértse, mi az a jövőbeli tényállás, amit a beszélő előnyben részesít, mi az, amit elvet és milyen indokai vannak erre stb.)

2. *Problémamegoldó stratégiákat* írunk le, melyeket szövegközléssel lehet megvalósítani. (Pl. valaki szeretné, hogy barátja olcsón adja el neki használt biciklijét, amit viszont egy másik barátjának a születésnapjára kíván ajándékozni. Fel kell építenie egy stratégiát, hogy milyen résztémákról, milyen sorrendben és milyen részletességgel beszéljen, miképpen építse be a partner reagálásait, milyen udvariassági vagy egyéb formulákat használjon stb.)

3. Példákat adunk a *szövegek makroszerkezetére*. Mégpedig úgy, hogy egy-egy típus paragrafusainak („bekezdéseinek”) gyakoribb kezdő, kapcsoló, kötő funkciójú szerkezeteit (kötőszavakat, határozószókat és a hozzájuk tartozó jellegzetes tematikus mozzanatok) megadott szituációkban felhasználtatjuk. (Pl. Adj *tanácsot* egy barátodnak. A tanács váza legyen ilyen: *Figyeld ide, Te... Mostantól fogva ne... Jobban teszed, ha... De a legjobb az lenne, hogy...* stb.)

4. Megadjuk a *szöveg témájának struktúráját*. (Pl. legyenek *x*, *w* és *y* tet-
szőleges tartalmú kifejezések. Írj olyan szöveget, amely ezt a vázat részletezi, kifejti : *x a magyarázata annak, hogy w és y egyaránt értékes, jó.*)

A szöveg egészének, nagyobb ívű szerkezetének ez a négyféle fölépítése, jellemzése nincs azonos szinten. Ezért a szövegek makroszerkezetét alapvetően a beszélő szándéktípusával és az elérni kívánt hatással definiáljuk. A globális szerkezet további építését, differenciálását a beszélő problémamegoldó stratégiájának leírása segítségével oldjuk meg. A problémamegoldó stratégia lépéseiből viszont adódnak a nyelv formai jellegzetességei, a kapcsolóelemek, szerkezetek, a kötőszó használata, a jellegzetes tematikus mozzanatok. A szövegtéma szerkezetét a beszélő szándéka összetevőjének tekintjük, olyanformán, hogy a beszélő ezzel és ezzel a témával kapcsolatban akarja elérni ezt és ezt a célt. Nyilvánvaló, hogy a szövegtípusoknak ugyan vannak jellegzetes témáik, mégis ugyanazt a témát különböző globális szerkezettel (makroszerkezettel), tehát eltérő szándékkal, eltérő problémamegoldási stratégiával, következésképp más nyelvi-formai, kötő-kapcsoló elemekkel is közölhetjük. Megítélésünk szerint ily módon tudjuk – a gyermekek életkorának is megfelelően – leginkább fejleszteni nyelvi kreativitásukat (alkotóképességüket). Ugyanis a *nyelvi kreativitás* (amely nem a mintáktól való függetlenség és nem a minta másolása) éppen a *minták kombinálásának, összeszorzásának képességét* jelenti felfogásunk szerint.

A szövegtípusok közül érdemes sok időt szentelnünk a *vitának* és az *érvelésnek*, melyek az önkifejezésnek, az önellenőrzésnek és az önszabályozásnak igen lényeges műfajai. Ezzel összefüggésben foglalkozunk az előfeltevésekkel. Ezek a hallgatólagosan igaznak feltételezett, de ki nem fejtett mondatok nagy szerepet játszanak a szövegértésben és a beszélgetésekben. Gyakran nem a kifejtett mondatokra válaszolunk, hanem a hallgatólagos háttér mondatokra,

az előfeltevésekre. A vitában azonban éppen a fordítottja az előnyös: a vitalap, a szempontok, az érvek, az esetleges ellentmondások, a következtetési lehetőségek kifejtettsége és *ellenőrizhetővé* tétele. A serdülők rendelkeznek a képességgel és készséggel a becsületes vitára.

Ha egy anyanyelvi nevelési program nyelvtani és kommunikációs képességfejlesztő tevékenységei tudományosan érvényes, korrekt modelleken és módszereken alapulnak, akkor valódi esélyek nyílnak arra, hogy a program ne pusztán az „iskolai”, hanem a való világra támaszkodjon, és a gyerekek életét, tényleges boldogulását segítse, akkor is, ha kilépnek az iskola kapuján. Szerintünk ez a képességfejlesztés lényege.

Jegyzetek

- 1 Vigotszkij, Lev Sz.: *Gondolkodás és beszéd*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. pp. 205–325.
- 2 Hymes, Dell H.: A beszélés néprajza. In *Társadalom és nyelv*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1975.
- 3 Pap Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1979; Réger Zita: *Utak a nyelvhez*. Budapest, Gondolat kiadó, 1988.
- 4 Bánréti Zoltán: *Kommunikálj!* Budapest, Korona Nova kiadó, 1998. 158. p.
- 5 Vigotszkij, Lev Sz.: i. m.
- 6 Inhelder, Barbel–Piaget, Jean: *A gyermek logikájától az ifjú logikájáig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

SZÉPE GYÖRGY

Szakemberek és beszélők együttműködése a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos kérdésekben

A jövőről van szó. A Magyar Tudományos Akadémia keretében negyed évszázada kezdtünk el – *Szentágothai János*nak, az Akadémia akkori alelnökének, majd elnökének vezetésével – összeállítani egy, a jövőre vonatkozó összefoglaló ajánlóssorozatot.¹ Ez ugyan a közoktatásra, illetve a köznevelésre vonatkozott, de átfogta a műveltség egészét.

Visszatekintve, egy egész egyszerű eljárást követtünk: amit akkor jónak tartottunk volna, ha megvan, annak megvalósulását ajánlottuk a jövőre nézve. Mindez felfogható volt természetesen az akkori állapotok kritikájának is.

Most is többé-kevésbé erről van szó a nyelvvel kapcsolatban.

A nyelvészet összetett tudomány: van egy olyan ágazata is, amelyik az idődimenzióban működik; ez a nyelvtörténet. A nyelvtörténészek hozzá tudnak szólni ahhoz a kérdéshez, hogy a nyelv változása honnan indul és hova érkezik; illetve ahhoz, hogy mindez miért és hogyan történik.

Jómagam nem vagyok nyelvtörténész, ezért bemutatásom eltér majd az övéktől. A nyelv ugyanis – az én felfogásom szerint – egyrészt biológiai jellegű entitás; ennek folytán variálódik. Másrészt viszont a nyelv társadalmi jellegű entitás is; ennek folytán pedig egyszerűsödik. A „nyelv” itt a saussure-i langage-nak felel meg; vagyis tartalmazza a nyelvnek (ezen belül az egyes nyelveknek) a szerkezetét, illetve annak egyének által történő használatát. (Mindezt természetesen másféle keretekben is fel lehet vázolni.) A „biológiai” és a „társadalmi” egymással ellentétben áll; ezt szokták úgy mondani, hogy „küzd egymással”.

Nyilván egy bizonyos társadalomtörténeti korszakig a variálódásnak van nagyobb szerepe. Ezen belül is feltehetőek az eltérések a nomád és a letelepített nyelvközösségek nyelvi egységesülésében. Az egységesülés pedig a

középkortól kezdve összefonódhat másféle törekvésekkel. A 19. században a magyar nyelv egységesülését, a nyelvújítást „nyelvi tervezési” akciónak is lehet tekinteni; mégpedig a maga módján – az egész évszázadban – az egyik legsikeresebbnek. Ez a nyelvi akció összekapcsolódott – egyszerűsítve a tényezőket – három jelentős történeti törekvéssel: a nemzeti függetlenség, a demokratizálódás és a modernizálódás ügyével.

Az Akadémia szerepvállalása

A Magyar Tudományos Akadémia – úgy látszik – most visszatér ehhez a 19. századi programjához, ezen belül a nyelv kérdésköréhez.

Mint ismeretes, kétféle akadémia van: a Crusca-típusú és a leibnizi típusú. A Crusca-típusú akadémiát (számos változatban) itáliai literátusok hozták létre. Ennek lett javított változata a francia akadémia, amelyet majd *Richelieu* s még inkább *Napóleon* államosított. A leibnizi típusú akadémia pedig valamennyi tudomány művelésére szervezett intézményrendszer volt.

A magyar Akadémia Crusca-típusúnak indult a reformkorban, amely azonban nagyon hamar elkezdett a leibnizi irányban szélesedni. Most nem kívánom érinteni ennek a szélesedésnek az állomásait; mára az Akadémia kétségtelenül hibrid jellegű lett, vagyis mindkét alaptípus feladatkörét vállalja.

Ilyenformán teljesen rendjén van az, hogy egy reformkori (Crusca-típusú) feladat „összakadémiai” jellegűvé válik. Csakhogy míg a reformkorban – és változatos módon a 19. században – egy széles magyarországi intellektuális réteg kedvtelésből foglalkozott a nyelvvel; addig a jelenlegi helyzetben a nyelvnek kialakult a saját tudománya, ennek ellenőrzésére kell alapozni a magyar nyelv jelenével és jövőjével kapcsolatos vélekedéseket, akárhonnan jöjjenek ezek (beleértve a nyelv – ezen belül a magyar nyelv – iránt érdeklődő, azzal szeretettel foglalkozó nem nyelvész akadémiai tagokat is).

Az Akadémia a tudományokkal foglalkozik; ennek folytán helyénvaló, ha a tudományok művelésére tervet készít. A tudományok természetesen nem öncélúak, hanem a tudományon kívüli társadalmi szférára vonatkoznak; a tervek tehát a társadalom jövőjét veszik célba. Az ilyen tervek összeállítása elég felelősségteljes vállalkozás. Az Akadémia azonban nem léphet túl saját keretein: nem tartozik kompetenciájába sem a politika, sem a törvényhozás. Ezeket a feladatokat át kell engednie másoknak. Az Akadémiának megvan a lehetősége arra, hogy *ajánlásokat* tegyen, ha azok tudományosan meg vannak alapozva. Az Akadémia azonban nem tehet ajánlásokat tagjainak vagy hálózatának pusztá vélekedése – netán előítéletei – alapján.

Nyelvi kérdésekkel foglalkozhatnak mások is, hisz’ ez a vélemények szabadságának része; olyanok is, akiket nem érdekel a tudomány, akik valamilyen tudományon kívüli szempontnak a szimbolizálására kívánnák felhasz-

nálni a nyelvnek – ezen belül a magyar nyelvnek – a kérdéseit. Ez lehet nagyon tiszteletre méltó foglalatosság is; a tudománynak – szerintem – erre az lehet a megfelelő reagálása, hogyha szociálpszichológiai szempontból vizsgálja meg ezeket a felfogásokat.

Ezt a stratégiai szemléletet – amelynek valamikor a népgazdaság, majd a társadalom távlati tervezése volt a kerete – nyilvánvalóan nem volna helyes egy elmúlóban levő társadalmi rendszerhez, főleg nem azon rendszer hibáihoz kötni. Bármilyen államformában és gazdasági-politikai rendszerben megvan a létjogosultsága a jövőre irányuló foglalkozásnak.

Azt hiszem, hogy az egész jövőre irányuló gondolkodás, illetve cselekvés voltaképpen a beruházás körébe tartozik. Ne tessék metaforára gondolni, mert a tudomány – a közoktatásnak és más intézményeknek rendszerén át – közvetett beruházásként működik.

Ennek folytán úgy gondolom, hogy az ajánlások közül azoknak lesz foganatja, amelyek pontosan vannak megcímezve; s ezen belül is azoknak lehet a legnagyobb esélye, amelyek a közoktatás számára vannak világosan megfogalmazva.

Hat tétel a magyar nyelvhasználatról²

A következőkben hat állítást gyűjtöttem össze; ezeket igyekeztem lecsupaszítani. Arra törekszem, hogy ezek az állítások valahogy belehelyeződjenek, vizsgálataljanak a nyelvészet kontextusába.

Első tétel: „Fogy a magyarul beszélők száma”

Ez olyan demográfiai állítás, amelynek nincs kimutatható kapcsolata a magyar nyelv szerkezetével. A magyar nyelv szociolingvisztikai rendszerével azonban lehetséges összefüggés olyan értelemben, hogy (a) több egynyelvű magyar lesz kétnyelvű; (b) több kétnyelvű ember mond le a magyar nyelvhasználatról s válik (más nyelven) egynyelvűvé. Ennek a jelenségnek feltehetően szociológiai, kulturális, de leginkább oktatási okai lehetnek. (Bourdieu francia szociológustól tudjuk, hogy minden nyelv annyit ér, amennyit beszélői érnek;³ hadd tegyem hozzá ehhez, hogy mindez olyan állami keretek közepette történik, ahol az állam többségi nyelvének jobbak az esélyei, mint a kisebbségi nyelveknek.)

Ezt a kérdést meg kellene vizsgálni a magyarul beszélők valamennyi olyan viszonylatában, amikor a magyar nyelv mellett más nyelvet is használnak. A kétnyelvűség vizsgálata szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai feladat.

A kétnyelvűségnek van egy pozitív fajtája is: az „additív” kétnyelvűség, amely a meglevő nyelv mellé hozzáad egy másikat (nem pedig elveszi a nyelvet). Nem mindegy azonban, hogy még ezt az additív kétnyelvűséget is ki kez-

deményezi nemzetiségi vidéken; ez ugyanis a többség kezében asszimilációs eszközzé válhat. Egyébként az „additív” kétnyelvűség érték; ugyanolyan érték, mint az „additív” idegennyelv-tudás.

Ne feledjük azt sem, hogy voltaképpen az idegennyelv-oktatás is egyéni kétnyelvűvé kívánja változtatni az egynyelvű nyelvhasználót.

Tapasztalható az ellenkező irányú trend is; vagyis az, hogy egynyelvű „nem magyarok” megtanulnak magyarul. (A Magyarországra áttelepült kétnyelvű magyarok gyermekei már egynyelvű magyarok lesznek.) A magyar ugyanis „inkluzív” nyelvi közösség, amely elég könnyen befogadja azokat, akik csak csekély mértékben tudnak magyarul. (Ellenpéldaként hadd utaljak a franciaországi francia nyelvi közösségre, amely ebből a szempontból „exkluzív”, vagyis csak azokat fogadják be, akik jól tudnak franciául.) Ennek az „inkluzív” jellegnek a vizsgálata összetett, részben történeti vizsgálatot igényel.

Második tétel: „Töredezik a magyar nyelvterület egysége”

A magyarországi nyelvművelők és a határon kívüli magyar nyelvészek egy része szerint csak egy norma ismerhető el a magyar nyelvvel kapcsolatban.

Ezen norma voltaképpen az eddig monopolisztikus Magyar Rádió és Televízió normája. (Nyilván lesznek olyanok, akik csak bizonyos műsortípusokra kívánják ezt leszűkíteni.) Mint ismeretes, hamarosan megtörik ezen két tömegközlelési eszköznek a magyar állami monopóliuma s ezzel együtt „egyközpontúsága”.

Ennél fontosabb az, hogy a magyar nyelvnek is létezik már a „de facto” többközpontúsága; elkerülhetetlen, hogy nagyobb (több százazres) kétnyelvű tömböknek ne alakuljanak ki bizonyos mértékig saját szabályaik.

Véleményem szerint a magyar nyelvterületnek másféle lesz az egysége, illetőleg szerkezete. S az érdekeltekkel együtt át kellene gondolni a magyar nyelv normáit, annak szabályozási formáit is.

Egy több országra kiterjedő nyelvi közösség esetében (például a Franciaországban, Belgiumban, Svájcban, Québecben stb.) törekedni kell arra, hogy a legfelsőbb szinten lehetőleg azonos stilisztikai és retorikai változatait használják az adott nyelvnek (a már elfogadott regionális köznyelvi változataiban). A lejjebb levő szinteken azonban már nem ez a helyzet azokban az országokban, ahol (közelről vagy távolról) szinte mindenki ki van téve egy másik nyelv hatásának. Ilyen esetekben a kétnyelvűség valamely változata jelen van. A másik nyelv nem egyszerűen „hibaforrás”, hanem boldogulni kívánó emberek életének sajátos része. Ha körülveszi a beszélőt egy másik nyelv, ha a televíziós labdarúgó-mérkőzéstől a fűszeresig mindenütt hall(hat) szlovák vagy román szót, akkor irreális annak a megkövetelése, hogy a magyar nyelvhasználat egész köre azonos legyen az egynyelvű és a valamilyen módon kétnyelvű környezetben.

Épp az látszik vizsgálándónak, hogy a magyar nyelv használati köre hol szűkül, és milyen formában nyilvánul meg a kétnyelvűség. Ennek vizsgálatában nyelvpolitikai és nyelvi-jogi szempontokat is célszerű figyelembe venni.

Tehát, ha a romániai, szlovákiai vagy másutt élő magyarság – egyedül vagy a többi magyarral együtt – valamilyen akciót tervez, akkor a nyelvi tervezésnek rendelkezésre állnak módszerei és nemzetközi példatára; a nyelvpolitikai akciókat megelőző vizsgálatoknak azonban természetesen mindig egyedinek kell lenniük.⁴

Harmadik tétel: „Romlik a magyar beszéd minősége”

Tekintsük ezt az állítást a magyar nyelv „hangzására” (vagyis zenei, szupraszegmentális, prozódiai jellegére) vonatkozóan.

Már *Laziczius Gyula*⁵ rámutatott arra, hogy amióta létezik az emberi hangnak tudományos megközelítése (a fonetika és fonológia), azóta mellőzhetők az ezzel kapcsolatos köznapi vélekedéseket (előítéleteket) közvetítő metaforák. (Természetesen a kutatások bemenő információi között jogosan szerepelnek a különféle megalapozottságú vélekedések is; ezeket is meg kell vizsgálni.)

Meg kell nézni: mi az oka annak, hogy a nyelv hangzásával kapcsolatban egyes jelenségek vita tárgyává váltak; miért van az, hogy ami az egyik beszélőnek „tetszik”, az a másik beszélőnek „nem tetszik”. Az sem egészen világos, hogy kinek volt, illetve kinek van illetékessége abban, hogy eldöntse ezeket a vitákat, ha ugyan egyáltalában el kell ezeket dönteni.

A nyelvtudománynak van egy olyan külső köre, amely azzal foglalkozik, hogy a nyelvet milyen körben, hogyan „fogyasztják” (használják); ez mindig kapcsolatban áll a szociolingvisztikával, de voltaképpen a grammatikai változatok adják a tárgyát. Vizsgálatuk azonban természetesen nagyfokú komplexitást igényel.

A helyes magyar kiejtés versenyei tényleg sokat tettek azért, hogy napirinden maradjon ez a kérdés; és sok tapasztalatot halmoztak fel. Úgy látszik azonban, hogy még bőven akadna teendő ezen tapasztalatoknak a szociolingvisztikával és a pszicholingvisztikával való harmonizálásában. S elvégzendő feladatnak látszik – ha egyáltalában lesz rá a közeljövőben vállalkozó – a modern grammatikának a magyar hangrendszerre vonatkozó eredményeinek figyelembevétele minden egyes vélekedésre vonatkozóan.

Negyedik tétel: „Túl sok idegen szó kerül be a magyarba”

Most itt tekintsünk el a xenofób és ezen ürüggyel megnyilvánuló nacionalista nézetekről; természetesen ezen jelenségek vizsgálata is fontos, de ez nem a nyelvészet dolga.

Voltaképpen nincs új releváns kutatás *Fábián Pál*⁶ és *Ladó János*⁷ vizsgálatai óta; ezen kívül természetesen számon kell tartani a témának a *Magyar Tudományban* folyt nagyon érdekes vitáját.

A magánszférában mindenki annyi idegen szót használ, amennyit óhajt. (Mindegy, hogy ezt a beszélő tudásának jellege vagy divatkövető hajlandósága diktálja.) A gazdasági szféra – beleértve a reklámot – egyre inkább a magánszférába kerül. Mint ismeretes, a francia nyelvtörvénynek vissza kellett vonulni angolszó-ellenességével.

Történetileg nincs időszerűsége egy nagy magyarítási kampánynak. A reformkorban volt; a két világháború között már csak korlátozott eredményeket hozott (pl. a sportnyelv egy részében).

Negatív kampányok (beleértve törvényeket és rendeleteket) helyett inkább olyan vizsgálatokra és stílusnevelésre volna szükség, amelyek segítségével helyesen és megfelelő helyen lehetne használni a görög–latin alapú és egyéb (például angol és francia eredetű) jövevényszavakat is.⁸ Az idegen szavak használatának korlátozása helyett én inkább annak vagyok a híve, hogy a magyarországi középiskolában minden diák tanuljon meg annyit latinul (sőt görögül is), hogy a páneurópai görög–latin szókincs elemeit (szavakat, szuffixumokat stb.) helyesen tudja használni. Ezt eredményesebb volna egy – a mainál nagyobb elterjedtségű – latin nyelv és irodalom nevű tantárgy keretében elvégezni; de ha ez nem szélesíthető, akkor bizony ezt a feladatot a magyar anyanyelvi nevelésnek kellene elvállalnia. S természetesen az idegen nyelvek eredményesebb tanulása inkább csökkenti, mint növeli a célba vett szavak nem megfelelő használatát. Az ifjúsági nyelvhasználatba azonban nem célszerű közvetlenül beavatkozni semmilyen indokolással.

Hogy egy kormányzati vagy köztestületi szerv, például a többségében nem nyelvészeket összefogó Magyar Tudományos Akadémia, milyen állásfoglalást alakít ki ilyen kérdésben, az természetesen nem közömbös a nyilvános nyelvhasználatra vonatkozóan. Egy ilyen állásfoglalás kialakítása azonban elég nagy felelősség. (Egy leibnizi típusú akadémia esetében amúgy sincs ilyen jellegű kötelezettség.)

Egyébként úgy látom, hogy még mindig időszerű volna újra kiadni *Zolnai Bélának* „a műkedvelő Purista lelkialkatáról” írott klasszikus pamfletjét.⁹ Zolnai Béla elsősorban stilisztika volt; a stilisztika szempontjából kiindulva mutatja ki, hogy voltaképpen nincs felesleges idegen szó, csak műveletlen nyelvhasználat. Én is azt hiszem, hogy az „idegen szavak” kérdését jobb volna a stilisztika és a stílusnevelés felé irányítani. Azt is érdemes volna megnézni, hogy mit tud itt segíteni a kontrasztív nyelvészet és a fordítástan.

Szükségesnek látszik kitérni az „idegen nyelvek”-re, mivel mindenféle körül vagyunk véve más nyelvekkel.¹⁰

Elég baj, hogy az orosztanulással kapcsolatos országos méretű kudarc hátráltatta a többi idegen nyelv megtanulását. Magyarországon egyébként a

német nyelvet tudják a legtöbben, a magánszférában a németet használják a legnagyobb mértékben. Az angol szoros második; a felsőoktatásban és az értelmiség – félig-meddig szakmai – nyelvhasználatában kerül az első helyre (s csak ezt követi a német). Érdemes volna együttes keretben áttekinteni a idegen nyelvek zónáját (a) a nemzetközi kommunikációban, (b) az idegen nyelvű dokumentációban, (c) hogyan készít fel erre az iskolai nyelvoktatás, (d) illetve az iskola utáni nyelvtanulás, (e) s mi a szerepe mindebben az állami nyelvvizsgarendszernek.¹¹

Össze kellene kapcsolni az „idegen” nyelvekkel az „idegen” szavak kérdését. Szerintem nem lehet valakit hétfőn az angol eredetű nemzetközi szavak használata ellen hangolni, kedden pedig (határozatban vagy más módon) fokozni az angol nyelv tanulását.

Sokkal fontosabbnak tartom azt, hogyan tud egy magyarországi értelmiségi megtanulni három-négy nyelven olvasni, hatékonyan kommunikálni és előadni egy vagy két nyelven. Aki majd ezt tudja, az feltehetően helyesen használja a megfelelő magyar kifejezést is.

Az természetesen elvitathatatlan, hogy ebben a korszakban egyre több területen (ezen belül a természettudományokban egyértelműen) az angol nyelv használata terjed el a legnagyobb mértékben. Most az angol nyelv elterjedésének felfelé ívelő korszakában vagyunk.¹² A történelemben azonban előfordultak birodalmak és nyelveik tündöklése és bukása is. Mindenféle megtörténhet a nyelvhasználatban is.

Ötödik tétel: „Esik a magyar beszéd kulturális szintje”

Ilyen állítások nagyon sok nyelv esetében megfogalmazhatók; vagyis nem magyar sajátosságok. Idetartozik egyrészt az argó használata, a „durva” kifejezések használata, a „tiszteletlenség” s nyilván még egyébek is.

Ezeket csakugyan érdemes volna – szociolingvisztikai és pszicholingvisztikai eszközöket bevonva – vizsgálni (az ezen nézeteket kifejtőkkel együtt). Gondosan el kellene majd választani a funkcionális megfontolásokat az előítéletektől. Természetesen az „ezüstkör”-szindróma, illetve a kiöregedett generáció saját – hajdan volt – normáinak számonkérése is idetartozik.

Másrészt itt lehet szólni a nyelvhelyességi kérdésekről. Ezt fel lehet fogni „hibák” problémájának, bogárgyűjteményként. Felfogható azonban grammatikai szabályoknak megfelelő összefüggésben való használataként is; ez már – hogy a hasonlatnál maradjak – „biológia”, vagyis sokkal szélesebb összefüggésrendszer.

Nagyon nehéz értéket hozzárendelni egy működő grammatikai szabályrendszer részleteihez. Legfeljebb annak van létjogosultsága, hogy egy meglevő (általában régebben kialakult) nyelvi normát milyen mértékben követnek a beszélők a nyelvközösség melyik szintjén. Ez a probléma természetesen

belehelyezhető egy szélesebb kulturális összefüggésbe. Ismét előfordul az „ezüstkor-szindróma”, amikor a régebbi kulturális értékek ismerői hanyatlásnak tekintik a változás tényeit. Ez a kérdéskör ismét komplex: nyelvtudományi, szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatokat igényel. (Az olyan vélekedések, amelyek „szeretik/nem szeretik” ezt vagy azt a nyelvben, mert bántja a szépérzéküket, magánlogikájukat, vagy valaminő eszmei meggyőződésükkel valamilyen nyelvi jelenség nem áll összhangban, nem elegendők akadémiai állásfoglaláshoz.)

Hatodik tétel: „Esik a magyar írásbeliség szintje”

Ilyen állítások is sok nyelv esetében megfogalmazhatók; vagyis ezek sem magyar sajátosságok. Nem vitatom ennek az állításnak az igazságát; de csak annak fényében tudom elképzelni a kérdés érdemi vizsgálatát, hogy mekkora jelenleg Magyarországon a funkcionális analfabéták aránya. *Terestyéni Tamás* idevágó vizsgálatai szerint 1995-ben igen magas volt a „funkcionális analfabéták” aránya; vagyis azoké, akik annak idején az iskolában megtanultak ugyan írni és olvasni, de leszoktak róla.¹³

Kétségtelenül a napi több órán át folyó televíziónézés csökkenti az olvasásra jutó időt; az olvasás pedig a legjobb módszer a helyesírási nevelésre. Olyan kutatásra feltétlenül szükség volna, amelyik a televíziózás hatását vizsgálja (beleágyazva egyrészt a kommunikációs, másrészt a kognitív, illetve a vizuális szféra keretébe).

Az olvasás egészének vizsgálata nyilván interdiszciplináris kérdés. Megkezdődött az átalakulása a tankönyv/szépirodalmi könyv, illetve az újság/hetilap/folyóirat által meghatározott vizuális információszerzési rendszernek (beleértve a kiadói szférát). Talán olyan kérdésekre is választ kaphatunk majd, hogy miért nem olvasnak; s milyennek kellene lennie például az újságnak, a tankönyvnek, a szakkönyvnek, hogy hatékonyabbak legyenek.

Hasonló vizsgálatokra volna szükség az egyre terjedő írásbeli eszköz, a szövegszerkesztő hatását illetően. Az értelmiségi és üzleti írásbeliség szintjét előreláthatóan alaposan át fogja alakítani ez az eszköz.

S természetesen mindennek majd le kellene vonni a tanulságait az anyanyelvi nevelésben is. Így például a kezdeti olvasástanulás után további tíz évig kellene foglalkozni a tanulók olvasáskultúrájával és általában vizuális információfeldolgozásával. (Ezt már évtizedek óta tudjuk az IEA nemzetközi összehasonlító vizsgálatok eredménye alapján; itt az derült ki, hogy a magyar tanulók az iskolában nagyon gyengék a szöveg megértésében.¹⁴)

Végül át kellene majd gondolni a Gutenberg-galaxisra épülő – 19. században megszilárdult – magyar nyelvi kultúra értékrendszerét. Az internet (és a videó stb.) korszakában nyilván másfélére volna szükség. Én még tanultam az iskolában szépírást és hangos felolvasást; ma másra volna szükség.

Azt remélhetjük, hogy a technikai eszközök elterjedésével párhuzamosan emelkedni fog a magyar nyelvű írásbeliség szintje, de némileg másféle lesz, mint a régi.

Mit tehet a Magyar Tudományos Akadémia ezen a téren?¹⁵

Először is, azt hiszem, hogy megrendeléseket javasolhat a témakör kutatására (az MTA Nyelvtudományi Intézetének, a rendelkezésre álló felsőoktatási és egyéb műhelyeknek).

A kutatások alapján ajánlásokat tehet közintézményeknek, elsősorban a közoktatásnak és a felsőoktatásnak. Ebben a kérdéskörben is csökkenteni kellene azt az „ollót”, amely a nemzetközileg is méltányolható modern kutatások és a más ritmusban fejlődő közoktatás (és bizonyos mértékben: felsőoktatás) között kialakult.

Nyelvi törvényre véleményem szerint nincs szükség.¹⁶ Ahol ilyesmit bevezettek, az mind korlátozó jellegű volt (akármilyen nemes célok érdekében is koncipiálták azokat). Nota bene, nem ártana az anyanyelvi használat jogi kérdéseit is megvizsgálni az alkotmányban is rögzített emberi jogok alapján.

Ha az Akadémia fontosnak tekinti a nyelvnek – s ezen belül a magyar nyelvnek és az országban beszélt egyéb nyelveknek – az ügyét, akkor elsősorban a nyelvre irányuló nyelvtudományi és kapcsolatos egyéb kutatásokat kellene támogatni közvetlenül vagy közvetve (mert hiszen a tudományfinanszírozás ma már kikerült az Akadémiáról). A nyelvtudományi kutatás keretében mind az alapkutatásoknak, mind az alkalmazott kutatásoknak, illetve a nyelvvel kapcsolatos interdiszciplináris kutatásoknak létjogosultsága van.¹⁷

Jegyzetek

- 1 A Szentágotthai János irányításával folyó munkálatok írásbeli zárójelentése: Rét Rózsa (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia állásfoglalásai és ajánlásai a távlati műveltség tartalmára és az iskolai nevelőtevékenység fejlesztésére (1973–1976)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1976.
- 2 Utalás Keresztury Dezsőnek „Hat tétel a nyelvről” című versciklusára. In *Nyelvünk és Kultúránk*, vol. 92–93, pp. 3–7. (Budapest, 1995/1996.)
- 3 Vö. Bourdieu, Pierre: *A beszédtevékenység gazdaságtana*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont Műhely, Budapest, 1978. november 20.
- 4 A magyar nyelvterület egységének kérdéséhez is hozzászóltam a legutolsó jegyzet 3. tételében; ezzel a témával másutt kívánok részletesebb foglalkozni.
- 5 Laziczius Gyula: A magyar kiejtésről. *Magyar Nyelv*, 1938. vol. 34, pp. 306–316.
- 6 Fábíán Pál: Az idegen szavak kérdése. In Lőrincze Lajos (szerk.) *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. pp. 49–79.

- 7 Ladó János: Idegen szó, magyar szó, világnézet. *Magyar Nyelv*, 1976. vol. 72, pp. 155–172.
- 8 Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó kezdeményezés N. Horváth Margit: A latin nyelv koordináló szerepe a nemzeti alaptanterv néhány műveltségi területe között. In Tóth Szergej és Vass László (szerk.): *A nyelvtanár-továbbképzés egy lehetséges modellje*. Generalia, Szeged, 1996. pp. 83–89.
- 9 Zolnai Béla: *A műkedvelő Purista lelki alkata*. Szellem és Élet Könyvtára, Új sorozat, Szeged, 1940.
- 10 Az idegen nyelvek tanításával foglalkozó szakirodalom megszorodott az utóbbi években; ennek jó részét áttekinti a *Modern Nyelvoktatás* című alkalmazott nyelvészeti folyóirat.
- 11 Az idegen nyelvi szükségletek felmérésére kiváló példa: Teenant, Amelia–Varga Zsófia–Heltai Pál: *Hungary's Nationwide Need Analysis of Vocationally-Oriented Foreign Language Learning: Student, Teacher and Business Perspectives*. Művelődési és Oktatási Minisztérium–Munkaügyi Minisztérium–United States Information Agency–Európa Tanács „Modern nyelvek projektum csoport”. Budapest, 1993. – A magyarországi idegennyelv-ismeretről Terestyéni Tamás készítette a legjobb elemzést: Vizsgálat az idegennyelv-tudásáról. *Modern Nyelvoktatás*, 1996. vol. 3, pp. 3–16.
- 12 Az angol nyelv „imperializmus”-áról is többen írtak az utóbbi időben. Az alapmű: Phillipson, Robert: *Linguistic Imperialism*. Oxford University Press, Oxford, 1992. – Itt két magyar nyelvű közleményre hívom fel itt a figyelmet: Ankerl Géza: A globalizmus, az angol és a többi anyanyelv. *Valóság*, 1997. 1. pp. 1–11. – Kontra Miklós: Angol nyelvi és kulturális imperializmus és a magyar tanárképzés. *Modern Nyelvoktatás*, 1997. 3. pp. 3–14.
- 13 Terestyéni Tamás: Írás- és olvasásnélküliség Magyarországon. In Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom*. Janus Pannonius Tudományegyetem–PSZM Projekt Programiroda, Pécs–Budapest, 1996. 1. köt. pp. 289–298.
- 14 Az idevágó ismereteket tartalmilag és bibliográfiailag összefoglalja, valamint friss kísérleti eredményekkel gyarapítja Horváth Zsuzsanna: *Anyanyelvi tudástérkép* című könyvében (Országos Közoktatási Intézet, Budapest, 1998; Középiskolai tantárgyi feladatbankok III.).
- 15 Itt visszautalok ezen tanulmány I. részére is.
- 16 Figyelemre méltó volt ezzel kapcsolatban az MTA Magyar Nyelvi Bizottságának állásfoglalása: Van-e szükség Magyarországon anyanyelvi törvényre? Jegyzőkönyv a Magyar Nyelvi Bizottság 1996. május 3-i üléséről. *Magyar Nyelvőr*, 1997. vol. 121, pp. 104–120. Vö. a szlovákiai nyelvtörvénnyel kapcsolatban: Bartha Csilla és társai: Nyelvészek a nyelvtörvényről. *Magyar Tudomány*, 1997. 7. pp. 1068–1076.
- 17 Itt utalok néhány idetartozó írásomra: Egy nyelvű magyar alkalmazott nyelvészet a többnyelvű világban. *Folia Practico-Linguistica*, 1994. 1. pp. 24–35. – A nyelvi jogokról (A nyelvész szemével). *Vigilia*, 1996. 7. pp. 501–509. – Az internetkorszak nyelvészete. *Modern Nyelvoktatás*, 1997. 1–2. pp. 76–89. – Az európai „csatlakozás” néhány nyelvi vonatkozása. In Polyák Ildikó (szerk.): *Hetedik Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia*. Budapest, 1997. április 3–5. Külkereskedelmi Főiskola, Budapest, 1997. pp. 10–18.

KIEFER FERENC

Néhány gondolat a nyelvi technológiákról

A nyelvi technológia fogalma még nyelvészkörökben sem föltétlenül mindenki számára ismert. A nyelvi technológiák mindazoknak az eszközöknek az összessége, melyek a nyelvi adatok rögzítését, a rögzített nyelvi anyag feldolgozását, különféle alkalmazását és általános (számítógépes formában való) hozzáférhetőségét teszik lehetővé. Ezeknek az eszközöknek a fejlődése és a nyelv fejlődése nem független egymástól. Az írás felfedezése tette lehetővé a különböző nyelvek és kultúrák megőrzését, és az írásrendszerek kifejlődése a kultúra és a civilizáció elterjedését hozta magával. A korábbi korokban tehát az írásrendszer és az írás rögzítésének a módja jelentette a nyelvi technológiát.

A nyelvi technológia fejlődésének egy-egy fontosabb állomása egy társadalom életében általában együtt járt a gazdasági fejlődésben bekövetkezett nagyobb változásokkal és nemegyszer a politikai rendszer megváltozásával is. Azok a népek, melyek nem tudtak ezzel a fejlődéssel lépést tartani, eltűntek a történelem színpadáról és velük együtt tűntek el – nemegyszer nyomtalanul – e népek nyelvei is. A nyelvi technológiák fejlődésében újabb lépést jelentett a könyvnyomtatás felfedezése, mely nélkül az újkorban bekövetkezett ipari fejlődés elképzelhetetlen lett volna. Tudjuk, nem minden írott nyelv jutott el erre a fokra. Az ilyen nyelv egységes normát kifejleszteni nem tudott, megrekedt a nyelvjárások szintjén, továbbfejlődni képtelen volt. Évszázadokon át a nyomtatott könyv volt a kultúra letéteményese. Korunkban azonban a nyomtatott könyv szerepét egyre inkább a képernyő veszi át. Ez a változás a könyvnyomtatás felfedezésénél is komolyabb következményekkel jár a társadalom, de mindenekelőtt a kultúra fejlődésére.

Az a kultúra, amely nem tud ezzel a technológiai fejlődéssel lépést tartani, elveszíti tanulóképességét, rugalmasságát, ami nemcsak nyelvi-kommunikációs zavarokhoz vezethet, hanem komoly akadálya lehet annak, hogy részt vegyen az európai integrációs folyamatban. Ez elsősorban a kis nyelvek számára jelent veszélyt, de egyúttal komoly kihívás is. Nem meglepő ezért, hogy az Európai Unió a nyolcvanas évektől kezdve segíti és anyagilag is támogatja a kis nyelvek technológiai felzárkózását. Az Európai Unió mindenekelőtt az

egységes elvek alapján történő, a számítógépes nyelvészeti kutatás céljait szolgáló nyelvleírást és a szabványosított nyelvi alkalmazásokat támogatja. Legújabb programja a *Nyelv és technológia 2000* címet viseli, mely elsősorban az információfeldolgozást elősegítő intelligens szoftverek kifejlesztését célozza meg. Ezekről a szoftverekről többek között azt várjuk, hogy lehetővé tegyék a különböző nyelveken írt dokumentumok automatikus összehangolását (nyelvi egységesítését), és hogy egy tetszés szerinti nyelven írt dokumentumot képesek legyenek egy másik, szintén tetszés szerinti nyelven kivonatolni.

A nyelvi technológiáknak még számtalan más vonatkozása is van, melyeknek a részletezésére itt most nem térhetek ki. Arra azonban mindenképpen rá kell mutatnom, hogy a nyelvi technológiák csak látszólag szorítkoznak technikai kérdések megoldására. Alap kutatás nélkül ugyanis e kérdések nem oldhatók meg, a szükséges nyelvészeti alap kutatás viszont felöleli a nyelvtudomány majdnem minden fontosabb kutatási területét. És elsősorban ez az alap kutatás az, ami az Akadémia hatáskörébe tartozik.

A magyar nyelv modernizációja

Nyelvünket ápolnunk, vagy ha tetszik, védenünk kell. Ezt korunk követelményeit felismerve akkor tesszük leghatékonyabban, ha a nyelvi technológiák kifejlesztésén fáradozunk. A nyelvi technológiák mindazokat az eszközöket magukban foglalják, melyek segítségével a 21. század emberei hatékonyan tudnak majd kommunikálni egymással. Ha szakmai kérdésekről megfelelő magyar szókincs hiányában csak angolul tudunk majd egymással tárgyalni, ha külföldi partnerünkkel (megfelelő fordítóprogram hiányában) csak angolul tudunk majd telefonálni (gondoljunk a szinkrontolmacs-rendszerrel ellátott telefonra!), vagy ha csak az angolul írt tanulmányok, dokumentumok lesznek számunkra hozzáférhetőek (mert nem áll rendelkezésünkre megfelelő magyar fordító vagy kivonatoló rendszer), akkor félő, hogy nyelvünk elveszíti fejlődőképességét s ennek következtében előbb-utóbb elsatnyul, s alkalmatlanná válik a kommunikációra. A nyelvi technológiák hiánya jelenti tehát az igazi veszélyt nyelvünk számára.

A nyelvi technológiák kifejlesztése a magyar nyelv modernizációjának legalapvetőbb tényezője és feltétele. Ez a feladat minden kétséget kizáróan azok közé a stratégiai kutatási programok közé tartozik, amelyeket Akadémiánk elnöke a *Magyarország az ezredfordulón* címen hirdetett meg, sőt talán minden túlzás és részrehajlás nélkül mondhatjuk, hogy *a magyar nyelv modernizációja a stratégiai kutatási programok legfontosabbika*.

A következőkben három olyan kérdéskört vázlok fel, melyeknek kutatása a nyelvi technológiák kifejlesztésének részét képezi, és melyeknek előkészítése,

illetőleg kutatása már több éve folyik az MTA Nyelvtudományi Intézetében (egy részük a MorphoLogic számítógépes nyelvészeti céggel közös projektum keretében).

A korszerű szótárkészítés

A nyelvi technológiák alapja a jó szótár. Melyek is a korszerű szótár ismérvei?

a) A szótár olyan adatbázisra épül, mely több száz milliós szövegszövből álló korpuszon alapszik. Ez az adatbázis kiküszöböli az adatok sokszor esetleges, véletlenszerű kiválasztását, és biztosítja, hogy a szótárba csak olyan szavak kerüljenek, amelyek a mai nyelvhasználatban valóban előfordulnak. És mivel az adatbázis gyakoriságra vonatkozó adatokat is tartalmaz, a szótár összeállításánál gyakorisági szempontok is figyelembe vehetők.

b) A szavak részletes alaktani és mondattani információval vannak ellátva (a szótárban szerepelnie kell például minden ragozható szó esetében a ragozásra vonatkozó adatoknak, a vonzatokkal rendelkező szavaknál pedig a kötelező és fakultatív vonzatokra vonatkozó információknak).

c) A szójelentések meghatározása egységes séma szerint történik. Például az igék jelentése feltételes mondat formájában adható meg: „Ha x y-zik, akkor...”.

d) A példamondatok a korpuszból válogatott köznyelvi mondatok.

e) A többjelentésű (ún. poliszém) szavak jelentéseinek a korpusz adatainak megfelelő megkülönböztetése és leírása.

f) A nyelvi rétegre, a regiszterre való hivatkozás a szócikkekben a korábbi gyakorlatnál nagyobb szerephez jut.

Nézzük meg tehát, hogy hol is tartunk ezen a téren? Jelenleg sajnos még nem rendelkezünk minden szempontból korszerű értelmező szótárral (a régi értelmező kéziszótár átdolgozása folyamatban van, ez a szótár azonban nem fogja még magán viselni a korszerű szótár ismérveit). Egy ilyen szótár elkészítése az egyébként is folyó nagyszótári munkákhoz kapcsolódhatna.

A hagyományos szótári forma (az ún. papírszótár) mellett szükség van többféle keresést is lehetővé tevő gépi szótárra is. A gépi szótárak előnye a papírszótárakkal szemben, hogy egy szoftvercsomagot is tartalmaznak, melyhez többek között egy helyesírás-ellenőrző program és egy szinonimaszótár is tartozik. A program ismeri az adott nyelv ragozási szabályait is, tehát morfológiai elemzésre is képes. A ragozott szavak felismerése két okból is növeli a program hatékonyságát: egyrészt folyó szövegekben történő kereséskor elegendő magára a szóra rámutatnunk, másrészt a szavaknak kifejezésekben történő keresésekor sem kell figyelemmel lennünk a sokféle toldalékra. A keresési program nem tesz különbséget az önálló szócikk és az utaló szócikk

között, és ha szükséges, egyszerre több szótárban is tud keresni. Példamondatokra sincs szüksége, mert azok bármikor megkereshetők az adatbázisban. Ez az ún. dinamikus példakeresés lényegesen több információt szolgáltat, mint a hagyományos módon dolgozó lexikográfus néhány példamondata. A gépi szótárnak az is nagy előnye, hogy nincsenek terjedelmi korlátai, ezért tetszés szerinti mennyiségben tartalmazhat ritka, régies, tájnyelvi, argó vagy idegen szavakat is. A jó gépi szótárnak is feltétele azonban egy megfelelő nagyságú szótári adatbázis megléte. A közvetlen feladat tehát egy ilyen (legalább 200 millió szövegszót tartalmazó) szótári adatbázis létrehozása.

Tudjuk, hogy kétnyelvű szótáraink is már mind elavultak. A régi szótárak a korszerű szótárak követelményeinek megfelelően nem dolgozhatók át: teljesen új szótárakra van tehát szükségünk. (Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a régi szótári anyag nem használható fel az új szótárak összeállításánál.) A korszerű kétnyelvű szótáraknak egyébként szintén nagy korpuszt felölelő adatbázison kell, hogy alapuljanak.

A beszélt nyelv vizsgálata

A nyelvi technológiák második nagy területe a beszélt nyelv kutatása. Beszélt nyelvi korpuszok vizsgálata alapján igen sok fontos kérdésre kaphatunk választ. Így például megtudhatjuk, hogy a beszélt nyelv alaktana és mondattana mennyire tér el az írott nyelvtől. Az eltérések megfigyelése és rögzítése lehetővé teszi egy beszélt nyelvi nyelvtan megalkotását, amellyel már több európai nyelv büszkélkedhet. Nálunk a témáról egyelőre csak résztanulmányok készültek. A beszélt nyelvi korpusz alapján vizsgálható a párbeszéd (dialógusok) nyelvtani és szövegtani szerkezete is.

A beszélt nyelv hangtani (mindenekelőtt hanglejtésbeli és ritmikai) sajátosságainak pontos leírása lehetővé teszi az automatikus beszéd-előállítás és beszédészlelés tökéletesítését, a mesterséges hang természetesebbé tételét. A beszéd-előállítás területén már eddig is komoly, nemzetközileg is figyelemre méltó eredményeket értünk el, a további kutatáshoz azonban fonetikai laboratóriumunknak új gépekre lenne szüksége; a meglévő felszereléssel a kutatás csak nehezen vagy egyáltalán nem folytatható.

A probléma másik oldala, a beszéd írott nyelvvé alakítása még megoldásra vár. Ezen a területen egyelőre csak előkészítő tanulmányok készültek.

A beszélt nyelvi kutatások segítségével állapítható meg a beszélt nyelvi norma, ezt a normát ugyanis nem az Akadémia, vagy annak valamelyik bizottsága határozza meg, hanem a beszélők értékítélete. A normakutatás természetesen összefügg mind a beszélt nyelvi sajátosságok kutatásával, mind pedig az automatikus beszéd-előállítás, illetőleg észlelés előbb említett kérdéseivel.

A fent jelzett problémák megoldását nehezíti az anyagi háttér hiánya. Egyórányi szöveg középfinom lejegyzése 70-80 emberóraiba kerül. A rendelkezésünkre álló anyagot öt év alatt tíz ember tudná csak lejegyezni, kódolni és ellenőrizni. Ehhez természetesen még a szükséges infrastrukturális háttér is biztosítani kellene.

A feladat tehát világos: el kell végezni minél több beszélt nyelvi anyag pontos lejegyzését és kódolását. Az így kapott anyag alapján létre kell hozni egy beszélt nyelvi adatbázist. Az adatbázis segítségével meg kell állapítanunk a beszélt nyelv hangtani, alaktani és mondattani sajátosságait. A kapott eredményeket felhasználhatják a fonetikusok, a normakutatással foglalkozó kutatók és a szociolingvisztika művelői.

A magyar nyelv leíró nyelvtanáról

A nyelvi technológiák utolsó nagy problémaköre, mely sok megoldásra váró feladatot tartalmaz, a magyar nyelv korszerű nyelvtanának elkészítése, illetőleg a már korábban megkezdett nagyszabású munka, a strukturális nyelvtan befejezése. A Nyelvtudományi Intézetben készülő strukturális nyelvtan (eddig a mondattan és a hangtan jelent meg, az alaktani kötet kézírata 1998 végére készült el, a jelentéstani kötet előkészítése megkezdődött) elsősorban elméleti munka. Ez a nyelvtan a magyar nyelv sajátosságait tárgyalja korszerű elméleti keretben, levonva belőle az általános nyelvtudomány számára a legfontosabb tanulságokat. Ez a nemzetközileg is jegyzett nyelvtan az elméleti kutatásokban előkelő rangot vívott ki a magyar nyelv tanulmányozásában.

Az elméleti kérdésfeltevések ugyanakkor sok új empirikus felismeréshez is vezettek; a magyar nyelv rendszerét ma már elődeinknél jobban ismerjük. Sok olyan kérdéskör vizsgálatát vontuk be a nyelvtani kutatásokba, amelyeket a korábbi kutatások figyelmen kívül hagytak. A nyelvtani jelenségek leírására szolgáló eszközeink is lényegesen pontosabbak lettek. A következő feladat egy, az elméleti nyelvtan eredményeire támaszkodó, korszerű leíró nyelvtannak a megírása.

Az elméleti kutatásoknak az anyanyelvi nevelésben is fontos szerephez kellene jutnia. Más szóval, az iskolai nyelvtanoknak is figyelembe kell venniük az elméleti kutatások eredményeit. Problémalátó és -megoldó kreatív szemléletre van szükség, mely egyedül képes arra, hogy megszerettesse a tanulókkal a nyelvészeti gondolkodást.

*

Mind a három feladatkör „stratégiai” fontosságú, elvégzése nélkül nem tartathatunk lépést a nemzetközi fejlődéssel. A nyelvi technológia persze közvetlenül nem érinti a kultúra, a szépirodalom nyelvét, közvetve azonban – ha nem tart lépést a világgal – veszélyeztetheti annak fennmaradását.

HUNYADY GYÖRGY

A nyelv szerepe a nemzeti azonosságtudatban

III. rész

Ahogy a társadalomtudósok és informatikusok látják

Nemzetfogalom

Vannak történetiszek és társadalomtudósok, akik gondolkodásuk egy erős (és csoportos) irány (hisz a marxizmus világképében létezik is magunkat eljellemező gondolat), hogy a nemzetet nemis olyan reprodukciósmechanizmusokkal kifejezően foglalkoznak meg. Csipkő György 1993-ban kiadott könyvének címe: *Nemzet és társadalom. Együttérzés és a nemzetközileg jegyzett felelősség*. Anderson kiadása után a kötet is. Képzelt közösségek, politikai a nacionalizmus eredete és a nemzetfogalom (1993).

Szerintük a nemzet nem a társadalomtudósok, hanem a valóságban működő, amely nemis mindenütt megtalálható a történelmi-társadalmi viszonyok. Először a nyelvvel kezdődik a folyamat, majd a nyelvvel együtt a nyelvvel, hogy az a nemzetet létrehozja, a nyelvvel a nemzetet a közönség foglalkozik. Az érvelés, hogy a nemzetfogalom nem a nyelvvel, hanem a nyelvvel a nemzet foglalkozik, eredetileg, mindkét oldalnak másképp hatására.

HUNYADY GYÖRGY

A nyelv szerepe a nemzeti azonosságtudatban

A nemzeti összetartozás kritériumait keresve a kérdés történeti irodalma is két jellegzetes típust különít el: a kulturális értelemben vett és a politikai értelemben vett nemzetét. A probléma két szintje keveredik ebben a tipológiában. Egyrészt az a történeti-társadalmi tény, hogy egyes régiók, egyes társadalmak esetében mennyiben esik egybe a kultúra, a kulturális közösség és az állami-területi egység, illetőleg mennyiben válnak szét ezek egymástól. Másrészt a *nézetek szintjén* áll az arról formált vélemény, akár politikát formáló meggyőződés, hogy mi az elsődleges, a kultúra közössége, vagy az egy államon belüli összetartozás, és ennek a preferenciának a jegyében melyiknek kellene vagy kell igazodnia a másikhoz: az a „természetes”, hogy a kulturális közösség állami formát is ölt, vagy az, hogy az államhatárokon belül – ha kell, erővel is – megvalósul a kultúra egysége, vagy további lehetőségként e kettő változó viszonyban lehet és maradhat egymással, kétféle összetartozás tolerálható különbségeként.

Nemzetsfogalmak

Van a történészeknek és társadalomtudományi gondolkodóknak egy erőteljes csoportja, amely (ha a marxizmus zsargonjában fejezzük ki magunkat, akkor azt mondhatjuk, hogy) a nemzetet hamis tudati képződménynek könyveli el. Kifejezően fogalmazza ezt meg *Csepeli György* 1992-ben kiadott könyvének címe: *Nemzet által homályosan*. Ugyanerre utalt a nemzetközileg jegyzett *Benedict Anderson* irányadó munkájának a címe is: *Képzelt közösségek: reflexiók a nacionalizmus eredetére és elterjedésére* (1983).

Szerintük a nemzet nem természetes közösség, hanem valamiféle műtermék, amely hamis színben mutatja és alakítja a történelmi-társadalmi viszonyokat. Ehhez a minősítéshez azonban alighanem hozzátartozna annak meghatározása, hogy mi a természetes közösség, s miben áll a természetes közösség fölénye. Az érthető, hogy e nemzetkritikusok nem osztják egyes nacionalistáknak a nemzet misztikus eredetére, szimbólumainak mágikus hatására,

egységének gyökerére és erejére vonatkozó illúzióit, s tanulságos, ha a nemzeti keretek létrejötte és a nemzeti öntudatra ébredésnek a feltételeiről és folyamatairól ötletgazdag módon elmélkednek. Az azonban kétséges, hogy szemükben mi is az a természetes közösség, amelynek kritériumait a nemzetel magas mérceként szembeállítják.¹

A nemzet létének és mibenlétének megkérdőjelezéséhez nem egészen logikusan illeszkedik a gondolat, hogy volt és van a nemzetfejlődésnek egy jobbik és egy rosszabbik útja. Jobb a politika kereteibe beleillő államnemzet és rosszabb az azokon túlszorduló kultúrnemzet. Nem nehéz ráébredni arra, hogy az előbbinek nem egyszerűen példája, hanem történeti megtestesülése a francia, az utóbbinak pedig a német fejlődésmenet. Ma már e régről és érdemes szakirodalmi helyekről ismert dichotómia avíttnak és szegényesnek tűnik.²

A nemzetbe tartozás kritériumai a közgondolkodásban

Hosszabb távon, visszatérően vizsgáltuk, hogy az emberek a magyar nemzet fogalmát, annak terjedelmét hogyan határozzák meg. 1973-ban tettük fel először azt a háromágú kérdést egy országos reprezentatív minta tagjainak, hogy „Amikor Ön a magyar nemzetre gondol, beleérti-e ebbe a szomszédos országokban élő magyarokat, a nyugati országokban élő magyarokat, a Magyarországon élő nemzetiségeket?”. Az ország akkori politikai atmoszférájában már az is figyelemre méltó, hogy a Nyugatra távozókat a megkérdezettek 24%-a a nemzet tagjának minősítette. A szomszédos országokban élő magyarok megítélésében erősebben megoszlott a minta, 45% tekintette őket a nemzet részének. A nagy többség – 72,5% – a hazai nemzetiségek nemzethez tartozása mellett voksolt.

Ha tetszik, fogalmazhatunk úgy, hogy ekkor, 1973-ban az „államnemzeti” felfogás hangja volt domináns, bár ekkor sem lebecsülendő a kulturális összetartozás alapján válaszolók aránya. A legdurvább százalékszámokból is nyilvánvaló, hogy egy számottevő réteg álláspontja kiterjesztő módon ellentmondásos: egyszerre tekinti a magyar nemzet részének a magyar állampolgárságú nemzetiségeket és az idegen állampolgárságú magyarokat. Különböző rétegmintákon lebonyolított vizsgálataink a '70-es, '80-as években azt tükrözték, hogy a fiatal értelmiségiek, illetve az értelmiségi származású diákok társaiknál nagyobb arányban vélték úgy, hogy a határon túli magyarok a nemzetbe tartoznak.

A tanulók körében lényeges módosulást hozott a rendszerváltás: 1991-ben a Nyugatra távozottakat a mintának immár majd a fele a nemzet tagjának tekintette, kétharmados lett az egyetértés abban, hogy a határokon túl élő magyarok a nemzet részei, visszaesett viszont azok aránya, akik a nemzetbe befoglalnák az itt élő nemzetiségeket. A közelmúltban, 1996 végén újfent egy országos reprezentatív mintának tettünk fel kérdéseket.³ Ekkor a kérde-

zettek 55%-a szerint egy ember nem tartozhat több nemzethez, s 39% gondolja úgy, hogy ez lehetséges. Akár e markáns többségi vélemény miatt, akár ennek ellenére, figyelmet érdemel, hogyan látják az emberek a kettős kötésben lévő etnikai csoportok hovatartozását. 1994-ben arra kértük a vizsgálati személyek egy csoportját, hogy több szempontból ítéljék meg például a szlovákiai magyarok, s a magyarországi szlovákok hasonlóságát a két többségi populációhoz és egymáshoz. Az adatok alapján a multidimenzionális skálázás módszerével térképszerűen ábrázolni tudtuk a négy csoport hasonlóságát, leszűrhattuk, hogy ezek között nagy vagy egyenlőtlen távolságot nem érzékelnek.⁴

1996-ban a nyugati magyarokat 55%, a szomszédos országokban élőket 68%, a nemzetiségi állampolgárokat 70% minősítette a nemzet tagjának. A *kulturális és a politikai-állami összetartozás szempontja tehát egyaránt érvényesül*, minden korábbinál nagyobb a kiterjesztő módon ellentmondásos vélemények aránya, a 40%-ot bizonyosan eléri. Nincs töretlen logika, nincs egységes eszmei álláspont ebben a kérdésben, s bizonyos: a kérdezettek meghatározó többségétől távol áll a kirekesztés szándéka. Ez igazolódik további kérdéseink nyomán is, bár nem hallgatható el, hogy 11,5% a nem keresztény családból származókat, 17% azokat, akiknek egyik szülője afrikai vagy távolkeleti, akkor sem foglalja bele a magyar nemzetbe, ha anyanyelvük magyar. Huszonhét százalék szerint nem tagjai a magyar nemzetnek a magyarországi cigányok. A minta nem lebecsülendő hányada tehát az állampolgári, illetve nyelvi kritériumokon túli szempontokat is érvényesít a nemzeti hovatartozás mérlegelésekor.

Legutóbb 1998. novemberben végeztük el az immár sztenderdnek mondható vizsgálatot, hogy feltárjuk – újfent egy országos reprezentatív mintán – változott-e, s ha igen, mennyiben módosult a hazai közgondolkodás a nemzetbe tartozás kritériumaival kapcsolatban. Sajátos módon a *nyugati országokban élő magyarokkal* kapcsolatos fenntartások az idők múlásával is csak kismértékben változtak. Ma sem éri el a 60%-ot azok aránya, akik őket a magyar nemzet részének tekintik, s az országos minta 37,7%-a kifejezetten *vitatja* ezt. E tekintetben az iskolai végzettség – úgy tűnik – lényeges befolyásoló tényező: a 8 osztályt vagy ennél kevesebbet végzetek körében ez a fenntartás nem éri el a 30%-ot sem, a középiskolát végzetek körében viszont meghaladja a 45%-ot is, a főiskolai végzettséggel rendelkezők között mérséklődik 40, az egyetemet végzetek körében 38%-ra. Figyelemre méltó a különböző korcsoportok eltérése e tekintetben. Az 1920 előtt születettek körében alig találkozunk ezzel az állásponttal (13%), viszonylag toleránsak az 1945 előtt születettek is, viszont ugrásszerűen megnő azok aránya, akik nem a magyar nemzet részének tekintik a nyugati országokban élő magyarokat, az 1945 után születettek körében. Ez az arány rendre meghaladja a 40%-ot és a legfiatalabbak, az 1971 után születettek körében egészen 46%-ig emelkedik.

Nyilvánvalóan sokféle motívuma lehet annak, hogy e kérdésben miért oszlik meg a közvélemény, hogy azoknak egy jelentős csoportját, akik magyar anyanyelvűek és akiket kulturális szálak kötnek a magyarsághoz, miért nem tekintik viszonylag sokan a nemzet részének. Feltehetően ebben az állásfoglalásban közrejátszik a sorsközösség hiánya, pontosabban annak nem vállalása, s nem egyszerűen arról van szó, hogy csak azokat tekintenék a nemzet tagjainak, akik az országban élnek, államunk polgárai. Bizonyítja ezt, hogy a *szomszédos országokban élő magyarokat* a meghatározó többség a nemzet tagjának tekinti, a minta egészének 77,6%-a vélekedik így. Lényegesen kisebb az ettől elhatárolódók aránya, alig haladja meg a 20%-ot. Az iskolai végzettség és a születés időpontja egyébként kisebb mértékben, de a fentiekhez hasonlóan befolyásolja a véleményalakulást. Megjegyzendő, hogy mindkét esetben hasonló szerepe van annak is, hogy hol él a kérdezett. E „település-jelleg” érdekes módon úgy befolyásolja a válaszokat, hogy a községben, vagy vidéki városokban élők „nyitottabbak” nemzeti tekintetben, mint a fővárosi kérdezettek, akik a nyugati magyarokról szólva közel 42%-ban, a szomszédos országokban élőkről szólva több mint 24%-ban adnak nemleges választ.

Az ország és kultúra ütközésének ellenkező esete a *Magyarországon élő nemzetiségek* hovatartozásának megítélése, mint a korábbi eredmények mutatták, azt folytatva, sőt felerősítve van logikai ellentmondás a kérdezettek jelentős részének álláspontjában: sokan vannak, akik a szomszédos országokban élő magyarokkal kapcsolatban *kulturális alapon* hajlanak pozitív „befogadó” álláspontra. Ezek aránya nőtt a korábbiakhoz képest, összességében a nemzetiségi állampolgárokat 75% tartja a magyar nemzet részének. Az elutasító álláspont nem éri el a 22%-ot sem. Különösen „nyitottak” e tekintetben a főiskolát végzett kérdezettek (85% igen, 10% nem), valamint a viszonylag „befogadónak” találjuk a 8 osztályt, vagy kevesebbet végzett, alacsony iskolázottságú csoportokat. Figyelemre méltó, hogy a különböző korcsoportok közül a hazai nemzetiségeket – állampolgári alapon – a nemzetbe befoglalók aránya viszonylag nagy az 1950 előtt születettek körében és fokozatosan növekszik a nemleges választ adók – tehát kulturális szempontot alapul vevők – aránya a fiatalabb korcsoportok között: az 1950 és 1960 között születettek-nél még nem éri el a 22%-ot, az 1960 és 1970 között születetteknél meghaladja a 24%-ot, és az 1970 után születetteknél pedig 36%-ra ugrik fel.

A fentiekhez képest gyökeres eltérés nem mutatkozik más társadalmi csoportoknak nemzeti szempontból történő korábbi megítéléséhez képest. Megközelítően hasonlít a Magyarországon élő nemzetiségek befogadásának vagy elhatárolásának arányához a magyarországi cigányok megítélése. Velük kapcsolatban majdnem 25% az elhatárolódó válasz, viszont 71,5% a befogadó nyilatkozás. A magyar anyanyelvű, de afrikai vagy távol-keleti háttérrel is rendelkező populációt a korábbinál valamivel több, 25%-ot meghaladó arányban nem foglalják bele a magyar nemzetbe. Rákérdezve a magyar anyanyelvű,

de nem keresztény vallású csoportok hovatartozására, több mint 17% ad nemleges választ, viszont több mint 78% alapvetőbbnek ítéli a nyelvi, kulturális összetartozást, mint a vallási-kulturális különbséget. A vizsgálatoknak immár hosszú sorát áttekintve megállapíthatjuk, hogy *változó és* – természetesen – *nem teljesen konzisztens* a közgondolkodás álláspontja a nemzeti hovatartozás kérdésében, a nemzetet összetartó erő meghatározására. Nem lebecsülendő az állampolgári hovatartozás, az állami keretek szerepe a nemzet-meghatározásokban, de ugyanakkor a kulturális összetartozás tényei és tudata is állandó jelleggel, nagy arányban jelen van a nemzet „laikus” felfogásában. Ennek a *kulturális összetartozásnak* fundamentális eleme a nyelvi közösség – amint erre kérdéseinkben is alkalmasint utaltunk –, az *anyanyelv*.

Jelen kötet soron következő kutatócsoporti tanulmányai az empirikus társadalomkutatás oldaláról érintik azt a kérdést, hogy a nyelvi kommunikáció milyen formákat ölt a társadalom különböző rétegeiben, mennyiben és hol reked meg a tényleges írásbeliség szintje alatt, valamint a szélesedő nemzetközi érintkezések és kapcsolatok időszakában az idegen nyelvek ismerete mennyire és mire terjed ki. A kutatási program alapgondolatához kötődve „*az információs társadalom*” kialakulásának fázisában elsődleges adatokat próbáltunk szerezni arra vonatkozóan, hogy a számítógép és az erre épülő hálózati kapcsolatok hogyan hódítanak teret az országban és a különböző társadalmi csoportok ma hogyan viszonyulnak ezekhez, mennyiben vették birtokba ezeket az eszközöket. Ugyanakkor ennek az új, társadalmat és a kommunikációt formáló eszközrendszernek a visszahatása is vizsgálatunk tárgya volt: ennek használata révén a nyelvi kultúra hogyan színeződik át, milyen, máris érzékelhető hatása van például az internet megjelenésének, közvetlenül a mindennapok szaknyelvére és közvetve a kommunikáció általános stílusára.

Jegyzetek

- 1 Természetes közösség vajon a General Motors vagy a hasonszórú vállalatbirodalom, amelynek csoportszerúségét a társadalomkutatók nem vitatják, hanem hovatovább úgymond sajátos szervezeti kultúráját igyekeznek feltárni? De még az is kérdéses lehet, hogy természetes közösség-e a nukleáris család. Anderson tesz egy félmegjegyzést ezzel kapcsolatban, de tipikusan ez egy olyan önkorlátozás, amely a követők gondolatrendszeréből már kikopik.
- 2 Mégha igent is mondanánk arra, hogy a francia és a német út önmagán kívül okkal és hitelesen általánosítható nemzetek egész sorára, egész európai régiókra, akkor is, mi történt a brit birodalomban, mi történik az Európán kívüli állami ambíciójú nemzetek és nemzeti ambíciójú államok tucatjaival. Az absztrakt modell és a szín pompás valóság viszonyának bonyolultságát mi sem mutatja jobban, mint hogy Németországban ma államnemzet él, és Franciaország is megélte a kulturális összetartozás nem egy morális és hatalmi dilemmáját, például Algir drámáját. Lehet idealizálni az államnemzeti fejlődést a kultúrnemzetihez képest, lehet a korábban polgári és a korábban demokratikus

fejlődést az államnemzet modelljével összekapcsolni, azonban az is történeti illúzió lenne, ha nem látnánk ennek a gyorsabb és olajozottabb előrehaladásnak a rugóját a gyarmatok több évszázados alávetésében és kiszípolázásában.

3 Az MTA Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának 1000 fős vizsgálata.

4 Több ilyen viszonyrendszert feltárva azt tapasztaltuk, hogy korántsem egyforma a különböző kettős kötésű csoportok látni vélt helyzete. A magyarországi magyar többséghez látják viszonylag közel pl. a magyarországi németeket, viszont az anyaország többségéhez a magyarországi románokat. Ezzel a közvetett módszerrel is fény derül a cigányság megítélésének sajátosságaira: a magyarországi és a romániai cigányok között felettébb nagy hasonlóságot konstatálnak, s ez úgy átrendezi a viszonyok térképét, hogy hozzájuk képest egészen közel kerülnek egymáshoz egyfelől a magyarországi magyarok és románok, másfelől a romániai románok és magyarok. Szemléletes példája ez egyébként annak, hogy a nemzetekre és etnikai csoportokra vonatkozó jellemzések, hasonlósági ítéletek az egyéni tudatban is, sok-sok ember köztudatában is egy-egy konstellációban nyerik el aktuális értelmüket.

TÖLGYESI JÁNOS

A számítógéppel és az internettel kapcsolatos fogalmak útja a köznyelv felé

Az információs társadalom fejlődése során mind szélesebb körben válik szükségessé az új kommunikációs eszközök és eljárásmódok mindennapi birtokbavétele, új ismeretek és készségek elsajátítása, a hétköznapiakban alkalmazható megtanulása. Ez a folyamat nagyrészt a kommunikáció közegében, a nyelvi feldolgozás, megformálás eszközeivel történik. Szakmai érdeklődésünknek és felkészültségünknek megfelelően a különböző kommunikációs tényezők szerepét figyeljük és elemezzük a modernizációs törekvésekben. Első lépésként a szélesebb kommunikációs környezet változási trendjeiből, alapvetően a tömegkommunikációs szféra változásaiból indulunk ki.

A tömegkommunikáció változásai

Az utóbbi 10 évben, a rendszerváltással kezdődően számos új társadalmi folyamat indult el vagy gyorsult fel, számos jelenség tűnt fel, amelyek kezelésére, nyelvi megragadására, a mindennapi kommunikációban való használatára, megnevezésére új fogalmak bukkantak fel. Elég itt a rendszerváltással kapcsolatos gazdasági folyamatokra, a gazdaság átépítésére, benne a privatizációra, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás nyomán a kereskedelem, a pénzügyek, a nemzetközi együttműködés új fogalmaira utalnunk.

Az új fogalmak – többnyire a tömegkommunikáció közvetítésével – felkapott, divatos kifejezéseként terjednek el. Egy részük, ahogy a divatjelenségeknél ez szokásos, amilyen gyorsan megjelenik, éppoly gyorsan el is tűnik. Más részük azonban része lesz a mindennapi kommunikációnak, beépül a köznap nyelvhasználatba. Ez a beépülési folyamat is a leglátványosabban a tömegkommunikáción keresztül valósul meg.

A kommunikációkutatók már hosszú ideje vizsgálják a tömegkommunikáció ún. napirend-kijelölő funkcióját. Ez azt jelenti, hogy a közvéleményben élő, megfogalmazódó aktuális vélekedések jelentős mértékben a tömegkommunikációból származnak. Elsősorban azok a tartalmak foglalkoztatják a közvéleményt, amelyeket a tömegkommunikáció napirenden tart, amelyekről nap mint nap, újra és újra szó esik, amiről különféle nézőpontokból fogalmazódnak meg vélemények, és ezek az írott vagy az elektronikus sajtó közvetítésével terjednek el.

Ez az állandó napirend-kijelölő tevékenység azonban nemcsak a közvélemény számára szállít újabb és újabb témákat, hanem hordozója azoknak a nyelvi folyamatoknak is, amelyek során új fogalmak, gyakran idegen megnevezések válnak széles körben ismertté, elterjedté, „közkinccsé”.

Ugyanakkor maga a tömegkommunikáció is jelentős változásokon ment át, illetve megy át napjainkban. A rendszerváltással párhuzamosan átalakult a rendszer tulajdonosi struktúrája. Dominánssá vált a profitorientált, kereskedelmi média. Ez a változás kihatott a lapok, a rádiók és a televíziók arculatára, azok tartalmi megformálására, stílusára, nyelvi karakterére is. A demokratizálódó közélet tükréként többszínűvé vált a tömegkommunikáció is. Ez a többszínűség nemcsak a többféle vélemény kifejezésének lehetőségét jelenti, hanem a stílus pluralizmusát is, a csoportos és egyéni szóhasználat lehetőségének kibontakozását is.

A *kommunikációs rendszer bővülése* azt eredményezte, hogy új, fiatal újságírói csoportok is egyre nagyobb teret kaptak a média nyilvánosságában. Bár időközben kibővült az újságíróképzés is, mégis számottevő az újságírók között a hagyományokkal nem, vagy csak alig rendelkező, a megfelelő szakképzettséget hiányosan vagy egyáltalán nem birtokló réteg. A kereskedelmi és reklámszemlélet előtérbe kerülésével eltolódtak a hangsúlyok az értékrendben, a (bulvár-) lapok újságírói szemében a szenzáció felértékelődött, aminek nyelvi megjelenése szembeötlő méreteket öltött. Ez elsősorban a *meghökkenő nyelvi fordulatokban, hatásvadászó címekben jut kifejezésre, de nyomot hagy a tartalmak kiválasztásában, a szövegek megfogalmazásában, tálalásmódjában is.*

A kereskedelmi rádiók és televíziók gyors népszerűvé válásának nem kis mértékben egyfajta új hangvétel, stílus volt az oka. Ennek az új stílusnak egyik markáns összetevője a kommunikációs személyiségek nyelvi karaktere, egyéni kifejező ereje is. Hogy milyen is ez az új nyelvi stílus és viselkedésbeli karakter, arról jelenleg kevés tudományosan értékelhető vizsgálat áll rendelkezésünkre. Az empirikus kutatás még a jövő feladata. Az azonban szembetűnő, hogy az új, elektronikus médiumok stílusát jelentősen befolyásolja a *nemzetközi reklám stílusa, ami erőltetett közvetlenségével a mindennapi kommunikációt követi, és ugyanakkor mintát is kíván adni számára.* Akármilyennek is minősítjük ezt az új tömegkommunikációs stílust, meg kell állapítanunk, hogy

jelentős közönségrétegben talált visszhangra. Ezek a közönségcsoportok átmentek a hagyományos közszolgálati médiumoktól az új, kereskedelmi alapon szerveződött tájékoztatási eszközök közönségének soraiba.

A hagyományos közszolgálati műsorszóró szervezetekben, így a Magyar Rádióban és a Magyar Televízióban is kialakultak azok az intézményes formák, amelyek alapján a kommunikátorok megfelelő előképzés után, a nyelvi normák egy elfogadható szintjének birtokában kerülhettek csak a közönség elé. Ez az új, kereskedelmi állomások esetében koránt sincs így. Ezeknek nem célja és feladata egyfajta köznyelvi, kommunikációs norma kialakítása vagy fenntartása. *Ezzel a normával éppen hogy szembefordulva, azt unalmasnak és hivatalosnak minősítve az egyéni hangvételre, a szélsőségektől, a durva és vulgáris stílusréteg felhasználásától sem visszariadva törekednek az egyéni stílus, a saját hangvétel kialakítására, ebben látva a minél nagyobb közönség megnyerésének egyik eszközét.* Mivel a kereskedelmi média kiemelt célközönsége a fiatalok korcsoportja (akiknek a fogyasztási szokásai még jól alakíthatók), ezért egy sajátos, harsány, fiatalosnak vélt hangvétel, valamint téma és szóhasználat vált jellemzővé a műsorokra és műsorvezetésre.

A tömegkommunikáció nemzetköziesedése, globalizációja ugyanakkor egy megnövekedett műsorkínálattal is jellemezhető. A számos magyar nyelvű program mellett a külföldi műsorok gazdag választéka is a közönség rendelkezésére áll. E külföldi programok ugyanúgy mintát és megerősítést jelentenek a közönség egy részének szemében, mint ahogy mintát és megerősítést adnak a hazai műsorkészítők egy része számára is. *Igaz ez még akkor is, ha nyelvi vonatkozásban ez a minta és normakínálat talán nem közvetlen módon érvényesül, hanem a nyelvi kommunikációt kísérő és minősítő nem verbális kommunikációs stílus változásán keresztül.*

A nemzetköziesedésnek van egy másik vonulata is, ami az évtizeddel korábbi állapothoz képest ugyancsak megnövekedett mértékben tetten érhető a magyar tömegkommunikációban: *a határainkon túl élő magyarság, az általuk hordozott hagyományos magyar kultúra értékei, valamint az anyaországi szóhasználattól eltérő kifejezések, stílusfordulatok megjelenése a hazai médiában is.*

A *nyelvi kisebbségek* igénye a tömegkommunikációban való reprezentációra ugyancsak megnőtt, bizonyítják ezt a szaporodó kisebbségi nyelvű műsorok vagy műsorblokkok. Ez a változás kétségtől *befolyásolja a magyar nyelv hegemoniájának érzését, egyesekben egyetértést, másokban ellenérzést váltva ki.*

A decentralizálódás eredményeként tért nyertek a helyi hírek, a lokális érdekességű tartalmak, a helyi színek, a helyi kultúra, általánosabban a lokalitás mint új értékdimenzió. Ez összekapcsolódik a *nyelvi kifejezés helyi színeinek, változatainak, dialektusainak újrafelfedezésével, és így terepe lehet a helyi kulturális és nyelvi sokszínűségeknek is.*

A kulturális-nyelvi hatások az informatika korszakában

Napjaink informatikai kultúrájának alapját azok az új kommunikációs és informatikai technikák, technikai eszközök jelentik, amelyek az utóbbi évtizedben tömeges méretekben terjedtek el nálunk is. Olyan új eszközökről van szó, mint a kábeltévé-rendszerek, a videózás, valamint a tévéműsorral egy időben sugárzott teletext, a sokcsatornás műholdas televíziózás, amely eleinte ugyancsak pusztán technikai újításnak látszott.

Az ún. új kommunikációs eszközöknek közös jellemzője, hogy valamennyit nálunk fejlettebb országokban fejlesztettek ki, melyek az eszközök megjelenésével együtt már kialakult használati mintákat is kínáltak. Ezeket azután többnyire módosítás nélkül vették át más országokban, más kulturális környezetben, így nálunk is.

Az új eszközök új, addig nem létező technikákra, eljárásokra alapoztak, amelyek eleinte többnyire az eredeti, jobbra angol elnevezéssel jelölve kerültek be a szakmai nyelvbe. Ennek két oka is van: egyrészt a műszaki szakemberek képtelenek voltak megbirkózni a tömegesen beáramló új technikai eszközök, elvek, módszerek magyaráztatásával, másrészt az egyre inkább multidiszciplináris szakmai precizitás az egyértelmű, azonos elnevezést preferálja. *A technika gyors és tömeges fejlődése, erőteljes beáramlása nem hagy időt a konszenzus kialakítására egy-egy új elnevezés kapcsán. A fogalmak, működési elvek, konstrukciók újszerűsége pedig az analógiaszóképzést is megnehezíti.*

Az új kommunikációs eszközök beáramlása eredményeként mára közhatóvá váltak például az idegen *videó*, a *teletext*, a *parabolaantenna*, a *videotéka* elnevezések. Születtek ugyanakkor olyan találó magyar elnevezések is, mint például a *képűrság*, a *műholdvevő*, a *beltéri egység*. Nem ennyire egyértelműen sikeres megoldás a magyaros átírású *tévé*, *kábeltévé*, *kazetta* vagy a tükrőfordítású *infravörös távvezérlő egység* elnevezés (IR remote control unit).

A mikroszámítógépek terjedése és nyelvi birtokbavétele

A kommunikációkutatót az éppen felbukkanó, egy-egy idegen vagy épp jól sikerült magyar szó regisztrálása mellett foglalkoztatja az a kommunikációs szintér, tágran értelmezett kontextus is, amiben ezek a fogalmak, szavak felbukkantak, illetve a köznapi nyelvhasználat részévé váltak. Nem légtüres térben zajlott ez a folyamat, hanem nagymértékben az eszközök tényleges, fizikai birtokbavételéhez, megvásárlásához és használatához kötődött. Sok ember számára új, addig nem ismert technikai eszközök, kezelésmódok, megoldások megtanulását, elsajátítását és a mindennapi gyakorlat részeként elő-

hívható készségek kialakításának szükségességét jelentette. Visszatekintve jól regisztrálható, hogy a folyamat nem ment zökkenők nélkül. *A fiatalabb – és így az újdonságokra nyitottabb –, a magasabban iskolázott, városlakó rétegek voltak a kezdeményezők, az elsők, akik birtokba vették ezeket az eszközöket, majd lassabban, és több lépcsőn át a társadalom egyes más rétegei is követték őket.*

Bár a mai értelemben vett, tárolt programú digitális automaták (TPA) – röviden és magyarul számítógépek – mintegy fél évszázada léteznek és fordulnak elő életünkben. Jelentősebb mennyiségben a '80-as évek első felében kezdett terjedni beszélt nyelvünkben a velük kapcsolatos fogalom- és szókészlet. Hangsúlyoznunk kell ismét: maguknak a gépeknek a tömeges beáramlása eredményeként. *Azok a sajátosságok, amelyek az új technika társadalmi terjedését és a kapcsolódó kommunikációs folyamatokat jellemezték, természetesen alapvetően befolyásolták a folyamat nyelvi leképezését is.* Ekkortól beszéltek a *mikroelektronika forradalmáról*, az *integrált áramkörökről*, a *chipekről* vagy „*morzsákról*”, szakmai szlengben az eredeti angol rövidítéssel az *IC*-kről. Megjelent a francia eredetűnek tartott „*informatika*” kifejezés, ami eleinte az adatfeldolgozás, a számítógéppel végezhető műveletek összefoglalására szolgált, majd jelentése kiterjedt, szöösszetételekben pedig finomodott, és mára mint egy korszak jelzője is szerepel. A tömegkommunikációban ez a korszak a hozzá nem értéssel párosult, egyszerűsítő, blickfangos újságírói klisék kialakulásának ideje, amikor a számítógépbe „betáplálták” az adatokat, a gépben bitek és bytek vannak, adatbázisokban mindent tárolnak, majd feldolgoznak, az eredményt pedig „kiköpi” a gép.

A nyolcvanas évek második felére kialakult az adatbevitellel, adatrögzítéssel kapcsolatos, a munka jellegéből fakadóan mai napig inkább szakmai fogalomkörhöz kapcsolódó szókészlet.

Ugyanebben az időszakban alakult ki a hagyományos gépíronői, titkárnői munka számítógépes változata, a szövegszerkesztés. Az ehhez kapcsolódó fogalomkör és szókészlet mára olyan mértékben elterjedt, hogy általánosan ismertnek, a köznyelv részének lehet tekinteni. Olyan szavakra – magyarra és angolra vegyesen – gondolunk, mint a *szövegszerkesztő*, *betűtípus(ok)* (*font*), *formattálás*, *formátum* kifejezés, *alkönyvtár* (*directory*), *mentés*, *betöltés*, *file* vagy *fájl*, *floppy*, *disk*, *memória*, *lemezegység*, *háttér*, *nyomtatás*, *printer*, *nyomdakész*.

Ismét másik, jól körvonalazható mikrogép-használati típus a *számítógép játékokra való igénybe vétele*. Ebből a használati körből kevesebb közismertté vált szóra emlékezhetünk. Néhány ezek közül megmaradt eredeti formájában, jelezve, hogy használóik nemigen akartak vagy tudtak elszakadni az újabb és újabb játékokat szolgáltató nyugati forrásoktól. A játékokat számítógépes klubokban cserélték, *floppyn*, *Commodore*-lemezeken hozták, vitték, tárolták, a programokat be kellett *tölteni*, majd *futtatni*. A vezérlésre *joystick* szolgált,

amit helyenként *botkormánynak* magyarítottak. A bennfentesebbek a játékok grafikus megjelenése kapcsán még *spritokról* beszéltek. Ezek a játékok vagy a játékok egyes képeinek olyan összefüggő részletei, amiket a program vagy a programozó egyetlen egésként kezel. Tudtommal a kifejezés magyar megfelelője nem született meg.

A mikrogépek „hőskorának” újabb használati típusa a hobbi géphasználat volt. Ide ugyancsak a szakmai stílusrétegbe sorolható kifejezések kerülhetnek, de néhány közülük mintha általánosabb használatra, ismertségre is szert tett volna. A gépeket bővítményekkel, *bővítő kártyákkal* lehetett ellátni, ezeket *interface-en*, magyarosan *interfészen* keresztül kellett csatlakoztatni. *E csoport feltehetőleg nem is törekedett, de nem is lett volna képes a fogalmak magyarítására.* Külön beszéltek a *hardware*, magyarosan írva a *hardver* ismerőiről, és külön a *software*, vagyis a *szoftver* tudóiról. Nagy népszerűsége jutott a *basic programnyelv*, ebben parancsokat, utasításokat, programokat lehetett írni.

Az előbbi használati típusoktól jól el lehetett különíteni egy újabb használati réteget vagy csoportot is. E csoport tagjai főként fiatalok, akik az újonnan megismert gépüket elsősorban a tanulás segítésére használták vagy kívánták használni. Főiskolások, egyetemisták tartoztak ide, akik nem annyira hobbiszerű programozással vagy hardverfejlesztéssel foglalkoztak, hanem feladataik, számításaik megoldására, esetleges oktatóprogramok, szótárprogramok használatára törekedtek. A használatnak ebben a körében nem keletkeztek olyan fogalmak, nyelvi újdonságok, amelyek közismertté váltak volna.

A kíváncsibb, az intenzívebben érdeklődő felhasználók számítógépes klubokban cseréltek információkat, pótolták a javító, alkatrészellátó szolgáltatások hiányát. Megindult a szervezett képzés is, ami azonban nem tudott lépést tartani az igényekkel és a gyorsan változó gépkínálattal sem. A munkahelyeken informális beszélgetésekben, baráti, kollegiális segítség formájában terjedt az új „know how”.

Az új kommunikációs technikák használata

Az 1980-as évek közepén egy nemzetközi kutatás keretén belül alkalmunk nyílt családi interjúk alapján vizsgálni az ún. új kommunikációs technikák használatát, azokat a kisközösségeket, amelyek ennek a mindennapokba ágyazódó modernizációs folyamatnak a kereteit adták. A családokban a rejtett vagy éppen szégyellnivalónak tartott kíváncsiságot az éppen újdonságként felbukkanó számítógépek iránt például nagyon gyakran a gyermek vagy gyermekek igényére hivatkozva elégítették ki, egy-egy közelgő ajándékozási alkalommal vették meg az újdonságot, hogy aztán az apa a fiával közösen próbálja felderíteni a gép lehetőségeit. A nők útja az új eszközök birtokbavételéhez – mint ezekből a vizsgálatokból is kiviláglott – nehezebb és hosszabb volt. Többnyire a munkahelyeken kerültek kapcsolatba a gépekkel, és a gépek

kiszolgálásának leghálátlanabb, mechanikus feladatait végezték. Ez a nagy figyelmet és kitartást igénylő adatbeviteli munka volt. Már a játék kategóriájába tartozó mikrogépek elterjedésének korai szakaszában találtunk olyan családokat, akik azért vettek maguknak Commodore gépet, hogy ezt a mechanikus feladatot, az adatrögzítést otthon is tudják folytatni.

A szövegszerkesztő gépek kommunikációs kontextusai

A nyelv használatának kérdéséhez legszorosabban a kezdetleges, majd egyre továbbfejlesztett szövegszerkesztő gépek tartoznak. Eleinte elektronikus írógépek jelentek meg nagy tömegben, amelyek lehetőséget biztosítottak egy rövid szöveg átmeneti tárolására, benne utólagos javításokra, majd az így korrigált szöveget lehetett kiíratni. Ez a lehetőség kétségkívül az írott szövegek nyelvi színvonalának javulását eredményezhette.

A megjelenő mikrogépek jelentősen nagyobb intelligenciával, vagyis tároló- és feldolgozókapacitással rendelkeztek, bár tervezőik a magyar írott szövegek sajátos kívánalmait nem vették figyelembe. Meg kell jegyezni, hogy ez a probléma szinte azóta is végigkíséri a számítógépek korrekt magyar szövegek előállítását célzó alkalmazását.

Megoldások születtek az elektronikus írógépek összekapcsolására, ezek a gépegyüttesek jelentősen bonyolultabbak voltak, mint maguk a gépek, és aligha volt várható, hogy a titkárnők, napi más teendőik mellett, még ezekkel az összekábelezett dobozokkal is megbarátkoznak és rutinná válik napi rendszeres használatuk. Egy rövid közjáték volt a kifejezetten magyar szövegek szerkesztésére létrehozott szövegszerkesztő gépek megjelenése. Majd ezt követte a nagyobb teljesítményű és megbízhatóbb gépek feltűnésével együtt az igényesebb nyomtatott külsőt is biztosító nyomtatók megjelenése. Ezekkel a gépegyüttesekkel már a mai irodákban is találkozunk.

Az 1990-es évek elejétől megint új szakasról beszélhetünk a számítógépes kultúra terjedésében. A magányos, irodai vagy otthoni asztalon álló számítógép helyébe a hálózat, az összekapcsolt gépek helyi vagy épp világméretű hálózata került az előtérbe – és ezzel együtt ezek társadalmi hálózatai is kialakultak –, új, gyakran nemzetközi együttműködési és kommunikációs formákat, szubkultúrákat hozva létre.

Maguk a gépek nem hoztak sok látványos újdonságot, amit újabb és újabb fogalmakkal kellett volna jelölni és megbirkózni ezek magyar változatával. A gépek teljesítménye, tárolókapacitásaik mérete megsokszorozódott, de a velük való kapcsolatokat, a munkát majdnem ugyanazokkal a fogalmakkal, szavakkal tudtuk kifejezni. Az 1980-as évek végének látványos újítása volt az ún. ablakos-menus programrendszer (windows alapú operációs rendszerek) megjelenése és népszerűvé válása. Ez együtt járt a billentyűzet mellett az új adatbeviteli és vezérlő perifériaegység elterjedésével. Itt az egérről van szó,

amelynek szinte egységesen a magyar elnevezése honosodott meg. Ennek oka talán az lehet, hogy a magyar fülnek kissé nehézkes az angol megfelelő: *mouse* szó kiejtése és emlegetése. Már nem ilyen egyértelmű az egerrel végezhető műveletek elnevezése. Az eger mozgatásával párhuzamosan egy jelzés mozog a képernyőn, amit leginkább csak *kurzornak* emlegetünk, az eger gombjának megnyomásával adott jelzés pedig az angol hangutánzó szóval *klikkelés*. Ennek magyar megfelelője is van, ami ugyancsak utánozza az éppen bebillentett kapcsoló hangját, a kijelölt menüpontra *rákattintunk*, és így választunk az előre felkínált lehetőségek közül.

A szakszövegek „magyarításának” egy ellentmondásos példája

Számos kísérletet lehet találni számítógépes szakkönyvekben angol szakszavak magyarítására. Itt most csak egy ilyen próbálkozás néhány tanulságát idézzük fel.

1991-ben jelent meg első kiadásban a szakterületen klasszikusnak számító szerzőpáros, *Brian Kernighan* és *Rob Pike* könyve magyarul az Unix operációs rendszerről. A vállalkozás példa nélküli volt, mert a hazai számítógépes kultúrától merőben eltérő, sokkal bonyolultabb és kifinomultabb számítógéphasználati módról adott hírt. A Unix a számítógép-hálózati kultúra bölcsője, hordozója és legfőbb támogatója is. Az, hogy magyarul mégsem lett olyan népszerű (bár több kiadást is megért), mint talán várni lehetett volna, azt a fordítók és a szerkesztők mondhatnánk túlzott ambíciója is akadályozta. Céljuk az volt, hogy egyetlen lépésben megteremtsék ennek a bonyolult és a nálunk akkor ismerttől lényegesen eltérő számítógép-használatnak a teljes magyar szókincsét, kifejezésállományát. A baj talán mégis az, hogy túlságosan is sok a jól sikerült magyarítás. A számítógépekkel valamilyen szinten már ismerős olvasó számára nincsenek kapaszkodók, ismerős fordulatok. Olyan érzése támad, hogy magyar szöveget olvas ugyan, amit szóról szóra meg is ért, de a szöveg értelme, a szakmai mondanivaló mégis egyre inkább bizonytalan, homályossá válik. Az egyes szavakon átdereng köznapi jelentésük, és gyakran nem sikerül megérteni, kihámozni, hogy a mondatok mit is jelentenek a számítógép világára vetítve.

Álljon itt a könyvből, találomra feltüntetve, néhány példa:

„A változó értéke az őt létrehozó burokhöz tartozik, de nem adódik át a burok gyermekeinek.” „Bejelentkezéskor a burok a saját jegyzékbe léptet bennünket.” „A (mintakereső) az egyezést az ösvény mindegyik, a megadott karaktert tartalmazó elemében keresi.” „Az engedélyek és a tulajdonos között szereplő egész szám a láncszemek száma: mindegyik láncszem az i-bögre mutat, mindegyik láncszem egyformán fontos.”

Szakszövegekben szokásos eljárás, hogy néhány terminus technikus, legyen az akár idegen szó vagy magyar, de mindenképpen egyértelműen és

szigorúan rögzített jelentéssel szerepel. Az idézett könyvben a gazdag szókincs lehető legteljesebb magyarítására törekedve olyan szöveg állt elő, ami helyenként már science fiction jelleget ölt, mert a mögötte meghúzódó jelentést nincs mihez kötni.

A rendszer tényleges felhasználóinak vissza kell térniük a rendszer részeként hozzáférhető angol nyelvű, a fentitől jóval szárazabb, tárgyyszerű dokumentációk olvasásához, feldolgozásához, megvitatásához.

Az internet

Az internetet 1992-ben széles körben bevezették a magyar egyetemeken. Ezzel egy újabb, robbanásszerű hullám érte a magyar számítástechnikai kultúrát, és az újabb és újabb újdonságok felbukkanását napjainkig kíséri ezeknek a jelenségeknek a nyelvi feldolgozása.

Magyarországon a Központi Fizikai Kutatóintézetben és az MTA SZTAKI-ban már korábban kidolgozott hálózati technika – elsősorban a kutatóintézetek összekapcsolásán keresztül – szakmai körökben nagy népszerűsége tett szert. Ekkor kezdett megismerkedni a szélesebb közönség is az *elektronikus levelezés* fogalmával, az *e-mail* címmel, az eltévedt levelek kapcsán az *átjárók* (gateway) jelentőségével. A jól sikerült gépelnevezések, amelyek szerves részei a levélcímeknek, ugyancsak emlékezetesek maradtak, így később is szinte önálló fogalomként használták őket. Így a HUELLA, az IIF vagy a Ludens gépnév sokak számára elválaszthatatlan a számítógép-hálózat fogalmától. Az 1980-as évek derekán startolt az ún. x25 alapú hálózatot 1992-től aztán viharos gyorsasággal váltotta fel az internet. Ezt a folyamatot már a napisajtó élénk érdeklődése kísérte. A nyugati vezető lapokból átvett vagy azok mintájára készült cikkekben furcsaságokra és szenzációra törekvő tudósítások jelentek meg. Fiatalok betöréseiről az amerikai hadsereg titkos adatbázisaiba, szélsőséges nézeteket hirdető csoportok tevékenységéről az interneten stb. Mindezt egy sci-fi hangulatú fogalomkészlet kísérte, amely *cyberspace*-ről, kitekert magyarításban *kiberspacer*ről, *kibertérről* beszélt, *virtuális világról*, elidegenedő résztvevőkről. Rövidesen feltűntek a *hackerek* is, akik kedvtelésből törnek fel gépeket a hálózaton. A magányos gépeket veszélyeztető számítógépes vírusok mellé immár megjelent a hálózatok legfőbb veszélyforrása is, a félelmetes hacker. Ez a szóhasználat és stílus jelentősen hozzájárult az információs korszak mítoszainak kialakulásához.

Nálunk nagyon rövid ideig tartott az internet terjedésének kezdeti „hőskorának” időszaka, ami az Amerikai Egyesült Államokban mintegy évtizednyi hosszúságú volt. Ebben az évtizedben Amerikában az internet az egyetemi és kutató elit kommunikációs eszköze volt. A computer science területével foglalkozó hallgatók generációi hatalmas lelkesedéssel foglalkoztak az egyetemi

kampuszokon a hálózatok kiépítésével, egyéni vagy csoportos kommunikációs igényeik alapján a hálózati szoftverek fejlesztésével. Az évtized alatt egy széles hozzáértő réteg alakult ki, amely a mai fejlődés motorja. Az internet, ahogy elérkezett hozzánk, ezeknek a nagy részben öntevékeny, fiatal, egyetemi fejlesztő csoportoknak a keze nyomát viselte. A levelező rendszerek kifejlesztése és továbbfejlesztései, az ún. listákat, hírcsoportokat kezelő programok, az egyetemi kampuszméretű közösségek igényeit kiszolgáló információs rendszerek – az azóta háttérbe szorult gopher, wais, achie, veronika elnevezésű információs rendszerek – közül emelkedett ki és jutott robbanásszerű népszerűsége a World Wide Web, röviden és immár a magyar szóhasználat részeként is a *web*.

Az internettel és a közben gyors ütemben korszerűsödő gépek körüli fejleményekkel legalább két tucat új fogalom került szélesebb körű használatra. Idesorolható a *multimédia*, a *CD-ROM* és társai kifejezések, a *web* körül pedig a *hipertext*, a *link* vagy *hiperlink* fogalma, és a hozzájuk kapcsolódó magyarítási próbálkozások. Ezek közül leginkább a *kezdő weboldalak* angol elnevezésének magyarítási kísérletei váltottak ki szélesebb körben is érdeklődést. Elsősorban a *home page* vagy *homepage* elnevezésről van szó. A *home* = otthon megfeleltetésből *honlap* és *ottlap* elnevezések keletkeztek, de ma már terjedőben van a kevésbé újszerű szóalkotást tükröző *kezdő lap* vagy *weblap* elnevezés is. A sajtó nyelvében gyakori a *hálózati szörfölés* kifejezés, ami a *browse* magyarítása, visszafogottabb stílusban *böngészésről* esik szó, a szükséges programok neve pedig *böngésző*.

Említettük korábban, hogy a magyar fejlődésben talán csak két év volt az az időszak, ami Amerikában kb. egy évtizedig tartott, és amíg az internet szinte kizárólag a magasan iskolázott, egyetemi rétegek kommunikációs színtere, fejlesztési eszköze volt. Az utóbbi időben a gazdasági, kereskedelmi, pénzügyi területek, valamint a reklám és a marketing egyre határozottabban veszik birtokukba az internetet. Ez azt is jelenti, hogy újabb és újabb fogalmak bukkannak fel, szinte már idő sincs a megfelelő magyar formák kialakítására. A harsány új kép szinte teljesen elfedi az internet korábbi formáját.

Az internethez hálózati szolgáltatón (ISP, Internet Service Provider) keresztül kapcsolódhatunk, a telefonunkhoz modemet csatolva. Ennek legfontosabb jellemzője az átviteli sebessége, ami jó, ha legalább 56 kbps, vagyis kilobit per szekundum. Ha elég vastag a pénztárcánk, választhatunk ISDN-vonalat is. Ha ezzel megvagyunk, el kell végeznünk gépünkben a megfelelő beállításokat (*setup*), programokat kell telepítenünk (*installálnunk*), elsősorban egy böngészőt, amit aztán nemcsak weboldalak megtekintésére használhatunk, hanem e-mail küldésére és fogadására, tehát levelezésre, hírcsoportok (*news groupok*) leveleinek olvasására, és weboldalak szerkesztésére is. Ha mindez együtt van, kezdődhet az új varázsfogalom, az *elektronikus kereskedelem* felderítése. Virtuális üzletekbe látogathatunk, válogathatunk, meg-

nézhetjük a kínálatot, rendelhetünk. Helyenként már fizethetünk is a virtuális boltban.

Közben azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ma ezek a fejlemények csak nagyon kevésbé szabályozottak, probléma van a biztonsággal, közben számos helyen és módszerrel gyűjtenek rólunk adatokat, sőt a hálózatra kapcsolt gépünket is veszély fenyegetheti. Újabb fogalmak kerülnek előtérbe, újabb szakterületek illetékessége ismerhető fel, így a személyiségi és adatvédelmi jogok, a biztonság kérdései, közben állandó versenyfutás a gépek teljesítményének növekedése következtében és az újabb és újabb programváltozatok megismerésében, követésében.

Zárszó helyett

Mint a fenti vázlatból is kitűnik, azok a folyamatok, amelyekben széles társadalmi rétegek számára nyílt lehetőség a ma információs társadalmának emlegetett jelenségek első kezdeményeinek elsajátítására, birtokbavételére, sokszínűek, kommunikációval gazdagon kísérték.

Vizsgálatainkban már korán feltűnt, hogy ezeknek a folyamatoknak robbanásszerű elterjedése, lendülete van. Ennek a parancsoló tempónak sokan nem tudtak, nem tudnak megfelelni. Bizonyos tudás szinte egyik napról a másikra idejétmúlttá válik, és aki nem képes ezt a tényt feldolgozni és továbblépni, az akár munkáját, hivatását is elvesztheti. A számítógépek gyors generációváltásai, és a hozzájuk kapcsolódó speciális ismeretállományok ezt jól illusztrálják. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy megszerezhető olyan alaptudás vagy tudásmag, amely kiindulást biztosít a továbbfejlődéshez, a gyors ütemben érkező újdonságok birtokbavételéhez, az állandóan megújuló, egy életen át tartó tanulás, felkészülés igényéhez, követelményéhez. Talán nem esünk a túláltalánosítás hibájába, ha azt mondjuk, hogy a *Manuel Castells* által *tudástársadalom*nak nevezett fejlődési állapot kezdeti jelenségeivel állunk itt szemben.

Összefoglalásul emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a fent vázolt folyamatok, amelyek nagyobb részt a tömegkommunikáció közvetítésével az új technikai, informatikai kultúra elterjedésének részeként zajlanak, kulcsfontosságúak a társadalom fejlődésében. Nem mindegy tehát, hogy milyen nehézségekkel, milyen fogalmi eszközkészlettel kell egyre nagyobb tömegeknek megismerkednie, megbirkóznia ezekkel az egyáltalán nem egyszerű eszközökkel és eljárásmódokkal.

TERESTYÉNI TAMÁS

Adatok a magyarországi nyelvi-kommunikációs kultúra állapotáról

A társadalmi kommunikáció jelenségvilágát a kutatók és az érdeklődő közönség is hajlamos egyfelől pusztán a média és a politikai nyilvánosság területeire, másfelől a kommunikációtechnológia fejlődésének néhány, a műszaki-technikai újdonságok kínálta látványos és divatos eredményére szűkíteni, mint amilyen például a mobiltelefon vagy a számítógépes világháló. Holott egy nemzet nyelvi-kommunikációs kultúrájának színvonalát és erejét alapvetően meghatározza az anyanyelvi és idegen nyelvi beszéd-, olvasás- és írásbeli kommunikációs készségeknek és jártasságoknak az elterjedtsége vagy esetleg szélesebb körben mutatkozó visszamaradottsága. Éppen ezért az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport fennállása óta fontos feladatának tekinti két olyan problémakörnek, egyfelől a funkcionális írástudatlanságnak, másfelől a hazai idegennyelv-tudásnak az időről időre megismételt, állapotfelmérés jellegű vizsgálatát, amely jelentősen befolyásolhatja mind a nemzeti identitás megőrzését, mind a modernizációra irányuló törekvéseket.

Funkcionális írástudatlanság

A modern – gyakran információsnak is nevezett – társadalmakban a munkamegosztásban (annak kedvezőbb pozícióiban) való részvételhez, a demokratikus állampolgári jogok gyakorlásához, a hatékony érdekérvényesítéshez, általában az érvényesüléshez, a boldoguláshoz az információkezelő, információfeldolgozó kommunikációs készségeknek és jártasságoknak gazdag és kidolgozott készletére van szükség. Aki nem vagy csak korlátozottan rendelkezik ezen információs-kommunikációs készségekkel, óhatatlanul a munkaerőpiac, a kultúra, a jogrendszer szélére szorul; ráadásul a szociolingvisztika tapasztalatai szerint az információs-kommunikációs hátrányokban (is) megnyilvánuló szociokulturális hiány nemzedékről nemzedékre újratermelődhet és elmélyülhet.

Az írás- és olvasásnélküliség jelensége

A (szóbeli) (anya)nyelvi jelrendszer többé-kevésbé kidolgozott változatainak birtoklásán túl a mindennemű nehézség nélküli írni, olvasni, számolni tudás az, amit a legújabb kor társadalmi állampolgáraitól feltétlenül elvárnak. Ezen tudások birtoklása nélkül nem lehet bekerülni az iskolai oktatás magasabb szintjeire; az írni, olvasni, számolni nem vagy csak korlátozottan tudó ember nem vagy csak nehézkesen képes használni a modern technikai eszközöket; alkalmatlanná válik arra, hogy az éppen adott helyzetnek vagy ambícióinak megfelelően újabb és újabb készségeket és ismereteket sajátítson el, vagyis, hogy – ha szükséges – egész életén keresztül tanuljon; mindennek következtében csökkennek az esélyei arra, hogy tartósan álláshoz jusson; korlátozott kommunikációs készségei korlátozhatják ismeretszintjét is, világképe beszűkülhet, személyisége kiszolgáltatottá válhat a társadalomromboló ideológiákkal szemben, és még hosszasan lehetne sorolni a veszélyeket.

A világ fejlettebb régióiban hosszú időn keresztül úgy tűnt, hogy a kiépült iskola-rendszer, az általános elemi szintű tankötelezettség, a tanulási lehetőségek gazdag kínálata, a pedagógiai módszerek fejlődése az írás- és olvasásnélküliség, az analfabetizmus jelenségét teljességgel felszámolta; ha egy-egy eset előfordult is, az már inkább kuriózumnak, nem pedig megoldásra váró társadalmi problémának minősült. A hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől – párhuzamosan azzal, hogy a kizárólagosan fizikai természetű munka részaránya és relatív jelentősége az intellektuálisabb tevékenységekkel szemben erőteljes csökkenésnek indult, és a modern technikák és technológiák terjedésével az írásbeliség szerepe McLuhan jóslatával ellentétben nemhogy visszaszorult volna, hanem éppen növekedett – kezdtek felfigyelni arra, hogy a munkaerőpiacon jelentkező (fiatal) felnőttek nem kis hányada, bár elemi szinten járt iskolába és valamikor tanult írni, olvasni, számolni, mégsem tud megfelelni bizonyos munkaköri követelményeknek, mivel szóban forgó készségei túlságosan gyengék ahhoz, hogy képes és kellőképpen nyitott legyen új ismeretek és új eljárásmodok elsajátítására. Ezt a jelenséget *funkcionális analfabetizmusnak* vagy – manapság szívesebben használt terminussal – *funkcionális illiterációnak* (írástudatlanságnak) nevezték el.

A funkcionális írástudatlanság nem feltétlenül vagy nem elsősorban analfabetizmust, azaz teljes írástudatlanságot jelent, hanem az írási, olvasási, számolási készségeknek egy olyan korlátozott, visszamaradt szintjét, amely nem felel meg a kor követelményeinek. A funkcionális illiteráció által fedett jelenségkör valójában egy széles tartomány, amelynek a teljes analfabetizmus az egyik szélső pontját jelenti, és amely ezen szélső ponttól fokozatok sokaságán keresztül terjed a minden nehézség nélküli írás, olvasás, számolás képességéig.

Mivel a funkcionális írástudatlanság – egészen kis számú esetet leszámítva – olyanokat érint, akik legalábbis elemi szinten jártak iskolába, a jelenséget sokan hajlamosak egyedül az iskolai oktatás gyengeségére, kevésbé hatékony

voltára visszavezetni. Az okok azonban bizonyára összetettebbek, kezdve a hátrányos szociokulturális helyzettől a kedvezőtlenebb egyéni adottságokon (például dyslexia) keresztül a már egyszer az iskolában megszerzett írásbeliséget felnőtt korban elveszni hagyó szellemi restségig.

A funkcionális illiteráció a fejlett világ országában – különösen az Amerikai Egyesült Államokban és Kanadában, de egyre inkább Nyugat-Európában is – mintegy másfél évtizede igen intenzíven kutatott jelenség. A vizsgálatok tapasztalatai szerint az OECD-országokban a funkcionális írástudatlanság által érintett népesség általában a 15 éven felüliek 20 százaléka körül van. A nyolcvanas évek közepéről származó vizsgálati adatok egyértelműen arra utaltak, hogy Magyarországon sem jobb a helyzet: 1985-ben végzett országos reprezentatív adatfelvételünk szerint a felnőtt magyar lakosságnak akár az egynegyede is érintve lehet a funkcionális írástudatlanság súlyosabb vagy kevésbé súlyos fokozatai által. A kilencvenes évek elejétől a munkanélküli központok tapasztalatai már a szélesebb nyilvánosság figyelmét is felhívták az át- és továbbképzésnek a funkcionális illiterációból fakadó korlátaira. Az imént említett 1985. évi vizsgálat megismétléseként, 1995–1996-ban a 18 éven felüli lakosság nem, életkor, iskolázottság és településtípus szerinti reprezentatív országos mintáján kérdőíves adatfelvételt végeztünk annak feltérképezésére, hogy a kilencvenes évek közepének, második felének Magyarországon milyen elterjedtségű és milyen súlyú problémát jelent a funkcionális illiteráció.

Olvasási-írási szokások a magánszférában

A tömegkommunikáció nyomtatott termékeinek fogyasztásával kapcsolatos hazai (olvasásshociológiai és egyéb) vizsgálatok sokasága jelezte már, hogy a magyar társadalom meglehetősen nagy hányadának életében a könyv, a sajtó, az olvasás szinte semmilyen szerepet nem játszik. 1995–1996. évi kutatásunk eredményei is – egyébként a tíz évvel korábbi felmérésünk adataival egybe- csengve – egyértelműen azt mutatták, hogy a 18 éven felüliek jelentős része egyáltalán semmit sem olvas, vagy csak elvétve (1., 2., 3. táblázat).

1. táblázat

Mikor olvasott könyvet utoljára? (%)

Egy évnél régebben	34
Néhány hónapja	15
Néhány hete	10
Néhány napja	8
Most is olvas	33
Összesen	100
Megkérdezettek száma (N)	987

2. táblázat

Olvas-e napilapot? (%)

Nem	23
Havonta néhányszor	4
Hetente néhányszor	21
Mindennap	52
Összesen	100
Megkérdezettek száma (N)	998

3. táblázat

Olvas-e hetilapot, havilapot, folyóiratot? (%)

Nem olvas	21
Ritkán olvas	24
Gyakran olvas	55
Összesen	100
Megkérdezettek száma (N)	999

A könyvek, napilapok és egyéb sajtótermékek olvasását egy háromfokozatú mutatóba összevonva olyan arányokat kapunk, hogy 16%-ot tesznek ki azok, akik semmilyen nyomtatott terméket nem olvasnak, 37%-ot azok, akik csak ritkán, alkalmyszerűen olvasnak, és 47%-ot azok, akik legalább egyféle nyomtatott terméket rendszeresen, gyakran olvasnak.

Nem kedvezőbbek az írási szokásokra vonatkozó adatok sem, sőt – úgy tűnik – az olvasásnál nagyobb aktivitást és intellektuális erőfeszítést igénylő tollforgatás az emberek jelentős részének életében még kevésbé jut szerephez, mint a könyvek vagy a sajtótermékek tartalmával való ismerkedés (4. és 5. táblázat).

4. táblázat

Szokott-e magánlevelet írni? (%)

Nem	44
Ritkán	36
Gyakran	20
Összesen	100
Megkérdezettek száma (N)	999

5. táblázat

**Készít-e magánjellegű feljegyzéseket?
(%)**

	Vezet-e határidőnaplót?	Ír-e naplót?	Írja-e kiadásait, bevételeit?
Nem	79	93	72
Igen	21	7	28
Összesen	100	100	100
N	992	997	999

Mint ez (a korábbi vizsgálatok alapján) várható volt, az olvasási-írási szokások a legszorosabb összefüggést mutatják az iskolázottsággal és az életkorral: minél alacsonyabb az iskolázottság és minél magasabb az életkor, annál valószínűbb a magánszférában az olvasásnak és az írásnak a hiánya vagy legalábbis ritkasága. (A 6. és 7. táblázat ezt az összefüggést demonstrálja az olvasás vonatkozásában.) Az életkor az iskolázottság hatását még fel is erősíti, mivel egyfelől az életkorral csökken az iskolázottsági szint, másfelől idős korban szaporodnak az olyan egészségi, társaséleti, szociális és egyéb kedvezőtlen tünetek (a látás romlása, a kapcsolatok beszűkülése, bizonyos fokú érdektelenség kialakulása, a könyvek és sajtótermékek megfizethetlensége stb.), amelyek a kommunikációs aktivitást visszavetik. (Közbevetőleg megjegyezzük: elsősorban ezek, a magas életkorból adódó korlátozó tényezők magyarázzák, hogy a legmagasabb iskolai végzettségű csoportokban is jelentős arányban akadnak – többnyire időskorú – olvasás- és írásnélküliek.)

6. táblázat

A nem vagy alig olvasók aránya iskolázottsági csoportokban (%)

Iskolázottság	Nem vagy alig olvas			N
	könyvet	napilapot	egyéb sajtóterméket	
1-5 osztály	71	58	68	41
6-7 osztály	67	41	64	81
8 általános	53	32	48	219
Szakmunkásképző	32	19	40	257
Középiskola	16	14	41	286
Főiskola	4	8	26	73
Egyetem	7	14	38	42

7. táblázat

A nem vagy alig olvasók aránya életkori csoportokban (%)

Életkor	Nem vagy alig olvas			N
	könyvet	napilapot	egyéb sajtóterméket	
20–29 éves	24	20	43	185
30–39 éves	28	25	40	93
40–49 éves	27	23	42	203
50–59 éves	38	25	43	134
60 év felett	51	37	54	260

Bár a teljes vagy részleges olvasásnélküliség szinte magától értetődő módon a legszorosabban összefügg az alacsony iskolázottsággal és (részben ezen keresztül) a magas életkorral, a 6. és a 7. táblázat adatait szemlélve mindenképpen fel kell figyelni arra, hogy egyfelől a nem vagy alig olvasók a fiatalabb korosztályokban is igen jelentős hányadot tesznek ki, másfelől valamennyit még az egyáltalán nem vagy csak alig olvasók is jártak iskolába, következésképpen tehát valamikor tanultak írni-olvasni, de a tanultakat – feltehetően nem utolsósorban az ilyen irányú motiváltság hiányában – nem gyakorolják, esetleg már teljesen el is hagyták.

A munkavégzésben használt kommunikációs készségek

Kutatásunk második részében arra vonatkozóan gyűjtöttünk adatokat, hogy a kérdezettek munkavégzésének részét képezik-e, illetve képezte-e valamikor olyan alapvető kommunikációs műveletek gyakorlása, mint

- az olvasás (dokumentumok, előterjesztések, beszámolók, javaslatok, tervek, jelentések, hivatalos levelek, szakirodalom stb. olvasása),
- az írás (hivatalos levelek, jelentések, dokumentumok, előterjesztések, javaslatok, tervek, tanulmányok stb. előállítása),
- a számolás (számolási műveletek és mérések végzése, különféle adatok, statisztikák készítése, értelmezése, számfejtés, könyvelés, programozás stb.)
- és a rajzolás (beleértve a munkához tartozó mindennemű képi vagy egyéb vizuális információ előállítását, kezdve a műszaki rajztól és modellezéstől a formatervezésen keresztül az ábrázoló művészeteig).

8. táblázat

Munkavégzés közben kell(ett)-e olvasnia, írnia, számolnia, rajzolni? (%)

	Olvasás	Írás	Számolás	Rajzolás
Soha	58	61	44	81
Néha	12	12	15	10
Gyakran	30	27	41	9
Összesen	100	100	100	100
N = 993				

Az eredményeket összefoglaló 8. táblázat egyértelműen azt mutatja, hogy a kérdezettek nagyobbik hányada sohasem vagy csak néha végez, illetve végzett olyan munkát, amelyhez valamilyen literációs képességre vagy készségre van, illetve lett volna szükség. Az olvasási, írási és számolási műveletek gyakorlását egyetlen, háromfokozatú mutatóba összevonva azt állapíthatjuk meg, hogy a kérdezettek 44%-a egyik kommunikációs tevékenységet sem gyakorolja (vagy gyakorolta) a munkájában, 26% legalább az egyiket ritkán, és 30% legalább az egyiket gyakran.

Közbevetőleg persze meg kell jegyeznünk, hogy számos olyan szakma, amely magasabb kvalifikációt és összetett intellektuális műveleteket feltételez a mindennapi rutinfeladatok megoldásához – legalábbis a munka érdemi részeként –, egyáltalán nem igényel sem írást, sem olvasást, sem számolást. Lehetséges például, hogy egy autószerelő vagy egy műszerész nem végez számításokat, nem ír és nem olvas dokumentumokat, miközben autókat vagy műszaki eszközöket javít (természetesen most figyelmen kívül hagyva olyasfélé, a munkafeladat lényege szempontjából „mellékes” műveleteket, mint a munkafelvevőlap kitöltése vagy a számla elkészítése), szakmai kompetenciája mégis bonyolultabb tudásanyagra épül, és fizikai aktusai közben is összetett, kreatív jellegű információfeldolgozást végez (megfigyelései alapján valamely szerkezet hibájára következtet, gondolatilag megtervezi a javítás módját, műszeresen ellenőrzi a javítás eredményét stb.), ha ezeket a műveleteket nem is rögzíti papíron vagy egyéb formában.

Viszonylag legnagyobb arányú a matematikai jellegű műveletek alkalmazása, ami nyilvánvalóan abból adódik, hogy a szó szorosabb értelmében vett adatfeldolgozó munkakörökön túl számos egyéb pénzkereső tevékenység, például a kereskedelem, továbbá a fizikai (szak)munkák jelentős hányada is igényel számolást, méréseket, kvantitatív dokumentálást. Az olvasás, de még inkább az írás (követelményének) gyakorisága lényegesen kisebb, a képi és egyéb vizuális információkkal kapcsolatos műveletek előfordulása pedig egészen alacsony a munkafeladatokban.

Mivel az alkalmazottak iskolai végzettsége szokásos esetben közvetlenül megfelel a kvalifikáltabb munkakörök sokszor formálisan is meghatározott képzettségi követelményeinek, a vizsgálati személyeknek a munkavégzéshez kapcsolódó információkezelő és kommunikációs tevékenysége a legszorosabban összefügg az iskolázottsággal.

Ez természetesen egyáltalán nem meglepő, az viszont mindenképpen elgondolkodtató, hogy a fiatalabb korosztályokban is igen magas azoknak az aránya, akik olyan munkát végeznek, amelyhez nem szükségeltetnek olvasási, írási és számolási készségek.

Nem kétséges, hogy vizsgálati eredményeinkben a magyar gazdaság- és társadalomszervezés alacsony technikai-technológiai színvonala, vagyis az tükröződik, hogy a kínált munkalehetőségek jelentős hányada semminemű intellektuálisabb készséget nem igényel a munkavállalóktól. Külön is fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy miközben a fejlett világban információs-kommunikációs forradalmat emlegetnek, adataink szerint a munkavégzésben megkövetelt információs-kommunikációs készségek terén Magyarországon nem következett be érdemi változás a nyolcvanas évek közepéhez képest: 1995–1996. évi adataink ebben is szinte teljes pontossággal megegyeznek a tíz évvel korábbi felmérésünk eredményeivel. Érdemes megemlíteni, hogy a kérdezettek 77 százaléka soha nem került semmilyen kapcsolatba számítógéppel; 12% állítja magáról, hogy rendszeresen használ komputert, és majdnem ugyanekkora hányad (11%) számolt be arról, hogy néha dolgozik (vagy játszik) számítógépen. Tizennégy százalékot tett ki azoknak az aránya, akiknek otthonában van PC.

Helyesírási és nyelvtani készségek

A helyesírási és nyelvtani hibák felismerése a tapasztalatok szerint meglehetősen közvetlen és megbízható indikátora annak, hogy valaki milyen szintű írási-olvasási készségekkel rendelkezik. 1985. évi felmérésünkben a kérdezetteknek egy egyszerű szövegben öt helyesírási és öt nyelvtani hibát kellett felismerniük. (Csak a hibák észlelésének aláhúzással történő jelölését, nem pedig – helyes – javítását kértük a vizsgálati személyektől.) Az összehasonlíthatóság céljából az 1995–1996. évi vizsgálatunkban ugyanezt a szövegjavítási tesztet alkalmaztuk. A hibás szöveg a következő volt:

„Mostanában nem szívesen utazok vonattal. A pályaudvar állandóan tömve van sok, külföldről érkezett, tülekedő és hangoskodó turistákkal. Az ember hiába meresztli a szemét, nem lássa, hol van szabad hely. Ma reggel végre észrevettem egy szabad padot a váróterem sarkába. Gyorsan odaszaladtam, hogy pihennyek egy kicsit. Egy másik ember is sietet a padhoz, de én előbb odaértem. Mielőtt leültem, megkérdeztem az egyik szomszédomtól, hogy nem-e késik a vonatom. Megtuttam tőle, hogy még bőven van időm.”

A vizsgálati mintának mintegy 3%-a – főképpen idős emberek – zárkózott el a hibajavítási teszt megoldásától. A feladatot nem vállalók kivétel nélkül

azok közül kerültek ki, akik a mindennapokban nem vagy alig olvasnak és írnak.

A hibák jellegétől függően meglehetősen nagyok voltak az eltérések az egyes esetek javítási arányai között, egészében véve mindenesetre egyértelműen megállapítható, hogy a vizsgálati személyek jelentős hányada mind a helyesírási, mind a nyelvtani hibákat javítatlanul hagyta (9. és 10. táblázat). Ez újfent megerősíti azt a korábbi tapasztalatot, hogy a felnőtt lakosság nem kis hányada igen gyenge olvasási-írási készségekkel és gyakorlattal rendelkezik.

9. táblázat

Helyesírási hibák javítása (%)

Hibák	Javította	Nem javította	Összesen
„tömvevan”	67	33	100
„pihenyek”	76	24	100
„sietet”	49	51	100
„eggyik”	55	45	100
„megtuttam”	35	65	100
N = 962			

10. táblázat

Nyelvtani hibák javítása (%)

Hibák	Javította	Nem javította	Összesen
„utazok”	23	77	100
„sok turistákkal”	17	83	100
„lássá”	66	34	100
„sarkába”	41	59	100
„nem-e késik”	46	54	100
N = 962			

A javításokat együttesen nézve: a helyesírási hibák közül az összeset javította a kérdezettek 33%-a, három-négy hibát javított 30%, kettőt vagy annál kevesebbet javított 37%. A nyelvtani hibák esetében az összeset javította 6%, három-négyet javított 31%, és kettőt vagy annál kevesebbet 61%. A nyelvtani hibák felismerése tehát lényegesen gyengébben sikerült, mint a helyesírásiaké. Ennek magyarázata egyfelől az lehet, hogy a hibás és ezért szokatlan írás-

kép még a keveset olvasóknak is szemet szúrhatott. Másfelől a nyelvtani hibák gyenge felismerésében szerepet játszhatott, hogy szociolingvisztikai tapasztalatok szerint a tesztben szereplő nyelvtani hibák egy részénél (például az ikes ige nem ikes ragozásánál) az emberek jelentős hányadának – különösen a kevéssé literátusoknak – a normaérzéke meglehetősen bizonytalan.

11. táblázat

A nyelvtani hibákat nem észlelők aránya iskolázottsági csoportokban (%)

Végzettség	„utazok”	„sok turistákkal”	„lássa”	„sarkába”	„nem-e késik”	N
1–7 osztály	96	95	83	89	83	107
8 általános	86	94	53	80	76	212
Szakmunkásképző	82	90	33	66	59	252
Középiskola	66	73	13	40	34	278
Főiskola	58	58	4	24	19	72
Egyetem	54	56	2	17	17	41

Az 1985. évi és a tíz évvel későbbi adatfelvétel adatai között a hibajavítások terén sem tapasztaltunk érdemleges különbséget, és ez megint azt jelzi, hogy ossztársadalmi méretekben egy teljes évtized alatt sem következett be pozitív változás a literációs készségekben.

A hibajavítási tesztek eredménye magától értetődő módon ismét az iskolázottsággal és az életkorral mutatja a legerősebb összefüggést (11. és 12. táblázat). Itt is fel kell figyelniünk azonban arra, hogy a teszt által jelzett olvasási-írási készségekkel rendelkezők is kijártak legalább néhány iskolai osztályt, sőt sokan befejezett általános iskolai vagy magasabb végzettséget is magukénak mondhatnak, másfelől a helyesírási és nyelvtani készségek gyengesége a fiatalabb korosztályokban is regisztrálható, ha nem is olyan mértékben, mint az idősebbek csoportjaiban.

12. táblázat

A nyelvtani hibákat nem észlelők aránya életkori csoportokban (%)

Életkor	„utazok”	„sok turistákkal”	„lássa”	„sarkába”	„nem-e késik”	N
20–26 éves	72	74	20	52	46	185
30–39 éves	74	83	29	49	46	191
40–49 éves	73	82	28	55	46	202
50–59 éves	79	83	41	69	59	128
60 év felett	84	91	58	71	71	234

A témakör lezárásaként egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a funkcionális írástudatlanság Magyarországon (is) népes csoportokat veszélyeztető szociokulturális probléma, amely mély és valószínűleg egyre növekvő szakadékot képez a társadalomnak az információs-kommunikációs forradalom követelményeihez alkalmazkodni képes, és az ezen követelményektől leszakadó része között.

Korábbi vizsgálati eredményekkel történt összehasonlításokból az is leszűrhető, hogy az írás- és olvasásnélküliség önmagától hosszabb időtávon belül sem enyhülő, makacsul újratermelődő jelenség.

Idegennyelv-tudás Magyarországon

A nyolcvanas évek végétől a vasfüggöny leomlásával, a határok megnyitásával, a külpolitikai-külgazdasági kapcsolatrendszer átstrukturálódásával, a fejlett nyugati világ felé orientálódással, a modernizációs erőfeszítésekkel, a NATO-csatlakozással, az Európai Közösség felé tartó integrációs törekvésekkel az idegennyelv-tudás rendkívüli mértékben felértékelődött Magyarországon. Ez indította az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportját arra, hogy az évezred utolsó évtizedének közepén egy a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján végzett vizsgálat megismétléseként újabb felmérést kezdeményezzen az idegen nyelvek ismeretéről és használatáról.

A valódi nyelvtudók kiválasztása

A vizsgálat során – éppúgy, mint a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján – kétféle módszertani problémával is szembe kellett néznünk. Az egyiket az jelentette, hogy a vizsgálatban alkalmazott kérdőíves adatfelvételi technika nem közvetlenül magát a tényleges nyelvtudást méri, hanem csak a kérdezetteknek a saját nyelvtudásukról alkotott szubjektív minősítését regisztrálja. Ahhoz, hogy valóban közvetlenül a nyelvtudást mérhessük, tesztek sorozatára lett volna szükség. Ez azonban már három-négy fontosabb nyelvre kidolgozva is rendkívüli mértékben megdrágította volna a vizsgálatot, ezért a tesztek alkalmazásától kénytelenek voltunk elállni. A nyelvtudás szintjének megítéléséhez egy olyan skálát kínáltunk fel az interjúalanyoknak, amely – az őszinteség és a kooperativitás minimumát feltételezve – viszonylag reális képet adhatott tényleges idegen nyelvi képességeikről. Kézenfekvőnek tűnhetett volna, hogy a nyelvtudás szintjének megállapításánál abból induljunk ki, vajon van-e, és ha igen, akkor milyen szintű nyelvvizsgája a kérdezettnek. A (valamilyen szintű) nyelvvizsga megléte azonban a felnőtt populáció egészére vonatkozóan semmiképpen sem fogadható el a nyelvtudás valós indikátorának: nem minden jó nyelvtudó rendelkezik (ilyen vagy olyan) nyelvvizsgá-

val, és a (valamilyen) nyelvvizsgán átesettek közül nem mindenki boldogul azon a nyelven, amelyből vizsgálja van.

Arra a kérdésre válaszolva, hogy „Tud-e ön valamennyire a magyaron kívül valamilyen más nyelven?“, az interjúalanyok 32%-a nyilatkozott úgy, hogy valamennyire jártas legalább egy idegen nyelvben; 11% két, 3% pedig három vagy annál több nyelv valamilyen szintű ismeretét állította magáról. Nyelvenként a következőképpen alakult azoknak az aránya, akik valamilyen szintű nyelvtudást állítottak magukról.

13. táblázat

Nyelvtudónak állítják magukat (%)

Német	17,3
Angol	11,5
Orosz	8,8
Francia	2,1
Szlovák	2,1
Olasz	1,2
Délszláv	0,8
Román	0,7
Egyéb nyelv	2,3

Azokat az interjúalanyainkat, akik (valamilyen szinten) nyelvtudónak vallották magukat, arra kértük, hogy a következő ötfokozatú skála segítségével jelöljék meg, saját értékelésük szerint milyen szintű a nyelvtudásuk:

1 – szinte már mindent elfelejtettem, alig értek meg valamit ezen a nyelven (szinte semmi);

2 – többé-kevésbé megértem, ha ezen a nyelven beszélnek, de nem nagyon tudom kifejezni magam (kevéske);

3 – jól értek szóban és olvasva, de a folyamatos beszéd és írás nehezen megy ezen a nyelven (elboldogul);

4 – jól értek szóban és olvasva is, és beszélni is jól tudok ezen a nyelven, de nem olyan könnyedén, mint magyarul (jó);

5 – éppúgy tudom használni ezt a nyelvet szóban és írásban is, mint a magyart (nagyon jó).

A magukról valamilyen szintű nyelvtudást állítóknak több mint a fele (az angol és a francia esetében csak közel a fele) igen alacsonyra, gyakorlatilag nullára értékelte a nyelvtudását.

A nyelvtudás szintjének értékelése (%)

	Német	Angol	Orosz	Francia	Olasz	Egyéb nyelv
1 – szinte semmi	6	9	30	16	9	26
2 – kevéske	47	39	44	32	43	43
3 – elboldogul	27	28	13	32	26	5
4 – jó	17	20	12	18	13	10
5 – nagyon jó	3	4	1	2	9	16
Összesen	100	100	100	100	100	100
Nyelvtudónak állítják magukat	270	208	148	36	22	57

Megjegyezzük, hogy magától értetődő módon szoros kapcsolat van a nyelvtudás értékelése és aközött, hogy a kérdezettnek van-e valamilyen szintű nyelvvizsgálója. Teljes vagy akárcsak hozzávetőleges egybeesésről azonban semmiképpen sem beszélhetünk. A felsőfokú nyelvvizsga meglete erősen együtt jár ugyan a nyelvtudás 5-ös (nagyon jó) vagy 4-es (jó) értékelésével, de olyan összefüggés nincs, hogy az 5-ös vagy 4-es értékelés meghatározó módon csak felsőfokú nyelvvizsgálóval rendelkezőknél fordul elő. (Ez már csak azért sem lehetséges, mert a nemzetiségi nyelvtudók közül általában még azoknak sincs semmilyen nyelvvizsgálójuk, akik a nemzetiségi nyelvet első vagy második anyanyelvükként beszélik.) Az alacsonyabb szintű nyelvvizsgák (középfokú, alacsony, érettségi, egyéb vizsga) és a nyelvtudás értékelése között lényegesen lazább a kapcsolat, bár kétségtelen, hogy az alacsonyabb szintű vizsga meglete inkább valószínűsít 3-asra vagy magasabbra értékelt nyelvtudást, mint a mindennemű vizsga hiánya. Például az oroszból érettségizettek között igen kis számban akadtak olyanok, akik 3-asra vagy magasabbra értékelték orosz tudásukat, de még mindig nagyobb volt az arányuk az orosz érettségivel rendelkezők között, mint azok között, akik nem érettségiztek oroszból.

Vizsgálatunkban végül is azokat tekintettük valódi nyelvtudóknak, akik nyelvtudásukat legalább 3-asra vagy annál magasabbra osztályozták. A nyelvenkénti minősítést feltüntető táblázaton jól látható egyébként, hogy az angol és a francia nyelvvel való találkozás a kérdezettek önértékelése szerint nagyobb valószínűséggel vezetett magasabb szintű, „valódi” nyelvtudáshoz, mint a német, de még inkább, mint az orosz nyelvvel való ismerkedés. Az egyéb nyelvet említők között is igen magas volt azok aránya, akik saját bevalásuk szerint keveset vagy szinte semmit sem tudnak az általuk megnevezett nyelven, ugyanakkor kiemelkedően magas volt közöttük a nagyon jó nyelvtudók aránya is; ez nem utolsósorban annak következménye, hogy ezen a tábl-

lázaton az egyéb nyelvek kategóriájában jelentek meg a magyarországi szlovák, délszláv és román nemzetiségi nyelvtudók, akiknek nem kis hányada (első vagy második) anyanyelveként, tehát igen jól beszéli nemzetiségi nyelvét.

A nemzetiségi nyelvtudók leválasztása

A valódi nyelvtudók kiválasztása mellett a másik módszertani problémát a Magyarországon élő nemzetiségi-kisebbségi nyelvtudók számbavétele képezte. A gondot az okozza, hogy a magyarországi nemzetiségek nem egy-egy nagyobb tömbben, hanem az ország egymástól távol eső területein, sok-sok – főleg kisméretű – településén szétszóródva élnek. Ennek következtében ha nem a lakosság minden tagjára kiterjedő, népszámlálásszerű, hanem mintavételen alapuló kérdezés történik, akkor a településtípus szerinti reprezentativitás ellenére még nagy elemszámú minta esetén is fennáll a veszélye annak, hogy a nemzetiségi nyelvek (nemzetiségi) ismerői alul- vagy éppen felülreprezentáltak lesznek – attól függően, hány nemzetiségi település kerül bele a mintába. Ebből a szempontból még az 1979 és 1982 közötti kutatás igen sok települést átfogó, 24 ezer fős mintája is problematikus volt. Az 1994–1995. évi vizsgálat lényegesen kisebb mintája viszont, amely összességében 100 településre, és ezeken belül összesen 2000 főre terjedt ki, már eleve kétségesse tette a nemzetiségi nyelvtudókra vonatkozó adatok megbízhatóságát. A cigány kisebbség esetében ezt az alapproblémát tetézi a magyarországi cigány (és román) nyelvi változatok bizonytalan státusa, a cigánysághoz tartozásnak a válaszadás őszinteségét kedvezőtlen befolyásoló stigmatizáltsága, valamint az, hogy a cigányság periférikus helyzetű népes rétegei gyakorlatilag be sem kerülnek az ilyen jellegű adatfelvételek (ténylegesen megkérdezett) mintáiba.

Mivel nyilvánvaló volt, hogy az 1994–1995. évi vizsgálatunkban a minta viszonylagos szűkösége következtében a nemzetiségi-kisebbségi nyelvtudókra vonatkozóan csak kétséges megbízhatóságú adatokhoz juthattunk, jelen beszámolóinkat csakis a nem nemzetiségi-kisebbségi nyelvtudókra korlátoztuk. Vagyis a magyarországi legfontosabb nemzetiségi-kisebbségi nyelvek, tehát a német, a szlovák, a délszláv nyelvek (szerb, horvát, szlovén) és a román esetében kiemeltük azokat, akiknek a nyelvtudás megszerzésével kapcsolatos válaszaiból az tűnt ki, hogy e nyelvek valamelyikében való ismereteik és jártasságuk nemzetiségi háttérű, és a továbbiakban nem foglalkoztunk velük. Ugyanígy jártunk el azzal a néhány válaszadóval is, aki cigány nyelvtudást jelzett.

Nyelvtudók és nyelvek

Adatfelvételeink szerint (a nemzetiségi nyelvtudókat nem számítva) a 14 éven felüli lakosság 11,8 százaléka ismer legalább egy idegen nyelvet legalább olyan szinten, hogy szóban és írásban is elboldogul rajta. Azok aránya, akik

két nyelvet beszélnek 3,6%, azoké pedig, akik három vagy még több nyelvet 0,8%. A 18 éven felüli lakosságnál ezek az arányok 11,2, 3,3 és 0,8%.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján végzett vizsgálatunk a 18 éven felüli lakosság körében 9,2%-nyi (nem nemzetiségi) nyelvtudót regisztrált. Vagyis a nyolcvanas évek elejétől a kilencvenes évek közepéig két százalékponttal, azaz mintegy 150 ezer fővel emelkedett a (felnőtt, nem nemzetiségi) nyelvtudók száma Magyarországon, ami természetesen mindenképpen örömdetes, mégha a növekedés nem is látványosan nagy mértékű.

A férfiak között valamivel nagyobb arányban fordulnak elő nyelvtudók (12,5%, N = 939), mint a nők között (11,2%, N = 1060), ami elsősorban a férfiaknak a nőknél átlagosan magasabb iskolázottságával függhet össze. Magától értetődő módon egyébként is az iskolázottság az a változó, amellyel a nyelvtudásnak a legszorosabb a kapcsolata.

Tehát – mint ezt egyébként már a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján végzett vizsgálatunkban is triviális összefüggésként megállapíthattuk – minél magasabb iskolai végzettséggel bír, minél fiatalabb korcsoportba tartozik, és minél urbanizáltabb környezetben él valaki, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy idegennyelv-tudással is rendelkezik. Mindenesetre az iskolai nyelvtanítás eredményességéről – vagy talán helyesebb lenne úgy fogalmazni, hogy csekély eredményességéről – sokat elárul az az adat, hogy a középiskolát végzetteknek a 90%-a saját bevallása szerint egyetlen idegen nyelven sem tud elboldogulni.

A kilencvenes évek közepén kiemelkedően a német és az angol nyelv ismerői voltak a legnagyobb számban. Oroszul – annak ellenére, hogy negyven éven keresztül az oktatás minden szintjén az orosz volt az általánosan kötelező nyelvi tárgy – lényegesen kevesebben tudnak, mint németül vagy angolul. Még ennél is jóval ritkább a francia, és még inkább az olasz nyelv ismerete (15. táblázat).

15. táblázat

Nyelvtudók nyelvenként

Nyelv	1979–1982	1994–1995	
	a 18 éven felüli lakosság százalékában	a 14 éven felüli lakosság százalékában	a 18 éven felüli lakosság százalékában
Német	5,4	6,3	6,1
Angol	1,9	5,5	5,1
Orosz	2,9	1,9	2,0
Francia	0,8	0,9	0,9
Olasz	nincs adat	0,5	0,5
Egyéb nyelv	0,6	0,8	0,9
N	24 000	2000	1915

A nyolcvanas évek elejéhez képest a kilencvenes évekre a nyelvtudók nyelvenkénti megoszlása jelentősen átalakult. Látványosan – több mint a kétszeresére – emelkedett az angolul tudók száma, de a németül tudóké is gyarapodott valamelyest, az orosz nyelvtudással rendelkezőké viszont csökkent. Az egyéb nyelvek esetében – itt a spanyol és a latin mellett a magyarországi nemzetiségek által is beszélt nyelvek, így a szlovák, a román, a szerb és a horvát ismerőit találjuk viszonylag nagyobb számban – szintén mutatkozik kisebb növekedés, ami valószínűleg elsősorban a szomszédos országokból érkezett áttelepülteknek, illetve menekülteknek tudható be.

Azt leszámítva, hogy a franciául tudók között kétszer annyi a nő, mint a férfi, nemek szerint nincs érdemleges különbség az egyes nyelvek ismerői között. Az életkori, az iskolázottsági és a településtípus szerinti csoportokat tekintve az tűnik a legpregnansabb összefüggésnek, hogy a legmagasabb iskolai végzettségű, a fiatalabb korosztályokhoz tartozó és az urbanizáltabb környezetben élő nyelvtudók leginkább angolul tudnak, az idősebb, kevésbé urbanizált környezetben élő, és a közepesen vagy annál alacsonyabban iskolázott nyelvtudók viszont inkább németül.

Magától értetődő módon felmerül a kérdés, vajon a Magyarországon mért nyelvtudási szint mit jelent nemzetközi összehasonlításban, illetve a felmerülő igényekhez, követelményekhez képest. Szomszédaink közül az EU-hoz nemrég csatlakozott Ausztriából rendelkezésünkre állnak olyan, viszonylag friss mikrocenzus adatok, amelyek többé-kevésbé jól összevethetők a hazai számokkal. Ezekből az tűnik ki, hogy a 15 éven felüli osztrák lakosságban legalább kétszer akkora arányban fordulnak elő jó (angol, francia, olasz, spanyol stb.) nyelvtudók, mint nálunk, és akkor még nem is vettük figyelembe azt a tényt, hogy az osztrákoknak a Nyugat-Európa legnépesebb etnikuma által beszélt németet nem kell idegen nyelvként tanulniuk. Az összehasonlítás tehát megerősíti azoknak a külföldről, de itthonról is gyakran hallgató kritikáknak és panaszoknak a jogosságát, hogy hazánkban az élet minden területén hiány van nyelveket jól beszélő szakemberekből.

Az idegennyelv-tudás használata

Az idegen nyelvi kommunikációs kultúrának fontos jellegzetessége természetesen az is, hogy a nyelvtudók használják-e egyáltalán a nyelvtudásukat, és ha igen, milyen kontextusokban és milyen intenzitással.

A mindennapi élet öt területére – a munkára, az újság- és könyvolvasásra, a rádióhallgatásra és tévézésre, a külföldi turistautakra, valamint a külföldi baráti-ismeretségi szálakra – vonatkozóan tettünk fel a nyelvtudás használatával kapcsolatos kérdéseket. A válaszok az idegen nyelvi ismeretek gyakorlati alkalmazásában területenként is és nyelvenként is jelentős különbségeket jeleztek (16–19. táblázat).

Egészében véve mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvtudók válaszlai szerint – bármely területről legyen is szó – a nyugati nyelvek ismerete lényegesen jobban hasznosul, mint az oroszé.

16. táblázat

Használja-e idegennyelv-tudását a munkában? (%)

Nyelv	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	49	23	28	100	127
Angol	30	22	48	100	108
Orosz	62	26	12	100	38
Francia	38	44	18	100	19
Olasz	30	20	50	100	11

Ami a munkát illeti, ezen a téren kiemelkedően az angolul tudók használják leginkább a nyelvtudásukat (16. táblázat). Az olasz nyelv ismerői is igen intenzív használatról nyilatkoztak a munkában, itt azonban az adatok megbízhatóságát igencsak kétségessé teszi a nagyon alacsony elemszám. Azoknak a körét, akik a német nyelvet a munkájukban használják, feltehetően némileg csökkentette az a körülmény, hogy a németül tudók között viszonylag jelentős arányban vannak már nem dolgozó idősebb korúak, nyugdíjasok. Ezzel együtt a sokréttű gazdasági, kulturális és idegenforgalmi kapcsolatok alapján bizonyára sokan jóval intenzívebbnek tételezték volna a német nyelvtudásnak a munkában való használatát.

17. táblázat

Olvas-e újságot, könyvet idegen nyelven?

Nyelv	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	43	39	18	100	127
Angol	25	47	28	100	108
Orosz	62	28	10	100	38
Francia	19	69	12	100	19
Olasz	36	45	19	100	11

Az angol nyelv használata az újság- és könyvolvasás terén is lényegesen intenzívebb, mint a németé vagy bármelyik egyéb nyelv (17. táblázat), az idegen nyelvű elektronikus tömegkommunikáció fogyasztásában viszont már a német nyelv az elsőbbség (18. táblázat). Persze a nyelvtudás használhatóságát ezen a téren erősen meghatározza az idegen nyelvű rádió- és tévéprogra-

mok kínálata. Az osztrák adók foghatósága Magyarország jelentős részén, de még inkább a sokféle német nyelvű műholdas tévéprogram egyre szélesebb körű elérhetősége nyilvánvalóan jelentős mértékben elősegíti a német nyelvtudás fokozottabb aktivizálódását, egyben bizonyára stimulál is a nyelvtudás megszerzésére. Ugyanez elmondható természetszerűleg az angol nyelvű programokról is.

18. táblázat

**Hallgat-e, néz-e idegen nyelvű rádió-,
illetve tévéadásokat? (%)**

Nyelv	Nem	Néha	Gyakran	Összesen	N
Német	11	36	53	100	127
Angol	16	34	50	100	108
Orosz	77	18	5	100	38
Francia	57	29	14	100	19
Olasz	45	45	10	100	11

A külföldi turistautaknál (ha eltekintünk az olasz nyelvre vonatkozó kissé kétséges megbízhatóságú adatoktól) kiemelkedően a német nyelvtudás látszik a legnagyobb mértékben hasznosulni (19. táblázat). Az ezen a téren kapott válaszokat persze alapvetően befolyásolja, hogy milyen nyelvű célországokba irányulnak a leggyakrabban a nyelvtudó magyarok turistaútjai. Már önmagában a távolság miatt is sokkal valószínűbb a német, mint az angol nyelvterülettel való érintkezés, így aligha meglepő, hogy a németül tudók jóval intenzívebb használatot jeleznek a turistautak kontextusában, mint a más idegen nyelveket ismerők.

19. táblázat

**Használja-e nyelvtudását külföldi
turistaútjain? (%)**

Nyelv	Nem használja	Használja	Összesen	N
Német	26	74	100	127
Angol	46	54	100	108
Orosz	69	31	100	38
Francia	50	50	100	19
Olasz	9	81	100	11

Nem utolsósorban a földrajzi közelség és a történelmi hagyományok magyarázhatják, hogy a baráti-ismeretségi kapcsolatok terén is a német kötődés a legerősebb (20. táblázat).

Úgy tűnik tehát, hogy míg a munkában és a nagyobb intellektuális erőfeszítést igénylő információbefogadásban (újság- és könyvolvasás) inkább az angol nyelvtudás hasznosul jobban, addig a kikapcsolódás jellegű tevékenységekben, illetve a személyközi kapcsolatokban a német nyelv használata intenzívebb.

20. táblázat

**Vannak-e külföldi barátai, ismerősei,
akikkel idegen nyelven érintkezik? (%)**

Nyelv	Nincsenek	Vannak	Összesen	N
Német	37	63	100	127
Angol	44	56	100	108
Orosz	69	31	100	38
Francia	44	56	100	19
Olasz	27	73	100	11

A preferált idegen nyelv

Az idegennyelv-tudás terjedését, a nyelvoktatás hatékonyságát és a megszerzett nyelvtudás hasznosítását jelentős mértékben befolyásolhatják a nyelvtanulással és az egyes nyelvekkel kapcsolatos attitűdök, preferenciák, sztereotípiák. Ezért vizsgálatunkban arra is kitértünk, hogy az emberek miképp viszonyulnak a nyelvtanuláshoz, és melyik idegen nyelvet tanulnák szívesen, ha erre módjuk lenne.

21. táblázat

Milyen idegen nyelvet tanulnának szívesen? (%)

Nyelv	1979-1982	1994-1995
Angol	29,8	46,1
Német	43,1	45,5
Francia	5,1	2,6
Olasz	nincs adat	2,4
Spanyol	nincs adat	0,8
Orosz	17,4	0,8
Egyéb válasz	4,6	1,8
Összesen	100,0	100,0
Szívesen tanulna idegen nyelvet	20 590	1680

A kérdezettek 84%-a nyilatkozott úgy, hogy szívesen tanulna idegen nyelvet, és az így válaszolók túlnyomó többsége meg is nevezte azt a nyelvet, amelyet leginkább tanulna: minimális különbséggel az angol és a német volt az a két nyelv, amelyet kiemelkedően a legtöbb kérdezett választott (21. táblázat). Az angolt és a németet preferálók mellett szinte eltörpülnek azok az egészen kis csoportok, amelyek a francia és az olasz nyelvet választották, és még inkább a spanyolra és az oroszra szavazók. Az egyéb nyelvek közül a szlovákra (5 fő), az eszperantóra és a japánra (4-4 fő), valamint a kínaira, a svédre és a latinra (3-3 fő) esett még említésre érdemes számú szavazat.

A 21. táblázatról az is leolvasható, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójához képest a kilencvenes évek közepére az egyes idegen nyelvek preferáltsága igencsak átalakult. Igaz ugyan, hogy a német nyelvet másfél évtizede és 1994-1995-ben is egyaránt a kérdezetteknek majdnem a fele választotta, az angol nyelvet preferálók részaránya viszont a nyolcvanas évek legeleje óta több mint 50%-kal növekedett, miközben az oroszot preferálók szinte teljesen eltűntek.

A nemek között annyi különbség mutatkozott, hogy a nők között lényegesen több volt az olasz nyelvet választó, de a franciák és az angolt is nők preferálták valamivel nagyobb arányban, a férfiak között ezzel szemben a német nyelvet választók fordultak elő valamivel gyakrabban. Igen erős eltérések jelentkeztek viszont az egyes nyelvek preferálásában az iskolázottság szintje szerint (22. táblázat). A végzettség emelkedésével egyre gyakoribb volt az angol, és egyre ritkább a német választása. A franciára és az olaszra esett szavazatok aránya is szoros pozitív összefüggést mutatott a magasabb iskolázottsággal.

22. táblázat

Nyelvek népszerűsége iskolázottsági csoportokban (%)

Nyelv	8 osztálynál kevesebb	8 osztály	Középiskola	Főiskola, egyetem
Angol	29	43	47	60
Német	64	49	46	25
Francia	1	2	3	5
Olasz	1	1	3	4
Egyéb nyelv	5	5	1	6
Összesen	100	100	100	100
Szívesen tanulna idegen nyelvet	156	416	888	220

Minden bizonnyal nem utolsósorban az iskolázottsági szint hatását sejtjük amögött, hogy az életkor csökkenésével és a település urbanizáltsági szintjének emelkedésével növekszik az angol, valamint a francia és az olasz népszerűsége, és csökken a németé.

Végezetül azt is megkérdeztük interjúalanyainktól, hogy milyen megfontolások alapján választották éppen azt a nyelvet, amelyet választottak. Az angol nyelv preferálásában az általános használhatóság és a nemzetközi jelentőség volt a meghatározó motívum. A németet választók is az általános használhatósággal és a nemzetközi jelentőséggel érveltek viszonylag leggyakrabban (de közel sem olyan gyakran, mint ahogy azt az angolnál tapasztaltuk), ugyanakkor az angolhoz képest nagyobb hangsúlyt kaptak a különféle kapcsolatokra utaló és/vagy érzelmi jellegű motívumok: németül beszélő ismerősök, barátok; a Magyarországra látogató német ajkúak nagy száma; a németül beszélő népek szeretete; német nyelvterületre való utazás stb. Még olyasféle, a politikai kapcsolatokra hivatkozó indoklás is előfordult néhány alkalommal, amilyent a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján az orosz nyelv választásának motívumai között találtunk: „ők (a németek? az osztrákok?) a barátaink, a szövetségeseink”.

23. táblázat

Nyelvek népszerűsége életkori csoportokban (%)

Nyelv	14–17	18–30	31–40	41–50	51–60	60 felett
Angol	49	56	47	51	40	30
Német	33	33	40	42	55	62
Francia	7	2	2	4	0	3
Olasz	6	6	8	1	1	0
Egyéb nyelv	5	3	3	2	4	5
Összesen	100	100	100	100	100	100
Szívesen tanulna idegen nyelvet	73	381	347	310	235	339

Szemben a leginkább preferált angollal és némettel, amelyeknek választásánál a használhatóság gyakorlati szempontja volt a legfőbb motívum, a francia és az olasz esetében domináltak a nyelv szépségére való hivatkozások, valamint – különösen az olasz esetében – a személyesebb jellegű, emocionális színezetű indoklások. Emellett a francia és az olasz voltak azok a nyelvek, amelyek választásánál a kulturális értékek megismerésének szempontjai is jelentősebb gyakorisággal felmerült.

ANGELUSZ RÓBERT-TARDOS RÓBERT

A számítógépes és az internetkultúra magyarországi elterjedésének adatai

A személyi számítógépek magyarországi elterjedése mintegy másfél évtizedre tekint vissza. A hozzájutás két fő forrása a *munkahelyek elektronizálása* és a személyi számítógépeknek a magasabb anyagi szintű *háztartásokban való meghonosodása* volt. A számítógépek térhódítása leggyorsabban a tudomány területén, kutatóintézetekben, valamint az államigazgatás és a gazdasági élet modernebb területein ment végbe. A technikák meghonosodásában jelentős szerepet játszottak a kutató és a műszaki értelmiség ilyen irányú kezdeményezései. A fiatalabb korosztályoknál az oktatásügyben végrehajtott akciók, az iskolák számára történő kedvezményes gépjuttatások és legutóbb a Sulinet-program járultak hozzá a viszonylag gyors elterjedéshez.

A számítógép és az internet társadalmi diffúziója

Az elmúlt néhány évben az internet elterjedése a kérdéses kulturális szempontból is minőségileg új mozzanatként tekinthető. Ez mind a magánéleti kommunikáció, mind a nyilvánosság, mind az állami-politikai szférákban az érintkezés új formáit hordozza magában.

Egyes szerzők (pl. Castells) egyenesen jelentős társadalmi struktúra- és életforma-alakító szerepet tulajdonítanak az új kommunikációs eszköznek. Filozófiai megközelítések a gondolkodási struktúrák, magatartásmódok, habitusok átalakulását kapcsolják az új fejleményekhez. Még azok a szerzők is, akik nem fogadják el az előbbi megközelítésekben sokszor felbukkanó technikai determinizmust, jelentős gazdasági és társadalmi hatásokat tulajdonítanak a számítógép és az internet terjedésének. Az is kétségtelen, hogy a számítógépen keresztül történő kommunikáció stílusjegyeiben mind a (szemtől szembe) személyes, mind az írásos, mind a hagyományos tömegkommunikáció jellegzetességeitől eltér, az utóbbiakhoz képest az informalitás nagyobb

foka jellemzi. Ezek a stílusbeli eltolódások ugyanakkor a hétköznapi nyelvhasználat univerzumának egészét is egyre érezhetőbben befolyásolják.

A kifejezett nyelvi vonatkozásokban a kis országokban, a kis nyelvek hordozóiban még inkább ráirányították a figyelmet a szóban forgó terjedés kifejezetten nyelvi vonatkozásaira. Már maga a számítógép térhódítása is az idegen nyelvek, elsősorban az angol nyelv szerepét állította előtérbe, mivel a technikai kifejezések (akár a „hardware”-rel, akár a „software”-rel kapcsolatos technológiai műszavak) túlnyomó többsége az eredeti angol formában honosodott meg. Az internet, illetve a számítógépen keresztül folyó e-mailezés még hangsúlyosabbá tette e nyelvi mozzanatot. A „web”-en keresztül történő „szörfölés” a kommunikációnak ebben a szférájában szinte kétnyelvűséget állított elő, akár megmaradt a szóban forgó kifejezések eredeti angol formája, akár félig-meddig megmagyarosodtak.

Az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportja két-három éve követi nyomon a számítógépes és internetes kultúra hazai térhódítását. Ennek során részben a hozzájárulás mértékére és társadalmi különbségeire, részben a használat módjára, a számítógépben és az internetben rejlő lehetőségek aktív kiaknázására fordítottunk elsősorban figyelmet. 1996-ban, mikor az internet még csak igen szűk körben terjedt el Magyarországon, országos reprezentatív vizsgálat során mindössze arról érdeklődtünk, hogy a megkérdezettek egyáltalán hallottak-e az internetről, illetve használták-e már valaha. Noha két és fél évvel ezelőtt a lakosságnak mintegy kétharmada hallott már az internet létezéséről, még csak 3% kapcsolódott be valamikor az azon keresztüli kommunikációba.

1997-ben és 1998-ban már részletesebb kérdőív foglalkozott e kérdésekkel, s a megismétlés a változás ütemének felmérésére is módot ad. Az ugyancsak országos reprezentatív (1997-ben 1000, 1998-ban 800 fős) mintákon végzett felvételek mindenekelőtt az internet gyors ütemű terjedéséről adtak számot. Az 1. tábla részben az internetezés elsődleges tárgyi feltételének, a számítógéphez való hozzájutásnak, részben az internet speciális felszereléseivel való ellátottságnak az 1997-es és 1998-as helyzetét tükrözi. Az elsőként közölt összefoglaló indexadatok a személyi számítógép esetében a saját, illetve a munkahelyi (iskolai) hozzájutást, az internet esetében e két forráson túl a terjedőben lévő közösségi és szórakozóhelyeken való szolgáltatás igénybe vételét, illetve a ma még igen költséges saját forrással szemben a más személyeknél történő internethasználatot foglalja magában.

Az adatok azt jelzik, hogy jelenleg a felnőtt népesség kb. negyede-harmada számára elérhető a személyi számítógép, saját háztartásában pedig ennek mintegy fele rendelkezik ezzel a lehetőséggel. Az utóbbi évek viszonylag számottevő növekedése főleg a munkahelyi gépesítéssel kapcsolatos. Az aktív munkaviszonyban állók körében egy év alatt harmincról negyven százalékra nőtt a munkahelyi számítógéppel való ellátottság, ami azt jelzi, hogy bizonyos munka-

1. táblázat

A személyi számítógéphez és az internethez való hozzájutás alakulása 1997-ről 1998-ra (%-ban)

	1997	1998
Személyi számítógéphez való hozzájutás	25	30
ezen belül: saját háztartásban	16	17
munkahelyen	15	21
Az internethez való hozzájutás	10	15
ezen belül: saját számítógépen	1	2
munkahelyen (iskolában)	2	6
internetkávézóban (cybercafé)	4	6
közösségi művelődési házban (teleházban)	2	3
barátnál, ismerősnél	6	7

körökben a számítógép megléte lassan általánossá válik. (1998-ra az aktív szellemi foglalkozásúak körében a hozzájutás egészében véve megközelítette a kétharmadot.)

Az internet egyelőre kevésbé elterjedt, de a mindössze néhány éves múlt-hoz viszonyítva nem csekély – és Európában sem a mezőny alját jelenti – a legutóbb már 15%-os hozzáférhetőség. A bővülés üteme itt különösen gyors, 1997-ről 1998-ra mintegy 50%-os viszonylagos emelkedést regisztrálhatunk. A leggyorsabban itt is a munkahelyi hozzáférés nőtt (amibe valamelyest belejátszik a vizsgálatokba bevont 18 éven felüli tanulónépesség növekvő ellátottsága is az említett iskolai, illetve felsőoktatási programok révén).

Aránylag számottevően járul hozzá az internet elérhetőségéhez a közösségi házak, illetve a kifejezetten ilyen célú teleházak, és még inkább az új típusú cyber-szórakozóhelyek, kávézók elterjedése. A saját rendelkezés viszont, úgy tűnik, egyelőre csak szűk kör számára jön szóba, és kérdés, hogy a jövőben itt jelentősebb bővüléssel számolhatunk-e.

Akár a személyi számítógéphez, akár az internethez való hozzáférés természetesen *önmagában csupán lehetőség*. Viszonylag jelentős azoknak a használóknak az aránya, akik alig-alig kapcsolják be a kezük ügyében lévő gépet vagy vonalat, vagy ha igen, csupán játékra (vagy az internet esetében pl. vizuális szórakozásra). Ilyen irányú részletesebb adataink alapján megállapítható, hogy a számítógép-használók 18%-a csak játékra használja a gépet, a lehetőséggel elvben rendelkezőknek közel egynegyede (23%) pedig a számítógép alapvető felhasználási módjai közül semmire (így játékra) sem. Hasonló kérdések merülnek fel az internet esetében is. Külön vizsgálatra érdemes tehát az a kérdés, hogy a személyi számítógép, illetve az internet aktív felhasználási módjai közül a szövegszerkesztés, az adatfeldolgozás és -számítás, illetve az internethasználat különböző típusai a népesség mekkora körét jellemzik. (Az alábbiakban közölt átfogó mutatók a személyi számítógép eseté-

2. táblázat

A személyi számítógép és az internet aktív használatának alakulása 1997-ről 1998-ra (%)

	1997	1998
Személyi számítógép aktív használata	18	23
ezen belül: szövegszerkesztés	14	20
adatfeldolgozás, -számítás	14	16
Internethasználat	4	9
ezen belül: levelezés, e-mail	2	5
információk beszerzése	3	8
véleménycsere	1	2

ben az előbbi három válfajt, s ezen belül az internet esetében a levelezést, e-mailezést, az információk beszerzését és az internetes véleménycsere, diskurzust foglalják magukban).

A személyi számítógép aktív felhasználási módjainak valamelyikét a felnőtt népességnek ma közel negyede mondja magáénak. Ezen belül legtöbben a már „hagyományosnak” számító szövegszerkesztési és adatfeldolgozási technikákat veszik igénybe. Az átfogott időszakban az előbbi terjedt dinamikusabban, valószínűleg nem függetlenül attól a körülménytől, hogy míg az adatfeldolgozás, -számítás a foglalkozásoknak meghatározott körét érinti elsősorban, a szövegszerkesztés készsége potenciálisan a szellemi tevékenységek egészére, a műszaki kultúrától tradicionálisan távolabb eső humán szférára is kiterjed (s amellet az iskolai tanulásban, feladatvégzésben is egyre inkább tért hódít). Ez utóbbi jártasság ugyanakkor a kommunikációs tevékenység szélesebb mezőnyére is kihat, például lehetővé teszi éppen az interneten keresztüli önbemutatót, vagy a szélesebb körre is kiterjedő véleménynyilvánítást.

Az internet aktív használóinak köre az előbbiekhöz képest egyelőre még szűkebb, de a terjedés üteme különösen gyors. Valamennyi ezzel kapcsolatos, számításba vett tevékenység esetében egy év alatt legalább megduplázódott a lehetőségeket – gyakrabban vagy ritkábban – igénybe vevők köre. Legtöbben információk megszerzésére, ellenőrzésére használják az internetet (a választék ma már szinte mindenre kiterjed, a napisajtótól a menetrendig). Viszonylag kevesebben használják az elektronikus postát; kérdés, ez mennyiben függ össze az ilyenfajta kommunikációra valamennyire is használható idegennyelv-tudás még mindig alacsony szintjével, és a telefon-, s nem utolsósorban a mobiltelefon-ellátottság gyors bővülésével – s esetleg a verbális érintkezés preferálásával – a belföldi kommunikációt tekintve. (Adataink szerint az internethasználók körében a telefonellátottság csaknem teljes körű, és mobilkészülékkel is már több mint egyharmaduk rendelkezik.) Az interneten

keresztül történő véleménycsere, diskurzus – ami külföldön sok helyen az internet legnépszerűbb felhasználási módjai közé tartozik – nálunk egyelőre csak kis csoportot vonz a számítógép-kedvelőkön kívül.

A hozzáférés eltérő esélyei

Az információs társadalommal kapcsolatos irodalom a potenciális hátulütők sorában a virtuális világba szűkülés és a globális nyelvi dominancia felidézése mellett nagy nyomatékkal hangoztatja az új típusú *kommunikációs egyenlőtlenségek* létrejöttének esélyét. Ez annál sokrétűbb kérdés, mivel – s ezt az információs korszak sok szószólója hasonló intenzitással hirdeti – a számítógépes-internetes kultúrahordozás és közéleti kommunikáció elvben hátrány-leépítő és demokratizáló, nyilvánosságbővítő folyamatokat is magában hordozhat. Bár komoly esélye van annak, hogy az új kommunikációs technika szélesebb elterjedésével hosszabb távon újabb és újabb interakciós közösségek alakulhatnak ki, és csatlakozhatnak a „cyber-space” (internettér) nyújtotta lehetőségekhez, rövid távon – amíg a lakosság jelentős része alig érintkezik az új technikával – inkább a társadalmi egyenlőtlenség mélyüléséhez járul hozzá. Mivel maguk az új eszközök a szociokulturális környezettől függően bármely irányba generálhatnak mozgásokat, az esetünkben lejátszódó és a jövőben lehetséges átalakulásokról csak az adott tények ismeretében kísérlelhetünk meg véleményt formálni. Ugyanígy vizsgálandó kérdés a kialakuló törésvonalak jellege, mélysége és tartóssága: vajon e korlátok rögzítenek-e hosszabb távon bizonyos kommunikációs „osztályhatárokat”.

Felvételünk a szóban forgó egyenlőtlenségi vonatkozásokról is nyújt adalékokat, amennyiben elemzéseket végezhetünk a személyi számítógéphez és az internethez való hozzájutás, valamint az aktív használat meghatározó tényezőiről és az eltérések mértékéről. Az adott összefüggésben különösen érdekesek az olyan jellemzők, mint a személyes iskolázottság és foglalkozási jellemzők, valamint a – mind az örökölt kulturális, mind a szociális erőforrásokat is képviselő – (az apa iskolai végzettségével mért) családi kulturális háttér, továbbá a háztartás (felszerelési cikkek, tartós javak állományával mért) vagyoni helyzete, valamint a lakóhely. Az iskolázottság meghatározó szerepe az adott vonatkozásokban – mivel új eszközök meghonosodásáról van szó – többé-kevésbé természetes. Az iskolázottság felfelé tolódása – és magának az oktatásügynek az adott készségek elsajátításában játszott szerepe – elvben reményt nyújt az iskolázottság szerinti egyenlőtlenségek későbbi mérséklődésére is. Már problematikusabb – jelentős szociokulturális korlátok létezésére utal –, amennyiben nem a személyes végzettség, hanem a családi kulturális háttér szerint tapasztalunk meghatározó különbségeket a hozzájutásban és a használatban. A vagyoni helyzet valamelyes szerepe – főként a hozzájutást illetően – ismét természetes, de már meggondo-

lásra ad okot, s a magas költségek exkluzív jellegét sejteti, ha az anyagi tényező szerinti eltérések szakadékszerűek. A hozzájutásnak és az eszközökkel kapcsolatos készségeknek a településtípus, a lakóhelyi centrum–periféria szerinti alakulása az egyenlőtlenségeknek egy további lényeges metszetére vethet fényt.

De nem érdektelenek az olyan demográfiai ismérvek sem, mint az életkor vagy a nem. Az előbbi tényező szerinti eredmények például arról adhatnak felvilágosítást, hogy az új eszközök mennyire mélyítik el a lényeges kommunikációs vonatkozásokban kétségtelenül meglévő generációs választóvonalakat.

A hozzájutás esetében a vagyon és a személyes iskolázottság a legbefolyásosabb tényezők, míg a szükséges készségek esetében az utóbbi szerepe némileg előtérbe kerül az előbbihez képest. Figyelmet érdemel ugyanakkor a családi kulturális háttér számottevő szerepe is a szóban forgó jártasságok kialakulásában. Jelzésszerűen néhány konkrétabb adatot, egyszerűbb megoszlást is érdemes megemlíteni. A vagyon szerinti felső harmadban (az 1997-es és 1998-as adatokat együtt tekintve) 55, az alsó harmadban mindössze 6%-os az ellátottság. Negyvenhárom, illetve 3% ugyanezek az adatok az aktív használat esetében. Az iskolázottságot illetően a diplomások 49%-ával szemben a 8 általános alatti végzettségnél nulla, de a 8 osztályt végzetteknel is csak 6% az aktívan használók aránya. A jártasságok az apa iskolázottsága szerint eltéréseit tekintve pedig az 57, illetve a 7% jelzi a két végpontot a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb családi háttérű csoportokban. A településtípus szerinti aránylag mérsékeltebb különbségek 42 és 18%-os hozzájutást, illetve 33 és 11%-os használatot takarnak a két póluson a fővárosiak és a községekben élők körében.

Nem jelentéktelenek az életkor szerinti eltérések sem. Az ellátottságot illetően – a döntően már inaktív – 60 éven felüliek és a fiatalabb korcsoportok közt mutatkozik szakadékszerű eltérés (az előbbieket közt mindössze 4%-os értéket regisztrálhattunk). Az aktív használatot illetően már a többi korcsoport is inkább tagolódik: a tanulókorhoz legközelebb álló 18–23 évesek közt 44, a 45 és 59 év közöttiek körében 18%-nyian értenek a számítógép valamely alkalmazási módjához. A legidősebb korcsoportban 3% ez az arány. Meg kell jegyezni, hogy bár az életkori eltérés egészében véve az újdonságok terjedésénél megfigyelt tendenciát tükrözi, a különbség mértéke már korántsem természetszerű, mint ahogy a szóban forgó készségeknek idősebb korban történő elsajátítása sem megoldhatatlan (nem egy külföldi példa van rá, hogy bizonyos számítógépes szolgáltatások elsősorban az idősebb korosztályra építhetnek). A műszaki újdonságokkal kapcsolatban megszokott tendenciák alapján első látásra meglepő lehet, hogy a számítógépes ismeretek valamivel elterjedtebbek a nők körében. Valójában arról van szó, hogy az irodai munkakörben már tipikussá vált komputerizáció (a fiatalabb korosztályokban magasabb női iskolázottságra építve) nemcsak kiegyenlítette, de némiképp meg is fordította a korábbi hátrányt.

Nem tartozik a legerőteljesebb tényezők közé, de a folyamatokat illetően jelzésértékű, hogy a magánszférában való munkahely – elsősorban a munkahelyi ellátottságon keresztül – kedvezőbb hozzájutást alapoz meg. Az idődimenzió szerepe ugyanakkor az aktív használatot tekintve nyilvánul meg inkább: 1998-ra számottevően nőtt tehát a számítógépes jártasságok szintje. (A részletesebb elemzések szerint viszont a meghatározó tényezők mintázata nem módosult jelentősen egyik évről a másikra semmilyen vonatkozásban sem.)

Érdemes még röviden kitérni a használat módja szerinti néhány konkrét összefüggésre. Míg a szövegszerkesztésnél és a számítástechnikai jártasságok esetében elsősorban a személyes és a családi kulturális háttér, a számítógépnek játékra történő felhasználásakor (fiatalabb korcsoportoknál) az életkor és a vagyoni helyzet a legfőbb meghatározók.

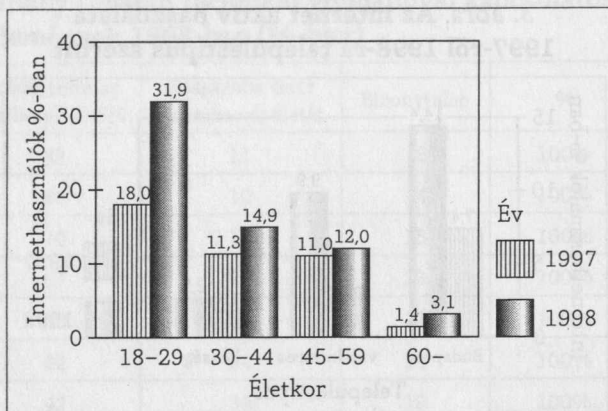
Mivel a legdinamikusabb változásokat az internettel kapcsolatban tapasztalhatjuk, és ezek kulturális-kommunikációs szempontokból is figyelemre méltóak, e vonatkozásban indokoltak a részletesebb vizsgálatok. Itt már a meghatározó tényezők együttesében is szembevetendő átalakulások következtek be 1997-ről 1998-ra, érdemes ezeket külön-külön is bemutatni.

Az előzőekhez képest a legjelentősebb eltérés a családi kulturális háttér növekvő szerepe. 1998-ban már az apa iskolázottságához fűződik a legszámottevőbb befolyás. Érdekes az életkor szerepének emelkedése is, ami mindenekelőtt a legfiatalabb korcsoport ellátottságának emelkedésével függ össze (18-ról 32%-ra).

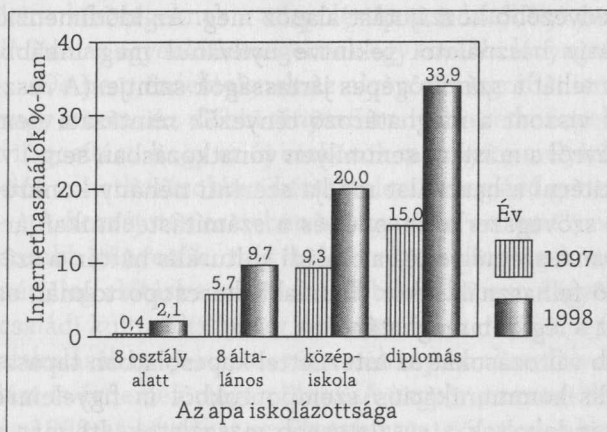
Az idősebbek alacsony ellátottságáról az előzőekben elmondottak az internetre vonatkozóan hatványozottan érvényesek. Hatvan év után az internetezés még az iskolázottabb rétegek körében is egyelőre alig fordul elő. Itt is felmerül a kérdés, hogy az életkorból adódó szokások szerepe, az új iránti fogékonyság csökkenése felelős-e ezért, vagy pedig az intézményes környezet is alulértékeli az internetben rejlő, az idősebb korosztály számára legalább annyira kiaknázható szociális, egészségügyi kapcsolattartási és kulturális lehetőségeket.

Másfelől az életkor és a kulturális háttér szerint megfigyelt tendenciák – főként a fiatalabb korcsoportokat tekintve – bizonyára összefüggenek egymással.

1. ábra. Az internethez való hozzájutás
1997-ről 1998-ra életkor szerint

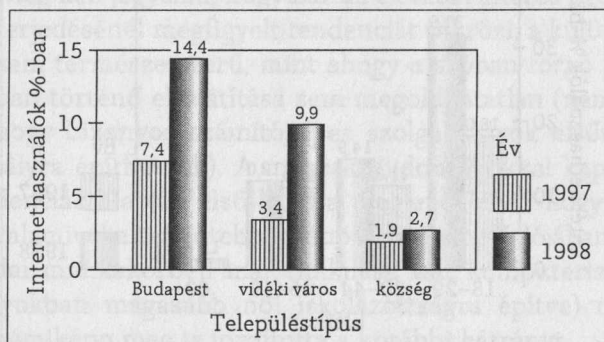
**2. ábra. Az internet aktív használata
1997-ről 1998-ra az apa iskolázottsága szerint**

Az internet gyors terjedése a fiatalok közt tapasztalható, ahol az idősebb korosztályokhoz viszonyítva némiképp homogénabb (vagy legalábbis finomabb mutatók szerint differenciálódik) az iskolázottsági szint, s a társadalmi különbségek inkább a kibocsátó családok jellemzőivel írhatók le. Nem hagyhatók azonban figyelmen kívül az adott eszköz tartalmi

összefüggései sem. Az internet használata az idegennyelv-tudás legalább egy bizonyos szintjét tételezi fel, s ez a tapasztalatok szerint nagymértékben függ a kulturális háttértől. Amellett, ha a saját vonalon keresztüli hozzájutás egyelőre igen szűk kört érint is, de a barátoknál, ismerősöknél történő – már jóval gyakoribb – internetezés szempontjából minden bizonnyal jelentős a szociális tőke, a családhoz kapcsolódó kapcsolathálózati erőforrások szerepe. Végül az oktatási intézményeken keresztül történő elterjedés sem független e tényezőtől. Az internet első menetben az általában legjobban felszerelt oktatóhelyeken, magán-, alapítványi stb. elitiskolákban, felsőoktatási intézményekben jelent meg, amelyek szociális szelektivitása közismert. Elképzelhető, hogy ezek az újabb keletű fejlemények is szerepet játszanak a személyi számítógéphez és a csak néhány évre visszatekintő internethez való hozzájutás eltérő társadalmi feltételeiben, a családi háttérnek az utóbbinál jelentős szerepében

**3. ábra. Az internet aktív használata
1997-ről 1998-ra településtípus szerint**

(noha az elterjedés eltérő fázisa miatt közvetlen összevetést valójában nem tehetünk).

A fenti tendenciák, mindenekelőtt a hozott kulturális tőke szerepe még egyértelműbben jelenik meg az aktív használatban. A fentiek fényében ez nem is meglepő, hiszen a hozzájutás körülményein túl itt

közvetlen feltételként jelennek meg azok a kulturális-szociális jártasságok, amelyekről már említés történt. A kulturális háttér szerepe itt is tovább nőtt 1997-ről 1998-ra, nemcsak a személyes iskolázottságot, de a korábban ugyan-csak jelentős befolyású anyagi pozíciót is háttérbe szorítva.

Az adott vonatkozásokban ezúttal néhány összefüggés hiánya is figyelmet érdemel. A nemek szerint itt kiegyenlítődik – gyakorlatilag a korábban megszokott irányba módosul – a személyi számítógép esetében megfigyelt tendencia. Talán még érdekesebb, hogy e vonatkozásban eltűnik a településtípus szerint megfigyelt eltérés a fővárosiak számottevő előnyével. A 2. ábra az adott tényező szerinti közvetlen adatokkal azt jelzi, hogy főként a vidéki városokban élők zárkóztak fel az internet használatát tekintve. E tény egyben az internetben rejlő nivelláló mechanizmusok időszerű lehetőségeire is utal. A sokat reklámozott „ablak a világra” főként a kulturális szempontból mindenképp elszigeteltebb vidéki népesség számára jelenthet különös vonzerőt. Bár az ábrán a meglévő korlátokat is jelzi a falusiak nagymértékű lemaradása, és az egyelőre visszafogott növekedés.

Néhány adalék a számítógép társadalmi fogadtatásáról

Alighanem az említett pozitívumok is közrejátszottak abban, hogy a közvélemény mind ez ideig szinte naiv optimizmussal tekint a számítógépesítés társadalmi hatásaira. Itt annak az 1998 végi felvételnek az eredményeit használhatjuk fel az MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoportjának a vizsgálataiból, amely a tudománynak a közvéleményben élő képére irányult.

Ahogy a 3. táblázathból kiderül, az utolsó évtizedek korszakos találmányai, technikai újdonságai közül éppen a számítógép különböző válfajaival kapcso-

3. táblázat

A számítógéppel és néhány további technikai vívmánnyal kapcsolatos vélemények 1998-ban (%-ban)

	Jobbá tette az emberek életét	Rosszabbá tette az emberek életét	Bizonytalan	%
Számítógép	83	11	6	100%
Kézi számológép	86	10	4	100%
Lézersugár	70	15	15	100%
Űrállomások	57	20	23	100%
Genetikai beavatkozások	40	39	21	100%
Robotok és automatizálás	62	24	14	100%
Atomenergia	42	39	19	100%

4. táblázat

A számítógéppel kapcsolatos vélemények iskolai végzettség és életkor szerint 1998-ban (%-ban)

	Jobbá tette az emberek életét	Rosszabbá tette az emberek életét	Bizonytalan	%
8 osztály alatt	66	17	18	100%
8 általános	83	12	5	100%
Középiskola	88	11	1	100%
Diploma	94	3	3	100%
18–29 év	92	6	2	100%
30–44 év	89	10	1	100%
45–49 év	83	11	6	100%
60 év felett	74	15	11	100%

latban a legelenyészőbbek az aggályok, és e tekintetben a korábbi vizsgálat-hoz képest sem történt kedvezőtlen irányú változás.

A számítógépre vonatkozóan csak csekély mértékben oszlanak meg a véle-mények. Az aránylag legszámottevőbb befolyások az iskolai végzettséghez és az életkorhoz fűződnek.

A számítógép pozitív értékelése azokban a rétegekben – a diplomások közt, a fiatalabb korcsoportokban – a legteljesebb, ahol a gyakorlatban is a legszélesebb körben honosodott meg ez idáig a PC, illetve az internet, és ahol ezek használata a legkomolyabb szakmai stb. előnyöket hordozza magában. Noha a számítógéppel kapcsolatos aggályok, borúsabb várakozások is értel-miségi környezetekben fogalmazódtak meg, úgy tűnik, ezek kisugárzása nem volt igazán jelentős. A legtöbb fenntartás inkább azokban az idős, iskolázat-lan rétegekben jelenik meg a számítógéppel szemben, amelyek általában is a legbizalmatlanabbak a technikai újdonságokban rejlő változások iránt, és amelyek személyesen a legkevesebbet nyerték az új eszközök térhódításával.

Hungarian in the Age of Informatics

Summary

Language is the most important means of communication. It is with respect to this fact that the issue of languages vs. dialects or that of languages spoken by many vs. languages spoken by comparatively few people is to be interpreted. In the world of science, technology, or diplomacy, a trend of 'monolingualization', or linguistic homogenization, is observable, and foreignisms abound in everyday language use, too. Is this a sign of decay, or is language enriched thereby? Is it possible to resist these tendencies, and is it desirable if possible? Can people interfere with the course of language change, and if they can, should they? Are national languages, and is Hungarian in particular, to be protected against foreign influence? Is Hungarianization in order? Is this language in need of cultivation? Debates are going on, sometimes heated debates. One forum for such debates was a conference organized by the Hungarian Academy of Sciences on July 30, 1997, entitled *Science and the Hungarian language*. That conference launched a strategic research programme of the Academy, directed by Zsigmond Ritoók; and called *The present and future of Hungarian*. The papers included in the present volume are partly based on the talks given at that conference and discuss the most important issues that arose there.

Ferenc Glatz, President of the Hungarian Academy of Sciences, addressed the conference and presented his views on what he saw as the most important problems that Hungarian currently faces. His talk is published here under the title *Theses on the Hungarian language*.

Part one

Scientists' Views

PÁL MICHELBERGER

NATIONAL LANGUAGE IN SCIENCE: PAST, PRESENT, FUTURE?

In the world of science, English has come to be used almost exclusively both in publications and at international conferences. The unification of the language of science (and economy, and politics, and ...) undoubtedly has a number of advantages but it also has some unfavourable consequences for the lives of nations. Nevertheless, the 'Latin' of the present day cannot take over the role of 'the language of science'. Scientific inquiry will presumably continue to be conducted in the vernaculars and English, in the long run, will be the language of the transmission of

science, rather than the language of science itself. The exclusive use of a single language would even hamper the progress of science, because of the restricted logic of any particular language. Scientists should strive for a succinct use of their mother tongue, along with good command of a number of foreign languages.

GYÖRGY MARX

SCIENCE IN DOUBLE BONDS

As Arthur Koestler, the Hungarian-born writer emphasized, Hungarians are the only nation in Europe who have no linguistic relatives in their immediate neighbourhood. Hungary has only ten million inhabitants, therefore Hungarian physics is 'subcritical': it cannot survive or grow in isolation. That is the reason why the most active young physicists in Hungary prefer to write only in English (or, to be more precise, in American). On the other hand, basic scientific research is sponsored by the taxpayers of this country, therefore it is a moral duty of Hungarian scientists to speak to the Hungarian people. These double bonds have the consequence that we have to communicate with the scientific world in the language of international science, in English, and we have to speak to our students, we have to speak and write to the Hungarian people in comprehensible and convincing Hungarian. Science cannot convey its human message to the youth of the 21st century if it speaks in Hunglish in the schools.

Part two Linguists' Views

LORÁND BENKŐ

ON THE TASKS OF HISTORICAL LINGUISTICS WITH RESPECT TO THE STATE AND ONGOING CHANGES OF PRESENT-DAY HUNGARIAN

This paper seeks to answer the following two questions. First, is there a system of values attached to linguistic phenomena and, in particular, is it possible to evaluate changes in those phenomena in terms of the science of language? Second, is linguistics entitled to interfere with the course of linguistic changes? Can a system of values be enforced by 'external', conscious efforts to influence those changes? These questions are of prime importance with respect to one's mother tongue and, given that processes of change are at stake, primarily belong to the realm of historical linguistics. The author's answer to the first question is an unhesitating 'yes', while that to the second question is also in the positive, but its degree of necessity depends on the current state of the language concerned, as well as on its cultural and linguistic traditions. The author discusses these issues mainly with respect to Hungarian, looking back to the history of linguistics and arguing on the basis of principles. He adduces and analyses concrete examples only insofar as they are absolutely necessary. His intention is to provide guidance and points of departure for present-day language cultivation.

LÁSZLÓ DEME
THE CONCEPT OF MOTHER-TONGUE LINGUISTICS
AND ITS SOCIAL DUTIES

On the basis of more than half a century of experience, the author thinks that the task of a scholar is not merely to investigate reality but also to help influence it. A linguist dealing with the mother tongue of his own social milieu cannot therefore rest content with surveying the inventory, structure, and rules of construction of the given language. His task also includes keeping an eye on how that language fulfils its social role as a means of communication and helping it to do that as smoothly and effectively as possible. The author thinks that the increasingly widespread sloppiness observable in language use is not only a consequence of mental superficiality and moral shallowness, but also their carrier and a factor contributing to spreading and reinforcing them. He tries to outline a program for investigating and reversing that process, or at least slowing it down; he also emphasizes the point that the mass of speakers should not only be a passive recipient of the maintenance of their linguistic culture but also an active participant in that process.

GÉZA BALÁZS
LANGUAGE STRATEGY

This paper, a discussion material for the Hungarian Language Committee of the Hungarian Academy of Sciences, provides a novel framework for traditional Hungarian language cultivation, that of 'language strategy'. This is made necessary by internal and external changes in and around Hungarian, and the changing situation of that language. Language strategy encompasses the new requirements of the information age, as well as social and psychological factors. The author takes the new directions of up-to-date language strategy to be the following: a multi-level approach, communication education, orthography, computer networks, interlinguistics/interculturality, internationalisms, renewal of the word stock, specialized terminologies, the language of the media, the situation of Hungarians living outside Hungary and bilingualism, language planning, mother-tongue education, and propagation of linguistic knowledge. The main metaphors of language strategy (or language cultivation) include 'linguistic gatekeeper', 'seismographic' function, 'rapid deployment force'; the aim is to achieve a 'maintainable language', and to fight against 'cultural pauperization'.

PÁL FÁBIÁN
ON THE TASKS OF LANGUAGE CULTIVATION

Present-day Hungarian is one of those languages of the world that make full-range communication possible for the community involved, including the possibility to access, conduct, and develop modern sciences in their mother tongue. This is due to a considerable degree to the conscious work of language development that the Hungarian Academy of Sciences initiated in the early 19th century and whose continuation and control is one of the most important strategic tasks of the

Academy even today. The success of high-level language cultivation depends on the quality of mother-tongue education in the schools; but the effectiveness of the latter is unfortunately rather poor at the moment. One discernible symptom of this is the proliferation of linguistic errors in newspapers, radio and television programmes, and public speech performance in general. As regards orthography, the author prefers permanence to frequent alterations.

LÁSZLÓ GRÉTSY

ABOUT OUR MOTHER TONGUE, OPTIMISTICALLY

The author poses the question of whether, in these days when foreign, especially American English words and phrases, as well as international blends abound in our speech, it is necessary to take special care to cultivate Hungarian and fend off any foreign influence; whether this is more pressing today than it used to be when such influence was sporadic or non-existent. His answer is that it is – but by no means with the help of a language law. There are countries where governments try to resist large-scale influx of foreign words and phrases by means of a general language law. However, in Hungary, this would only lead to fruitless debates, nothing else.

Thus, no language law. But in all other possible ways, yes, given that the foreignization of commercials and of the whole business world make it imperative to make more effective attempts at language cultivation than heretofore. Language cultivation should be more emphatic, more goal-oriented, and should include among its objectives a strengthening of national consciousness.

BÉLA POMOGÁTS

A LANGUAGE REFORM AT THE TURN OF THE MILLENNIUM

The Hungarian language is endangered on several counts. First, the numerical proportions of Hungarians within Central Europe have diminished recently, and Hungarian minorities living in other countries of the Carpathian Basin whose linguistic rights are not up to European norms are in need of protection. Second, the large-scale civilization shift going on in Hungary results in masses of foreign words entering the language, therefore a new language reform movement would be in order. Third, Hungarians living scattered in many countries, former emigrants, are slowly losing their mother tongue. In those quarters, it is not even language protection that is needed but a reinforcement of their sense of being Hungarian. It follows from the foregoing that a basic precondition of a new Hungarian language reform is the strengthening of linguistic consciousness and national identity awareness.

FERENC PUSZTAY

IN PLAIN HUNGARIAN

The author thinks that the Hungarian language is able to satisfy the existing and continually changing communicative needs of Hungarians at the turn of the millennium, and can be made capable of doing that even afterwards. This opinion

does not contradict the common view that there is a fundamental and growing need for Hungarians to speak foreign languages, especially English, in increasing numbers and in an increasingly adequate manner. The carrier and maintainer of the identity and cohesion of the Hungarian community is their shared mother tongue, appropriately levelled up and continually renewed; the utilization (with no loss of momentum) of the information facilities of the age, the creation and maintenance of international links, on the other hand, requires the use of English as a more and more important language of mediation. The permanent updating of Hungarian, the continuous analysis and enrichment of specialized terminologies and the word stock in general is made especially necessary by fast-growing requirements of the information age with respect to the general level of education. The emergence and influence of regional varieties is not hampered by or in conflict with the standard language. These varieties differ in their scopes; regionally valid, more or less uniform, model varieties are needed by the community of the region, to express its identity (among other things), whereas the nation as a whole needs a variety valid for the whole language area and serving as a model on that scale – to express *its* identity (among other things).

MIKLÓS KONTRA

MOTHER TONGUE, DISCRIMINATION, AND EDUCATION

The paper briefly analyses language-based discrimination in Hungary, the contact varieties spoken by minority Hungarians in Hungary's neighbouring countries, and contrasts efficient language planning in Québec, Canada with the inefficient planning in Hungary.

Current legislation in Hungary concerning the language of education treats Roma/Gypsies as native speakers of Hungarian, or as people whose dominant language is Hungarian. This then serves as the basis for the State to provide education through the medium of the Hungarian language for all Roma/Gypsies. However, according to the 1990 Hungarian census, over 48,000 people identified themselves as native speakers of Romany/Gypsy. A recent sociological study has shown that the Roma with Hungarian mother tongue are much better educated than the Roma with non-Hungarian mother tongue. The fact that non-Hungarian speaking Roma children cannot even begin their education in their mother tongue is directly related to their overrepresentation among the unemployed. Discrimination on the basis of the medium of instruction yields, in many cases, lifelong unemployment.

Contrary to some Hungarian linguists' beliefs, a recent seven-country sociolinguistic survey has shown significant differences between Hungarians in Slovakia, Ukraine, Rumania and Voivodina (Yugoslavia) on the one hand, and Hungarians in Hungary on the other hand. For instance, 71.5% of the Hungarian sample in Subcarpathia, Ukraine (N=144) judged the analytical phrase *tagsági díj* 'membership fee' more natural than the compound *tagdíj* 'same', in contrast to 27.8% of the metropolitan Hungarian sample (N=72).

ZOLTÁN BÁNRÉTI
ON THE MODERNIZATION
OF MOTHER-TONGUE EDUCATION

The paper proposes a programme for the modernization of mother-tongue education. The author's criticism of traditional grammar teaching in Hungary is followed by a sketch of an activity-centred and ability-developing programme that is based on results of contemporary generative linguistics and on new insights of communication research. The educational programme whose linguistic-communication theoretic content is thus updated is applied to the age ranges of 10-14 and 14-16 and is largely based, in that respect, on Piaget's and Vygotsky's psychological studies. The programme is currently being tested in a number of schools.

GYÖRGY SZÉPE
COOPERATION OF SPECIALISTS
AND SPEAKERS
WITH RESPECT TO THE PRESENT
AND FUTURE OF HUNGARIAN

The author discusses the possible role of the Hungarian Academy of Sciences in some issues of the use of the Hungarian language. His conclusion is negative concerning a 'Hungarian language law'; he advises instead a sociolinguistic and psycholinguistic research on language use, initiated and partly financed by the Academy. His arguments are organized around the following six statements which he tries to explain and partly refute: (1) The number of Hungarian speakers decreases; (2) The territorial unity of Hungarian is breaking up; (3) The quality of Hungarian speech deteriorates; (4) Too many 'foreign' words get into Hungarian; (5) The cultural level of Hungarian is declining; (6) The level of literacy in Hungarian is falling.

FERENC KIEFER
SOME REFLECTIONS
ON LANGUAGE INDUSTRIES

The recent development of the language industries is of great importance for language and culture, its importance equals that of the invention of printing. A culture can only be preserved if it keeps abreast with the development of language technologies. European integration requires a highly developed computational background without which no communication will be possible. The paper surveys three major areas of language technologies: (a) lexical databases and dictionaries, (b) speech research, and (c) grammars. It also describes briefly the state of the art in Hungarian research in these three areas.

Part three

Social scientists' and Information Specialists' Views

GYÖRGY HUNYADY

THE ROLE OF LANGUAGE IN NATIONAL IDENTITY AWARENESS

As a conceptual background for the case studies prepared by the Research Group for Communication Studies (below), the author pinpoints certain social psychological issues. He takes a polemic stance on the view appearing in the literature that questions the existence of 'nations', that is, contrasts the notions of 'state nations' and 'cultural nations'. He presents empirical data suggesting that common thinking involves both linguistic/cultural and political/state-bound coherence as criteria for nationhood. In fact, considerable social groups simultaneously assert both criteria with respect to 'being Hungarian', in a logically incoherent manner.

JÁNOS TÖLGYESI

THE WAY OF COMPUTER AND INTERNET TERMS TO THE EVERYDAY LANGUAGE

Everyday communication is both a scene and a medium of modernization processes of society. These days, the spread of information utilities and systems is given special attention in the mass media; on the other hand, it is via everyday communication that new elements of computer literacy and new computer skills become part of everyday life for an increasing number of people.

The paper summarizes changes of the past ten years in the Hungarian mass media, changes that might impinge upon the modernization processes mentioned above: the reformation of the proprietary structure of the means of mass communication, the sweep of commercial media, the concomitant fact that a youthful, striking, sometimes gaudy style is gaining ground among communicators, the reaction of the audience to all this, the slackening of linguistic norms characteristic of traditional (state-owned) radio and television channels, the globalization of mass communication, the marked appearance of linguistic minorities, etc.

In terms of such processes, the paper tries to trace terms having to do with informatics, computers, and the internet, and to sketch the way these terms are becoming part of everyday communication.

TAMÁS TERESTYÉNI

DATA ON THE STATE OF LANGUAGE AND COMMUNICATION CULTURE IN HUNGARY

The quality and vigour of the communication culture of a nation, as well as its chances to be modernized and enter the informational society, are largely determined, along with its level of technological development, by the richness, elaboratedness, or else widespread backwardness, of the population's

communicative skills and abilities, both in their mother tongue and in foreign languages. Therefore, the Research Group for Communication Studies of the Hungarian Academy of Sciences and of Eötvös Loránd University has taken it to be its important duty ever since it has been formed to investigate the state of two problem areas, functional illiteracy and foreign language skills, that may influence the strive for preserving national identity awareness on the one hand and for modernization on the other.

Concerning functional illiteracy in Hungary, the results of a data collection conducted in the mid-nineties suggest that approximately one-fourth of the over-18 population is characterized by such a degree of inability to read and write as may prevent them from being employed, exercising their civil rights, and attaining a better quality of life in general.

Our series of investigations concerning foreign language skills revealed that, although compared to the late seventies–early eighties the population's command of foreign languages, especially that of English, but also German, French, and Italian, i.e. languages that are most important for Hungary trying to join the better developed part of Europe, has increased considerably by the mid-nineties, the general level of knowledge of foreign languages in Hungary is still rather lower than would be desirable.

Both the problem of functional illiteracy and the level of foreign language skills being lower than desirable are pointing towards the necessity of improving school education in these two respects.

RÓBERT ANGELUSZ-RÓBERT TARDOS
SOME FINDINGS ON THE DIFFUSION
OF THE COMPUTER AND INTERNET CULTURE IN HUNGARY

With computers having spread in Hungary more rapidly than it would follow from the general level of economic development, internet has taken off even faster from the middle of the nineties. As it is a new sphere of communication of growing importance, the Research Group for Communication Studies has tackled this topic in recent years with increasing attention. The present study summarizes the findings of two surveys on the diffusion of computer and internet culture in Hungary. They contain data both on the access and use of pc's and the web from 1997 and 1998, with a striking change between these years, especially as the latter facility is concerned. The results, however, indicate considerable gaps in the chances of access between various social strata, beside education depending on locality and family background as well. The analysis focuses on factors affecting the further path and social implications of the diffusion of this new culture of communication.

A KÖTET SZERZŐI

ANGELUSZ RÓBERT	akadémiai doktor, ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet
BALÁZS GÉZA	a nyelvtudomány kandidátusa, egyetemi docens, dékánhelyettes, ELTE BTK
BÁNRÉTI ZOLTÁN	a nyelvtudomány kandidátusa, tudományos igazgatóhelyettes, MTA Nyelvtudományi Intézete
BENKŐ LORÁND	akadémikus, professor emeritus, ELTE BTK
DEME LÁSZLÓ	a nyelvtudomány doktora
FÁBIÁN PÁL	a nyelvtudomány doktora, professor emeritus, ny. egyetemi tanár, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék,
GLATZ FERENC	akadémikus, az MTA elnöke
GRÉTSY LÁSZLÓ	a nyelvtudomány kandidátusa
HUNYADY GYÖRGY	a pszichológiai tudomány doktora, igazgató, ELTE BTK Pszichológiai Intézet
KIEFER FERENC	akadémikus, MTA Nyelvtudományi Intézete
KONTRA MIKLÓS	a nyelvtudomány kandidátusa, dr. habil. egyetemi tanár, JATE, tudományos osztályvezető, MTA Nyelvtudományi Intézete
MARX GYÖRGY	akadémikus, az Academia Europaea rendes tagja, ELTE Atomfizika Tanszék
MICHELBERGER PÁL	akadémikus, egyetemi tanár, BME
POMOGÁTS BÉLA	az irodalomtudomány doktora, a Magyar Írószövetség elnöke
PUSZTAI FERENC	a nyelvtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék
RITOÓK ZSIGMOND	akadémikus, ELTE BTK Latin Tanszék
SZÉPE GYÖRGY	egyetemi tanár, JPTE Nyelvtudományi Tanszék
TARDOS RÓBERT	a szociológiai tudomány kandidátusa, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
TERESTYÉNI TAMÁS	PhD, tudományos főmunkatárs, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport
TÖLGYESI JÁNOS	tudományos munkatárs, MTA–ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport

MAGYARORSZÁG AZ EZREDFORDULÓN

c. könyvsorozat kötetei

Globalizáció és nemzeti érdek

Bp. 1997. 197 oldal, ára: 510 Ft

A demokrácia intézményrendszere

Bp. 1997. 187 oldal, ára: 490 Ft

A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai

Bp. 1997. 203 oldal, ára: 540 Ft

Sárközy Tamás: Rendszerváltozás és a privatizáció joga

Bp. 1997. 294 oldal, ára: 730 Ft

Az agrártermelés tudományos alapozása

Bp. 1998. 179 oldal, ára: 540 Ft

Népegészség, orvos, társadalom

Bp. 1998. 215 oldal, ára: 570 Ft

Egészségügy és piacgazdaság

Bp. 1998. 243 oldal, ára: 590 Ft

Biotechnológia – lépéstartás Európával

Bp. 1998. 158 oldal, ára: 540 Ft

Környezetpolitika és uniós csatlakozás

Bp. 1998. 234 oldal, ára: 620 Ft

Termelés, piac, természeti környezet

Bp. 1998. 193 oldal, ára: 570 Ft

Losonczi Ágnes: Utak és korlátok az egészségügyben

Bp. 1998. 248 oldal, ára: 660 Ft

Budapest – nemzetközi város

Bp. 1998. 252 oldal, ára 660 Ft

A cigányok Magyarországon

Bp. 1999. 270 oldal, ára 700 Ft

Minőség és agrárstratégia

Bp. 1999. 408 oldal, ára 900 Ft

Ára: 550 Ft

